

Э. ЧОДА

УЗБЕК
ТИЛИНИНГ
ТАРИХИЙ
МОРФОЛОГИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАВИЁТ ИНСТИТУТИ

Э. ФОЗИЛОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ТАРИХИЙ МОРФОЛОГИЯСИ

Масъул мұхаррир
филология фанлари доктори
F. АБДУРАХАМОНОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ-1965

ЧЕЧЕГИ

У шубу китоб түркій тилларынкээң қадымай ёд-
горлыклар морфологияның ертىшига бағышланған.
Бұндай бой факттик материалдар ассоциа сүз түр-
кимларинде форма ва мағына тараққайтып бирма-бір
байн атапада. Бұ китоб түркій тиллар, жемілді-
дан, үзбек тиши тарихий тараққайты процессини
анықлашып кепті ажамияттаға етті.
Китоб тиңдай үкіметтегілары, түрколог, мұтахас-
сислар, ылыми ходимлар ва фалология факультетінің
студентларыга мұлжалданған.

Фозидов Э.

Үзбек тилемнің тарихий морфологиясы. Масъуа мухаррір филология
фак. д-ри F. Абдурахмонов. Т., «Фан» наурызети, 1984.
144 бет. (УзССР ФА А. С. Пушкин номидагы Тиң да адағынёт ин-ти).

КИТОБДА ҚАБУЛ КИЛИНГАН ШАРТЛЫ ҚИСҚАРТАМЛАР

- ЕнПТ — С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952.
- ПМК — С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- ОнгП — Онгинский памятник. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- Ми — Памятник хану Могиляну. С. Е. Малов. Памятники древне-туркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- КТм — Памятник в честь Кюль-Тегина (малая надпись). С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- КТб — Памятник в честь Кюль-Тегина (большая надпись). С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- Тон. — Памятник в честь Тоньюкука. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- Гки. — Галательная книжка. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- Хуаст. — Хуастаунифт. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- Сувр. — Суварна («Золотой блеск»). С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- ПВ — Поклонение волхвов. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- Юр. — Юридические документы. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951.
- ТТ I — W. Bang und A. von Gabain. Türkische Turfantexte I, SPAW, Phil. hist. Kl. XV, Berlin, 1929.
- ТТ II W. Bang und A. von Gabain. Türkische Turfantexte II SPAW, Berlin, 1929.
- ТТ III — W. Bang und A. von Gabain. Türkische Turfantexte III, SPAW, Berlin, 1930.
- ТТ IV — Bang und A. von Gabain. Türkische Turfantexte IV, SPAW, Berlin, 1930.
- ТТ V — W. Bang und A. von Gabain. Analytischer Index zu den fünf ersten Stückchen der Türkischen Turfan texte. SPAW, XVII—XX, Berlin, 1931.

- ТТ VI — А. von Gabain und G. R. Rahmeti. Türkische Turfan-
 texste VI. Das Buddhistische sutra „Säkiz Jükmäk“. SPAW.
 X, Berlin, 1934.
 ТТ VIII — А. von Gabain. Türkische Turfan-
 texste VIII, Texte in
 Brahmischrift. ADAW, 1954.
 ТТ IX — А. von Gabain. Türkische Turfan-
 texste IX, Ein Hymnus an
 den Vater Mani auf „Tocharisch“ B mit alttürkischer Über-
 setzung. DAWB, Berlin, 1958.
 ТТ X — А. von Gabain. Türkische Turfan — Texte X, Das Avadana
 des Dämons Atavaka, Bearbeitet von Tadeusz Kowalski, Ber-
 lin, 1959.
 МЕ — W. Bang. Manichäische Erzähler. Museon, t. XLIV, Louvain, 1931.
 Ман., I — А. Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho, I, APAW,
 Berlin, 1912.
 Ман., II — А. Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho, II APAW
 Phil.-hist. Kl. Nr 3, Berlin, 1919.
 Ман., III — А. Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho, III, ARAW
 Phil.-hist. Kl., Nr 2, Berlin, 1922.
 АФ — А. Gabain. Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950.
 УІ Sp — W. W. Radloff. Uigurische Sprachdenkmäler. L., 1928.
 Zwei uig. Runeninschriften — G. J. Ramstedt. Zwei uigurische Runen-
 inschriften in der Nord Mongolei, JSFO XXX, Helsingfors,
 1913, pp. 1—63.
 Суур. — Suvarnaprabha (Сурга, „Золотой блеск“). Текст уйгурской ре-
 дакции, изд. В. В. Радловым и С. Е. Маловым. Biblio-
 theca Buddhica, XVII, вып. I — VIII, СПб., 1913-1917.
 Ти — W. Radloff. Tisastustik. Ein in türkischer Sprache bearbeitetes
 buddhistisches Sutra. Bibliotheca Buddhica, XII, СПб., 1913—
 1917.
 ТС — W. Bang ve R. R. Arat. Tarihi Cehennemler üzerine Uygurca
 parçalar. ТМ.
 Вир. Шт. — W. Bang und A. von Gabain. Ein Uigurisches Fragment
 über den Manicheischen Windgott, U J b, 1928.
 КР — P. Pelliot. La version ouïgoure de l'histoire des princes Kaly-
 namkara et Papamkara. Leiden, 1914.
 МГ — W. Bang. Manichäische Hymnen. Museon, t. XXXVIII, Louvain,
 1925.
 УІ — Müller F. W. K. Uigurica () , APAW, Berlin, 1908.
 УІІ — Müller F. W. K. Uigurica II, APAW, Berlin, 1910.
 УІІІ — Müller F. W. K. Uigurica III, Uigurische Avadanabruschstücke
 (I—VIII), APAW, 1920; Phil.-hist. Kl. N 1, Berlin, 1922.
 УІV — Müller F. W. K. Uigurica IV, SPAW, Phil.-hist. Kl. XXIV,
 Berlin, 1931.
 ЛТ — W. Bang und G. R. Rachmati. Lieder aus Alturfan. AM, 1933.
 Орх. — Hüseyin Nâmid Orkun. Prens Kalyanamkara ve Papamkara. Istambul, 1940.
 ЕТҮ — Hüseyin Orkun. Eski türk yazıtları. İstanbul, 1941, cilt I,
 II, III, IV.
 Л. — W. Bang und G. R. Arat. Die Legende von Oghur Qaghan. Ber-
 lin, 1932.
 МЛW. Bang. Manichäische Laienbeichtspiegel. Muséon, 1923.
 ИСГТЯ I, II — Исследование по сравнительной грамматике тюркских язы-
 ков, часть первая, М., 1955; часть вторая, М., 1956.
 APAW — Abhandlungen der K. Preuss. Akademie der Wissenschaften,
 Berlin.
- JSFO — Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
 KCsA — Körösi Csoma — Archivum, Budapest.
 KSz — Keleti Szemle, Budapest.
 MSpO — Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
 NSoS — Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Berlin.
 RO — Rocznik Orientalistyczny, Kraków.
 SBAW — Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften,
 Berlin.
 SPAW — Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften,
 Berlin.
 STO — Studia Orientalia, Helsinki.
 ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig.

бошк.	бошкырд тили	түх.	түхор тили
грек	грек тили	уйг.	уйгур тили
ж.	журнал	хак.	хакас тили
кар.	кореё тили	хит.	хитой тили
иц.	ногой тили	чув.	чуваш тили
санскр.	санскрит тили	шор.	шор тили
сб.	сборник	яп.	япон тили
ср.	пер. — средне-персидский	узб.	узбек тили
серд.	сүйл. тили	қозоқ	қозоқ тили
тат.	татар тили	кум.	кумик тили
турк.	турк тили	қ. қалы.	қоракалпоқ тили
туркм.	туркман тили	NF	Neue Folge

СУЗ БОШИ

Маълумки, ўзбек миляй тили ўз тараққиётида мураккаб процессларни кечирди. Ўзбек миляй тилининг тараққиёт қонуларни ва унинг бошқа тиллар билан бўлган алоқаси ва мусносабати ҳанузгача тўлиқ ва мукаммал ўрганилмаган.

Шуни алоҳида қайд қилини керакки, бу проблемани илмий ҳал қилинда эски обидалар тилини ўрганиш, шубҳасиз, катта аҳамият касб этади.

«Ўзбек тилининг тарихий морфологияси» деб номланган китоб уч қисмдан иборат:

I. Эски обидалар тилининг морфологияси

II. XI—XIV аср ёдномалар тилининг морфологияси

III. XV—XIX аср ёдгорликлар тилининг морфологияси.

Бу иш — «Эски обидалар тилининг морфологияси» — туркӣ тиллар учун муштарак бўлган қадимги обидалар тилини ёртишга бағишиланади.

Ушбу ишнинг ёзилишида ўзларининг самимий маслаҳатлари ва дўстлик ёрдамларини язмаган барча ўртоқларга автор чин қалбдан миннатдорчилик изҳор этади.

КИРИШ

Ўзбек тилининг тарихий морфологиясини илмий асосда ўрганиш тиљшуносликнинг актуал проблемаларидан саналади. СССР ФА корреспондент аъзоси Б. А. Серебренников жуда тўғри қайд қилганидек, туркӣ тиллар тарихий морфологиясини яратишда, дастлаб бу тиллар учун энг қадимда муштарак бўлган муҳим хусусиятларни аниқлаши керак бўлалди. Бу эса ҳар бир конкрет туркӣ тилининг кейинги тараққиёт процессини тўғри ёртишда, уни чуқур илмий таҳлил қилинда катта аҳамият касб этади.

Айрим морфологик формаларнинг архитипларни аниқлашда, қатор туркӣ тиљларнинг морфологик қурнишишининг такомилашини ўрганиш борасида энг қадимги обидалар тили жуда муҳим маинба бўлиб ҳисобланади.

Одатда қадимига текстлар дейилганда ўрхун-енисеи обидалар тили тушунилади. Ҳакиқатан ҳам ўрхун-енисеи текстлари тил тарихи учун жуда қимматлидир. (Мазкур текстларнинг топилиши, ўқилиши ва ўрганилиш тарихи совет турколог олимлари С. Е. Малов, И. А. Батманов, В. М. Насилов, А. М. Шербакларнинг асарларida тўла ёртилган).

Ўрхун-енисеи текстлари билан бирга уйгур, турфон, манихей ёдномалари ҳам бўқиёс муҳим манбалардан саналади. Шуни айтиш керакки, мазкур текстларни баззан қадимги ўйнурларни деб баҳолайдилар. Бизнингча, масалага бундай қараш етари асосга эта эмас.

Ўйтур, манихей, турфон текстларини ўйнурларники деб қараш мазкур текстларни чуқур ўрганимасликдан келиб чиқади. Аслида бу текстлар Урга Осиёдаги туркӣ халиқларнинг ҳам умумий муълиқ деб баҳоландиши керак.

Юқорида қайд қилинган барча текстларнинг ҳар бирн ўзига хос хусусиятларга эта бўлсада, улар орасида тил жиҳат-

дан үхашалик ва яқиғилик ҳам мавжуддирки, бу нарса ўз вақтида Альберт Лякок, П. Пелльо, В. Банг, А. Габэн каби олимларнинг дикқатини жалб этган эди.

Бу ишда қўйидаги обидаларнинг морфологик курилиши ўрганилди:

- С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951;
Енисейская письменность тюроков, М.—Л., 1952; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959; Таласские эпиграфические памятники, Материалы Узкомстариса, 7; Два уйгурских документа, Сборник статей В. В. Бартольда, Ташкент, 1927; Древнетюркские надгробия с надписями бассеяра р. Тала, «Известия АН СССР», Отдел гуманитарных наук, 1929.
- П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Кюль-Тегина, ЗВО, т. XII, вып. II—III, СПб., 1899; Документ уйгурского письма Султана Омаршайха, ЗВО, т. XVI, вып. I, СПб., 1904.
- В. В. Радлов, Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга, ЗВО, т. III, СПб., 1888.
- В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме, Труды Орханскої экспедиции, вып. IV, СПб., 1897.
- И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин, Современная и древняя Енисеика, Фрунзе, 1962.
- И. А. Батманов, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.
- ФЭНИЗ-ШЭН (КНР) и Э. Тенишев, Три новых уйгурских документа из Турфана, «Проблемы востоковедения», 1980, № 5.
- Иштван Эрдей, Новая runическая надпись из Венгрии, «Эпиграфика Востока», XII.
- З. Б. Арагачи, Памятник с Элениста, Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории, вып. IX.
- А. М. Шербак, Новая runическая надпись на камне, Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории, вып. IX; Знаки на керамике из Саркеля, «Эпиграфика Востока», XII.
- Э. Р. Ригдилон, О знаках на плитах с руническими надписями, «Эпиграфика Востока», IX; К древнетюркским руинам Прибайкалья, «Эпиграфика Востока», VIII; «Эпиграфика Востока» (IV, V, XI, XII) журналида А. Н. Бернштам, Э. Р. Ригдилон, Ю. Л. Араинчи, Э. Р. Тенишевлар рунин обидаларидан айрим текстларни көлтиришган.
- W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, L., 1928
- W. Radloff und S. Malof, Suvarnprabhasa, Bibliotheca Buddhica, XVII, вып. I—XVIII, СПб., 1913—1917.
- A. von Gabain, Altürkische Grammatik, Leipzig, 1950.
- F. W. K. Müller, Uigurica — I—IV. ABAW 1908; ABAW 1010; ABAW 1922; ABAW 1931.
- A. von Gabain, Türkische Turfan — Texte VIII—X; ABAW 1954; ABAW 1958; ABAW 1959.
- A. V. Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho I—III, ABAW, Berlin, I 1922; II 1919; III 1922.

- W. Bang und A. von Gabain, Türkische Turfan — Texte I—VII, 1929—1936.
- W. Bang und A. von Gabain, Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkische Turfan — Texte SPAW, Berlin, 1931.
- W. Bang und A. von Gabain, Ein uigurisches Fragment über den Manicheischen Windgott, ej, Bd. VIII, n. 3—4, Berlin 1928.
- W. Bang, Manicheische Hymnen, Museum, t. XXXVIII, Louvain, 1925.
- G. R. Rachmati, Zur Heilkunde der Uiguren, SPAW, Phil — hist — Kl., XXIV, Berlin, 1930.
- W. Radloff, Tılastıvuslik. Ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. Bibliotheca Buddhica, XII, СПб., 1910.
- G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord Mongolei, JSPOU, XXX.
- W. Bang ve R. R. Arat, Türk Cehennemler üzérine Uygurca Parçalar, VII, Thomsen, Deciphrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Lehissel, Copenague, 1894.
- W. Radloff, Die Altürkischen Inschriften der Mongolei; I—3, СПб., 1895; Neue Folge, СПб., 1897.
- V. Thomesen, Turcica, Helsingfors, 1916 кабилар.

Китобда фойдаланган обидалар ҳақиқати тўла маълумот, «Библиография»да көлтирилган.

Юқорида кўрсатилган обидаларнинг тил хусусиятларини ўрганишга багишланган иммий ишларни уч группага бўлиш мумкин:

I. Кўпчилик тадқиқотилар эски текстларни нашр килганда батыз грамматик формаларни изоҳлаб ҳам берганлар: В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, А. М. Шчербак, Э. Р. Тенишев, В. Томсен, Ю. Немет, В. Котвич, Т. Ковалский, А. Лекок, В. Банг, А. Габэн, Р. Арат, М. Рясиен, Г. И. Рамstedt, Х. Н. Оркун ва бошқалар.

2. Баъзи тадқиқотчilar мазкур текст тилининг грамматик характеристикинин берадилар: И. А. Батманов, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959; И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин, Современная и древняя Енисеика, Фрунзе, 1962; В. М. Насилов, Язык орхено-енисейских памятников, М., 1960.

Юқорида көлтирилган ёлномаларнинг баъзилари А. М. Шчербак асарида ҳам кўрлган («Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана», М.—Л., 1961). Чет давлатларда чиқсан ишлардан проф. А. Габэн асарларда диккатта сазовор «Altürkische Grammatik», 2. verbesserte Auflage, Leipzig, 1950. A. von Gabain, Altürkische. Philologiae turcicae fundamenta. Jussu et auctoritate Unions Universae Studiorum rerum orientalium, ediderunt J. Deny, K. Grönbech, H. Schell, Zeki Velidi Togan, 1, 1959, Wiesbaden.

Бу ишларда жуда бой фактik материал билан бирга, илмий-назарий жиҳатдан қимматли фикрлар ҳам баён қилинган.

З. Баъзи бир тадқиқотчиларнинг ишлари эса, қадимги текстларнинг айрим морфологик, синтактик, фонетик масалаларига бағишланган: А. Н. Кононов, А. М. Шербак, А. Исломов, Г. Айдаров, Д. Насилов, В. Г. Кондратьев, А. Габзин, А. Темир ва бошқалар.

Биз уз ишмизда бу олимларнинг қимматли илмий тадқиқотлари натижаларидан фойдаландик.

Ишмизда ёдгорликлардан олинган кўпгина мисоллар ҳозирги замон ўзбек тилига таржима қилиб берилди, айрим ҳоллардагина таржима қилинмади. Техник сабабларга кўра *и* кўпинча *и*, *ө* базан *б*, *у-ў* билан берилган ва ёномалардан олинган мисоллар анча соддалашган транскрипцияда келтирилган.

ОТ

Отлар гуруҳини ташкил қилган сўзлар семантик иштадан назардан турили-туман бўлиб, грамматик жиҳатдан сўз ясочи аффикслар, эгалик, сон, келишик қўшимчалари билан характерланади.

Ёдгорликлардаги от туркумига кирувчи барча сўзларни иккита группага, яъни атоқли ва турдош отларга ажратиш мумкин.

Булардан турдош отлар мазкур баҳснинг асосини ташкил этади. Атоқли отлар эса ишбатан кичик бир гурухни уз ичига олади. Масалан: одамларнинг шахсий номлари [Кутлагин, Калаган, Тонукуқ, Чур, Йаглақар қан ата, дла Туган Тұтық, Тәнси, Хиродис қан, Кутаң, Әрклиг қан, М(а)гадади, Колуды Бинтүн, Толу қара, Мысыр Улуг, әнн қара, Қол қара, Қудлуг Тәмүр], географик номлар¹ [Көгмән, Тәмир қалығ, Шамтун ғазы, Амры, Аны, Байырқу, Бәнлиләк, Бидилхым, Қоңу, Тогу], киши, ҳайвон лақаблари [Азман ақ 'от лақаби', Өгсиз 'от лақаби'], астрономик номлар (Утарид 'Меркурий') каби.

6 Отлар гап структурасида эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи каби функцияларда келади.

Отлар гапда бирлик ёки кўпликда, у ёки бу келишик, ё эгалик аффикси билан қўлланади.

КЎПЛИК КАТЕГОРИЯСИ

Отлар сон жиҳатдан бирлик ва кўпликка бўлинади. Бирлик маъносини ифодалашда маҳсус кўрсаткич иштирок этмайди.

¹ A. von Gabain. Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen. Berlin, 1950.

Отларда күплик маъноси морфологик, синтактик, лексик ўйл билан ифода этилади. Едгорликларда отларнинг күплик шакни асосан **-лар**, **-ләрдир**.

Саноқли ўринлардагина күплик аффикси **-ла**, **-лә** кўришинига эга: *йерләтә йатмый кәрәк* 'ерларда ётиши керак' (ТТ VIII, 58).

Баъзан **-лар** аффикси эгалик қўшимчасидан сўнг келади: *тәнримләрим* 'тандыларим' (Сувр., 155).

-лар, **-ләр** бир қатор маънолар билан қўлланади:

Эркалаш маъносида (*Pluralis honorificus*): *тўрт бий атларим* йылқым 'тўрт минг отим, йилқим' (ЕнПТ., 183); *тайларим* 'тойларим' (ЕнПТ., 74); *эмрәк обўйларим* 'семимли болаларим' (Сувр., 622); *оғланларим* 'үлоним' (ПВ, 134); *эй эдгуларим*, *тәнримләрим* 'эзгуларим, тандыларим' (Сувр., 155) каби.

-лар аффиксининг этимологиси ҳақида бир қатор олимларнинг фикрлари билан кўйилдаги ишларда танинни мумкин: Н. А. Басаков, К вопросу о происхождении условной формы на *-са*, *-се* в тюркских языках, Сб. 'Акад. В. А. Городецкому' М., 1953, стр. 57–58; А. Б. Бородицкий, Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 2-е изд., Казань, 1953, стр. 167–168; А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, стр. 99; А. Ф. Фузловов, Узбек тилида кўплар категорияси, Тошкент, 1944, 3—10-бетлар; Г. И. Рамstedt, Введение в алтайское языкознание, Морфология, М., 1957, стр. 25, 1. Deny, *Türkçede „ler“ edatının menşei Üçüncü Türk Dil Kurultayı*, 1936, Istanbul, 1937, S. 291–295. A. C. E m r e, Türkcede cogul belgisi—lerin etimolojisi üzerine bir araştırma Türk Dil, seri II N 5—6, 1941, S. 105; Fuat Koseroglu, Cogul takimizin cikanasi (—mensei) nedir? Türk Dil, seri III, N 10—11, 1947, S. 13—15; W. Bang, Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen, SPAW, XXXXII, 1916, S. 924; T. Kowalski, Zur semantischen Funktion des Plural suffixes *lar*, *lär* in den Turksprachen, Krakow, 1936. O Pristak Tschwaschische Plural suffixe, Studia Altaica, v, 1957, S 137—155; C. Broeckmann, Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens, Leyden, 1954, S. 150—152; G. J. Ramstedt, Die Pluralendung *mo*—*nar*—*lär*, ISFO, N 55, 2, Helsinki, 1951, S 35—36; M. Räsänen, Aus der türkischen Formenlehre I, Das türkische Plural-suffix *lar*—*lär*, Helsinki 1939; M. Räsänen, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957, S. 52—56; K. Gräbbeck, Der türkische Sprachbau, I, Copenhagen, 1936, Kapitel II, Die Mehrzahl, S. 65—111; P. Aalto Altaistica, II. The suffixes —lar, —nar—lär, Studia Orientalia, XVIII, 7, Helsinki, 1952, S. 10—17; N. Poppe, Plural suffixes in the Altaic Languages, UAJ, Bd. XXIV, 1952 N 3—4, S. 65—83. N. Poppe, studies on Altaic and Uralic Plural Suffixes, Finno-Ugrische Forschungen, Helsinki, Bd. 31, 1953 S. 26—31, 9. Sinor, On some ural—altaic plural suffixes. Asia Major, 1952 new series, vol. II, part 2; W. Kotowicz, Les pronoms dans les langues altaïques, Krakow, 1936, S. 23—30.

Маънони кучайтириш учун: *кўркә оғлагу кўзләри* 'ѓу-зал кўзлари' (ТТХ, 449); *кинари, гитрвита улати тирилар* ырын ойнуми ырлайди улаларин қавшуруп ырактын тиры бурханыг бэз йыва турдилар 'Кимнари Гандвари ва бошقا тангрилар куй, ўйин килиб, обёларини қувуштириб узоқдан танги Бурхонни мақтадилар' (ТТХ, 143—147); *қиёсланг: аласын қашур* (ТТХ, 262); *өз этозләри* 'уз вужуди' (ТТ VIII, 69); *иши эмилләри* 'икки эмиги' (ТТХ, 446); *кимлар* 'кимдир' (ТПИ, 69).

Гиперболик-кучайтириш маъносида: *оз өз кўнулләри* 'уз юраги' (Сувр., 609); *кунчуйларнын ўрәкләри* 'бекаларнинг юраги' (ТТХ, 12) каби.

Тахмин маъносида: *кырк йыллар* '40 йилча' (ЕнПТ., 81).

Бирор нарсанинг кўплити, ортиклигини кўрсатади: *тоз топтаклар* 'тузон' (ТТ VIII, 9); *иначилар* 'ишончлар' (Сувр., 625); *тсанлари ағалықлари* 'бойлик ва дон омбори' (Сувр., 607).

Киши ёки предметнинг бирдан ортиклигини билдиради: *бөглөр* 'беклари' (Тон.); *бурқанлар* 'бурхонлар' (Хуаст., 118); *эрләр* 'ботирлар' (ЕнПТ., 26); *айжар* 'руҳлар' (Сувр., 154); *тапычылар* 'хизматчилар' (Сувр., 620); *созләр* 'сұзлар' (Юр., XIII, 210); *сөнүкләр* 'сүяклар' (Сувр., 618).

Кўплик аффикси кўпинча уюшиқ бўлак составидаги сўзларнинг ҳар бирига қўшилиб келади: *иёклар* ичкеклар 'арвоҳлар' (ТТХ, 328); *оғузлар* *тоглар* 'даре ва тоглар' (Сувр., 618); *қуртлар* *қонуллар* 'қурт-қўнғизлар' (Сувр., 614) каби.

Баъзан уюшиқ бўлакнинг биринчи сўзига қўшилиб, маъноси бошча сўзларга ҳам тегинчи бўлади: *бристилләр* *гратаг* *павахтаг* 'бристағлар, храстаглар ва павахтаглар' (Хуаст., 119); *тўрт атларим* йылқым 'тўрт отим, йилқим' (ЕнПТ., 83) каби.

Айрим ўринда аниқловчи бўлиб келган сифатга қўшилади: *ақалар* *булут* 'оқ булутлар' (ЛТ., 5); *қаралар* *булут* 'кора булутлар' (ЛТ., 1).

Кўплик аффикси **-лар**, **-ләр** эски руник ёдномаларида феълларга қўшилиб келмайди. Феъллар билан **-лар**, **-ләр** аффиксининг келиши (эга билан кесимнинг сонда мослашуви) сўнгги давр тилида, чуончиқ турфон, манихей, ўйгур текстларидан мавжуд: *дымдарлар* ичча кизинч бирдилләр диндорлар шундай жавоб бердилар' (ТТП., 2); *тимлыглар* *бардыллар* 'жоноворлар келдилар' (ТТХ, 12); *бөгләр* *иначиллар* 'беклар ишончли одамларни ўзига келтирдилар' (Сувр., 625) каби.

Текшираётган давр ёдгорликларыда күплик, жамлик маъносидан -*(а)н*, -*(а)н*, -*т*³ аффикслари хам қўлланади. Буларниг истеъмол доираси жуда тор бўлган: *эрэн 'эр'* (КТб., Гкн., У III); *эрэн қўрқын 'эр ва қизлар'* (У III, 45); *оглан 'ғўғл'*, *бротан 'оташ'* (АГ., 61) каби.

-*т* аффиксини кўйидаги сўзларда учратдики: *тарқат* 'рутба' (КТм., 28, *тарқан*); *алпаут* 'ботир(лар)' (У III, 65); қиёсланди: *аллаугу 'рутба'* (КТб., 47); *тизит* (*тизит*; *шадапти*) 'рутба, титул' (КТм., 28); *урунут* 'аскар' (Сувр., 401); *урунгу* 'кураш, уруш'; *байагут* 'бой' (У II, 36, 37); *байагу* 'бойлик'; *ташгут* 'шебър' (Ман., II, 7; 2; қиёсланди: *ташгур* 'шебър ўқимоқ') *қыйим* 'қийиничилик' (Сувр., 51), *қыйин* 'азоб'; *сўт* (*сўн*) 'сўт' каби.

-*т* билан келган абрим сўзлар шу давр тилида бирлик маъносин иянлатди: *тигитлар*, *тигинлар* (Сувр., 414, 608, 609, 416).

Кўплик маъноси бошика усувлар билан ҳам берилади (фөйл бахсига қаранг).

Иккичини усулда сўзнинг ўзак-негизи орқали ифодаланган маъно жамлик, кўпликни кўрсатади: будун 'халқ', сўкўшин, *қавраг* 'тўда', эл 'эл', биз, сиз каби.

Булар қаторига *кўз*, *кўгуз*, *муйуз*, *акиз*, *тиз*, *мўнўз* каби сўзлар ҳам киради.

Шулерда ва шунга ҳўшаган сўзларда -*з* аффикси жуфт ёки кўплик маъно англа тувишни кўшимча сифатида қаралади⁴. Синтактик йўл билан кўплик маъноси отининг сон ёки миқдор билдирувчи сўз билан биринчики натижасида ҳосил бўлади: *ӯч эчим 'уч акам'* (ЕнПТ., 61); *айз тиляким 'юз тилиаги'* (ТТ VIII, 53);

Сўзларнинг тақорланиши натижасида: *мунча мунча* 'кўп', *дкўш дкўш* 'жуда кўп'; *эрўш дкўш браман* 'жуда кўп брахманлар' (У II, III, 16); *өлгусуз өкуш* 'сон-саноқиз' (У III, 12–15).

Эгалик категорияси

Бир предметнинг маълум шахсга ёки предметга қарашли эканлигини ифодалаш уч йўл билан берилади: морфологик, морфологик-синтактик.

³ Маҳмуд Комгарий, Левону луғотит турк, Томскент, 19-бет; K. Gröbelsch, Der türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1936, S. 58; A. von Gabain. Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950, S. 61; D. Sipot. On some ural-altaic plural suffixes, AM, N 5, vol. II, pt. 2, Leipzig, 1951, S. 208.

⁴ -*з* аффикси ҳажила С. Е. Малов, А. Н. Кононов, Н. К. Дмитриев, Н. А. Баскаков, А. Рулом, Т. Ковальский, В. Банг, М. Рисалиев, Г. И. Рамстедт, Б. Мункачи, Ю. Немет, Л. Лигети каби олимларнинг ишаариди батафсина маълумот берниган.

Морфологик усул маҳсус эгалик аффикслари билан ифодаланади. Булар қўйидагилар:

Бирлик

I шахс -*м*, -*ым*, -*и.м*, -*ум*, -*ўм*, (-*ам*, -*эм*)

II шахс -*н*, -*ын*, -*ин*, -*ун*, -*ўн*, (-*ан*, -*эн*)

III шахс -*сы*, -*си*, -*зы*, -*зи*, -*ы*, (-*н*), -*и*, (-*и*).

Кўплик

I шахс -*мыз*, -*миз*, -*муз*, -*мўз*, -*ымыз*, -*имиз*, -*умуз*, -*ўмўз*, (-*амаз*, -*эмэз*)

II шахс -*қыз*, -*низ*, -*ыңыз*, -*иңиз*, -*унуз*, -*ўнўз*, (-*ан*, -*энэз*)

III шахс -*сы*, -*си*, -*зы*, -*зи*, -*сылар*, -*сила*, -*зылар*, -*зилар*, -*ўлар*, -*илэр*.

Мисоллар: алтимиш юашимда 'олтмиш ёшимда' (ЕнПТ., II); сўси 'аскарни' (КТб., 32); Илтөреш қаган билиг осин ўйн, алпых ўчун Табгача ёти ағарими сўкўши 'Элтереш хоқон билими, баҳодирлиги учун Табгоча 17 марта юшин тортидир'. (Тон., 64); *кўнгул* 'кўнглим' (ТТ II, 41); ёдин таварын 'мол-мулкинг' (ТТ I, 9).

Эгалик аффиксларнинг -*ам*, -*эм*, -*амаз*, -*эн*, -*амыз* каби вариантлари жуда кам қўлланнилди: *қанамаз* 'отамиз' (Ман., I, 10); *адашамиз* 'адашимиз' (У IV, 19); *қымышамаз* 'қилганимиз' (У IV, 112); *сачымаз* 'сочиним' (У III, 55); *айған* 'сўзин' (Ман., III, 23) каби.

Шунинг ҳам алтиш кераки, -*ым*, -*и.м*, -*ум*, -*ўм*, -*ун*, -*ўмуз*, -*ымыз*, -*имиз* каби вариантларнинг қўлланнилдишида муйяян мунтазамлик сақланмайди. Ҳатто бир сўзнинг ўзида ҳар хил вариантлар келади: *озум* 'ўзим' (ПМК., 34; ТТ X); *озим* (МН., 19; КТм.).

Баъзи туркололгарнинг фикрича, эгалик аффикслари кишилик олмошларидан келиб чиқсан. Кишилик олмошларнинг (*мән*, *сан*, *ол*, *биз*, *сиз*) эгалик аффиксларига айла-

⁵ Н. К. Дмитриев, Категория принадлежности, ИСГТА, II т. М., 1956, стр. 22–27; Э. В. Севортиян, Категория принадлежности, ИСГГЯ, II т. М., 1956, стр. 38–44; Г. И. Рамстедт, Введение в алтайское языкоизнание, М., 1957, § 38; В. Котиц, Исследование по алтайским языкам, М., 1962; W. Radloff, Die Alttürkische Inschriften der Mongolen, Neue Folge, Слб., 1897, S. 73–74; O. Böhningk, Über die Sprache der Jakuten, SPb., 1851; W. Kotwicz, Les pronoms dans les langues altaïques, Krakow, 1936, S. 10, 87.

КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ

ниш процессида I шахс олмошидан (*-мән*) -*ән*, II шахс олмошидан (*-ән*) -*са* элементи түшиб қолған деб изөх берилади. Бу фикрга құшилиш қынин.

Чунки нима сабабдан биринчи шахс олмошидан -*ән* элементи, яғни сүнгіс бүгін, иккінчи шахс олмошидан биринчи элемент -*са* түшиб қолған ва *и* бурун товушнға айланған деган саволга қоңықарлы жавоб берілмайды. Шунинг учун юкоридати фикр ҳақыздатадан узоқдек туулади.

Бизнингча, эталик аффикслари асосида кишилик олмоши эмас, бошқа бир элемент бор. Бу элемент қарастык келишигінде аффикс билан ҳам болғык бұлса керак. Қіёсланғ: I ш.-м. II ш.-*ң*; I ш. к. -*и*+*з*, II ш. к. -*и*+*з*, демек, эталик асосан *м* ва *и* бўлиб, булар тарихан бир манбадан пайдо бўлган қадимиги сўз ясочи -*и*, -*и*, -*и*, -*и* аффикслар билан ҳам болғык бўлса керак.

III шахс эталик аффиксини баззи олимлар III шахс олмошига, батылар эса, -*сын* || -*сан* элементига боягайдилар⁶.

Синтаксик йўл. Бунда қарастык келишигидаги от эталини, унга мансуб бўлган предмет эталик аффиксизсиз келиб, қаралмиши ифодалайди: *мәнин* *эр* 'мениннинг ботирларим' (ПМК., 36); *бәғин* *от* 'бекининг оти' (КТГ., 31); *қара төмірин* *борлук* 'Қора темирининг узумзори' (ЮР., XIII, 210); *ол* *йәкни* *аўымышы* 'у руҳнинг хизматчиси' (Сувр., 156) каби.

Морфологик-синтаксик йўл. Бунда эталикнинг иккى усули қайтарилади, яғни биринчи марта қарастык келишиги билан, иккінчи марта эса эталик аффикси билан берилади: *мәнин будуным* 'мениннін халқым' (МН., 17); *анын сабын* 'унинг сүзи' (Хуаст., 117); *саннин сабын* 'сенинн сүзиң' (У III, 10); *бизин қылмынызмиз* 'бизнинг қылмышларымиз' (ТТ IV, 37); *бизин эмгәжимиз* 'бизнинг қыйынчилитимиз' (ТТХ, 68); *сизин илиниздә* 'сизнинг зилингизда' (ТТ II, 17) каби.

Абстракт эталик маъноси қарастык келишиги билан вужудга келади: *биз сизин* 'биз сизники' (ТТ III, 8); *сизин маън* 'мен сизники' (Ман., III, 24); *мәнинләр* *ол* 'менини' (У III, 27).

Едномаларда асосан биринчи ва учинчи усул билан эталикни ифодалаш кенг қўлланилган. Бошқалари эса жуда кам уринда учрайди.

⁶ В. М. Насилов, Язык орхено-еисиеских памятников, М., 1960, стр. 27.

Отлар гапда бирор келишикка келиб, бошқа сўзлар билан турли муносабатда бўлади. Бу муносабатнинг шаклларни тархи жуда узоқ утмишга эга.

Қадимиги ёдномалардаги келишиклар баҳснин текширган олимлар обидалар тилинда мавжуд бўлган келишиклар сонини турлича курсатадилар: В. В. Радлов қадимиги туркий ёдгорликлардаги келишикларни 8 тага бўлади: *Indefinitus*, *Genitiv*, *Dativ*, *Accusativ*, *Instrumental*, *Locative* (*Ablativ*), *Quantitativ*, *Directiv*⁷.

И. А. Батманов қадимиги енисей ва бошқа текстларнинг келишиклари ҳақида ёзар экан, унда б 6 та келишик мавжудлигиниң қайд қиласди: именительный (основной), родительный, винительный, дательно-направительный и инструментальный, местный.⁸ В. М. Насилов ўрхун-енисей ёдномаларидаги келишикларни 7 тага бўлади: основной (прямой), винительный, инструментальный (творительный), дательный, направительный, место-исходный⁹. Келишикларни бундай бўлиш А. Исломовнинг эски ёдномалар тилининг келишиклар системасига багишланган асарида ҳам учрайди¹⁰.

Баъзан бу келишиклар грамматик (бош, қарастык, тушум, восита) ва пайт-макон (жұналиш, ўрин-пайт, чиқиш) келишикларига ажратилади.

Ёдномаларни текшириш натижасида келишикларни грамматик ва пайт-макон групкаларига бўлиш уринисиз топиди, чунки қадими ёдномаларда улар маъно ва функцияси жиҳатидан бирни иккинчиси ўрнида кенг қўлланган. Эски оби-

⁷ W. W. Radloff, Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, N. F. SpB., 1897, S. 60.

⁸ И. А. Батманов, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, стр. 110–111.

⁹ В. М. Насилов, Язык орхено-енисейских памятников, ИБЛ М., 1960, стр. 24–34.

¹⁰ А. Ислямов, Употребление падежей в языке древнетюркских памятников, «Ученые записки Семинара, гос. пед. ин-та», вып. 3, Семипалатинск, 1957, стр. 244.

Проф. А. Габээн эски ёдгорликаардаги келишикаарни куйнадигача бўлади: *Каси* *Indefinitus*, *Genitiv*, *Dativ*, *Accusativ*–*Ablativ*, *Instrumental*, *Aquatativ*, *Directiv*. A von Gabain. Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950, S. 88–89. Ҳозирги замон туркий тилилардаги келишиклар системасини текширган олимлар ҳам келишиклар сонини турлича белгилашади. Қіёсланғ: Э. В. Севортjan, Категория падежа. ИСТТА, т. II, М., 1956, стр. 45–65.

А. Гулом, Ўзбек тилинда келишиклар, СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари, II том, филология, 2-китоб, Ўзбек тилининг илмий грамматикаси учун материаллар, Тошкент, 1941.

далар тилица ҳар бир келишик үзининг асосий функциясида ишлатилганда эди, у вактда юкоридаги классификациядан фойдаланиш мумкин бўлур эди. Қадимги ёдгорликлар тилица қўйидаги келишиклар мавжуд:

1. Баш келишик (максус кўрсаткичга эга эмас).
2. Қаратқич келишиги -ныц, -ниц, -нун, -нўн, -нац, -нән, -ын, -иц, -иц, -ун.
3. Тушум келишиги -ғ, -ғ, -ығ, -иғ, -уғ, -ўғ, -ағ, -әғ, -ы, -и, -и, -и, -и.
4. Восита келишиги -и, -ын, -ин, -ун, -ўн, -ан, -ән.
5. Жуналиш келишиги -ғару, -ғарӯ, -қару, -қарӯ, -ғар, -ғар, -ру, -рӯ, -ра, -рә, -қа, -қә, -ға, -ғә, -ә.
6. Ўрин-пайт келишиги -да, -да, -та, -та.
7. Чиқиш келишиги -дан, -дан, -дин, -дин, -дун, -дўн, -тани, -тән, -тын, -тии, -тун, -тўн.

Келишиклар аффиксен узак ёки негизга привативлик, сон, эзалик аффиксларидан сўнг қўшилиб келади. Бир узакка иккиси келишик аффикс кўшилиб келиши ҳам учрайди: *мунтада* 'бунда' (У III, 69; Ман., III 25); *бизнә* 'бизга' (КТБ., Сувр.) *бизнит* 'бизда' (Тон., Ман., 33); *бизнад* 'бизда' (Сувр., 61); *актада* 'унда', *уша ерда*' (Хуаст., 118; Усп., 14; Ман., II); *сөнгада* 'сенда' (У IV, 36); *тантака* 'эртага' (Усп., 13) каби.

Ёдномаларда қаратқич келишигидан сўнг жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш каби келишикларнинг кўлланини кўп мисолларда учрайди. Қадимги текстларда ўрин пайт, жўналиш (ассосан- *ра* кўрсаткичидан сўнг) келишикларидан сўнг -ғи, -ғи, -қи аффиксларининг келиши мумкин:

Келишик аффиксларининг айрим маънолари кўмакчи сўзлар орқали ҳам ифодаланади (бу хақда кўмакчилар баҳсига қаранг).

Келишик аффикслариниң қабул қўлган бир талай сўзлар вақт ўтиши билан равишлашиб (адвербилизация) кетган.

Отдан бошқа сўзларнинг олмош, от маъносига кўчтан (отлашган) келишиклар билан турланиши кенг тарқалган ходисадир (келишикларнинг бу ҳолатда үзига хос маъно ва функцияларга эга эканлиги ҳақида тегишли ўринда ёритамиш.)

БОШ КЕЛИШИК

Бош келишикларда сўз шахс, предмет ва ҳодисаларнинг номини курсатиб, бошқа келишиклар унга қўшилиб келади.

Бош келишикнинг максус кўрсаткичи бўлмайди¹¹, гап структурасида бир кўп маъно ва функцияларга эга. Бу маъно ва функциялар айниқса эски руник обидалари тилица мавжуд бўлиб, ёдномаларда бош келишик бошқа келишикларнинг деярли ҳамма функциясини бажариб келади. Бу ҳол эски ёдномаларда келишиклар системасининг маъно ва функциялари ҳали тўла шаклданб ётмаганданлиги, феълларнинг бошқарни функциялари ҳали бирмунча тугалланмаганилиги, гап структураси, сўз тартиби ва уларнинг тузилиши каби ҳоллар билан изоҳланади.

Бош келишикларда сўзлар ёдномаларда эга вазифасида қўлланади. Унинг бу функцияси энг кенг тарқалган функция саналади. ол ат анта ғатти 'у от уша жойда ўлди' (КТБ., 31); *Табға қагон ағамигиз эрти* 'Табғоч хоқон душманимиз эди' (Тон., 62); *бурқанлар калмиш бурхонлар келди* (ТТ VI, 06); ол йиғ барти 'у ҳам борди' (ТТ VIII, 13); каби.

Эски ёдномалар учун шу нарса характерлики, эга вазифасида кўпинча жонли предметлар қўлланади. Масалан, Туникук ёдномасидаги 122 гапнинг фақат 11 тасида эга вазифасида жонсиз предмет келади¹². Жонли предметнинг эга вазифасида кўп келиши Култегин ёдномасидаги ҳам қайд қилинади. Юкоридаги ёдгорликларда жонли предметнинг бунчалик кўп қўлланини ёдномаларнинг мазмунин билан изоҳланади. Руник ёдномаларда эга вазифасида килишик олмошларнинг келиши жуда сийрак учрайди. Килишик олмошларнинг қўлланини иш-харакатнинг бажарилишинда субъектнинг харакатини алоҳида қайд қилиш тақозоси билан борғлиқ.

А. Исломовнинг кузатишича, 144 шахси гапнинг фақат 18 тасида эга килишик олмошлари билан ифодаланган. Руник обидалар тилица иш-харакатни бажарувчи субъектнинг ҳаракати бўз, бўзум олмоши билан алоҳида кучайтирилади.

Бош келишикларда сўз гапда кўшма кесим составида унинг от кисми вазифасида қўлланади. Кўшма кесим эр эмок', бол 'бўлмоқ' феъллари ёрдамида ифодаланади: бўзум шад эртим 'ўзим шод эдим' (КТБ., 30); аз будун лагы болти 'аз ҳалқи душман бўлди' (КТБ., 32); отли сувли

¹¹ Шу сабабли бўлса керак, бъзи таджикларда мазкур келишик ҳақида њеч нарса айтимаган, С. М. Муталлибов. Морфология и лексика тарихидан кисқа очерк, Тошкент, 1959, 35–36-бетлар.

¹² А. Йсламов, Употребление падежей в языке древнетюркских памятников, Уч. зап. Семинар. гос. пед. ин-та, вып. 3, Семипалатинск, 1957, стр. 244.

тәг тұмтүшілдүр болулар 'ұт ва сувдек бир-бираға қарши бұладындар' (ТТ VI, 64–5).

Предикатив аффикслар билан кесім бұлып келади: ол барча әккелерин қылышы ол 'у барча рұхларнинг иши-дір' (ТТ VI, 66–7).

Бош келишик қаратқыч келишиги функциясында. Бунда бош келишикдеги от изофанинг биринчи компоненті бұлып келади. Изофана конструкцияда қатнашған қаралмаш әгалік аффиксіндең әгалик аффиксиз келиши мүмкін. Әгалік аффиксін олмай келтіргендегі изофали бирікма келип чиқыши жи-татиды әнг қадимийдір.

Бунын сүнгі тараққынды натижасында изофали бирікмадағы кейінгі компонент (қаралмаш) әгалік аффиксі билан қулланыла башлаган.

Әсқи әдномалар тиілде искала ҳолаттнинг құлланышинни үзратамыз: *төкүз оғуз будун* 'тұқызы ұғуз халқы' (Тон., 61); *турк будун* 'турк халқы' (Тон., 61); *изайл будун* 'изигіл халқы' (КТб., 32); *турк оғуз бәзгәрі будун* 'турк ва ұғуз беклари, халқы' (КТб., 30); *қырқыз будуны* 'қырғыз халқы' (Тон., 63).

Изофали бирікмадағы бош сүзде қаратқыч келишигинин құлланылиши тиіл тараққыттнинг сүнгі давырга таал-луқлариді.

Бош келишик түшум келишиги функциясында. Бундай вакытта бош келишикдеги сүз объектін билдириады: *Табғац қанта бодизча кәлдүртүм* 'Табғоч хондан наққаш көлтири-дім' (КТб., 28); *үң отуз балық сыйы* 'йигірма уч шаҳарни үйк қылды' (Тон., 62); *Бәнгү таш тоқымдым* 'мангу тош тиқтайды' (КТб., 28); *босшы көнбұл қотғыл* 'қайтуын күйніл-ни қүйілгіл' (ТТ I, II); *Тәттүр сақының тарқарғыл* 'әмон ха-блын қүйілгіл' (ТТ II); *әз дәдүкүз бартиниз* 'үз маслахаттн-гизин бердінгиз' (ТТ III, 101) каби.

Бош келишик восита келишиги функциясында. Бу ҳолат руник әдномаларда күп учрайды: *әки үч бин сүмүз кәлти-гимиз* 'иккі-үч минг аскар билан кетишими (көрек)' (Тон., 62); *сү барын тиіс* 'құшын билан бор деді' (Тон., 63); *огуз-ғару сү ташықдымыз* 'ұғуз томон құшын билан чиқдик' (КТб., 33); *сү сұлапән аскар билан чиқиб*' (КТб., 29); *тил талаштар* 'тил билан талашады' (ТТ I, 10);

Бош келишик жүйнілік келишиги функциясында. *Саз дындарлар* әарлықасар 'сиз дындарларга буюрсангиз' (ТТ II, 49).

Бош келишик үрін-пайт келишиги функциясында. *Магын Курған қышлап әзізіна оғузгару сү ташықдымыз* 'Магы-

қурғонда қышлаб, әзда ұғузлар томон құшын тортдик' (КТб., 33); *үч әлиз әашым адырылдым* 'қырқ уч ёшымда айрылдым' (ЕнПТ., 43); *Өткөзән үйр олурып* 'Үтикан ерда қолиб' (КТб., 28); *әкүш тәлім дәрүнің көнүл тутывьл* 'жуда күп шодлик, хурсандлик құнғылда тутын' (ТТ I, 11).

Бош келишик чиқиши келишиги функциясында. *Қадашым адырылдым, ыңу қуноа қунчылым, сәкис оғымы адырылдым* 'дүстларимдан айрылдым, қасрдаги канназыларимдан айрыл-дым, саккында үгімдімдан айрылдым' (ЕнПТ., 68); *әддү қада-шым адырылдым* 'әзгү дүстларимдан айрылдым' (ЕнПТ., 36); *пол асар 'аўлдан адаша'* (ТТ I, 18); *ажен ажунта узун әддүн тағиғиңдерлар* 'хәттәндән әддәтте узун вакт олис борадилар' (У III, 4); *көнүлтәкі әддүләр* қын күннән дінтих 'құнғыл-дагы әзгу (ниятлары) күндан күнге үсді' (ТТ III, 131).

Бош келишик изохлодчи функциясында. *Иним Құлти-гин* 'инним Күлтегін' (КТб.)

Бош келишик уидалда (вокатив) функциясында. *Түрк бәзгәр* будун, буны әшидин! 'Түрк беклари, халқи буни әштитинг' (КТб., 28).

ҚАРАТҚЫЧ КЕЛИШИГІ

Қаратқыч келишиги құйидаги аффикслар билан ифода-ланған: *-ның, -ның, -нұң, -нәң, -ның, -иң, -үң*¹³. Бу аффикслардан *-ның, -нұң, -нәң, -ың, -үң, -үң* шаклары қатты үзакты сузлар билан, *-ниң, -нұң, -нәң, -иң, -үң* юмшоқ үзакты сузлар билан келади. Маса-лан: қаннин, *Байырқунун*, бурханларнан, тадықын. Чу-рын, кимүн, үйлітүзний, қәнтүнүн, кишиңиң, бизин.

Брахми әзүйін түрфон текстларыда *-ноң* шаклы ҳам уч-райдан әзіндей 'онанин' (ТТ VIII, 30).

Бу аффикслардың ишлатында маълум бир мунтазамлік, аффикс құшилған сүз билан қаттың үйгүнлашын каби ҳо-латын бир қоидага келмаган. Юқорида санаб үтилған вариан-

¹³ С. В. Ястребинский, Падежные суффиксы в якутском языке. Иркутск, 1898; В. А. Богородицкий. Имя существительное: склоне-ние (простое и притяжательное) и сравнительный очерт падежных окон-чаний татарского языка. Введение в татарское языкознание в связи с дру-гими тюркскими языками. Изд. 2-е. Казань, 1953; Э. В. Севорти и. К истории падежной системы в тюркских языках. Уч. зап. Воен. инст. иностр. языков, № 6, 1948, стр. 95. Н. А. Баскаков. Соотношение зна-чений местонимений в тюркских языках. Институт языкознания. Доклады и сообщения, т. 1. М., 1952, стр. 135. М. Rässänen. Materialien zur Mor-phologie.... S. 55–57. J. Deny. Grammaire de la langue turque, Paris, 1921.

ларнинг қадимги обидаларда қўлланиши маълум бир сўз туркумига кирган сўзлар билан белгиланмайди, яъни сўнгги давр тилларида масалан, „Кутадгу билик“ „Девону луготит турк“ да қаратқич келишигининг -ыц, -иц, -уч, -үй шакларининг қўлланилиш доираси олмошлар билан чегараланган булиб, улар бошқа сўзлар билан ишлатилимаса¹⁴, урхуненесей, уйғур, турфон, манихей ёдномаларида эса бундай чегараланиш кузатилимайди. Масалан: мәенин, бизин, бозин, эвин, бәгнин, бурханларнай, бурханларни каби.

Қаратқич келишигининг руний обидалар тилида қўлланиш доираси тор бўлган, сунғроқ уйғур, манихей, турфон текстларида ва бошқа ёдгорликларда кенгайган. Унинг маъноси қаралмиш билан ифодалангандан предметтининг маълум шахс, предметга тегишли, қарашли эквалингвистиканглатади: Билэд қаганым будуны 'Билта хоконинг халқи' (Онг., П. 9); мәенин сўм 'менин аскарим' (ПМК., 37); мәенин сабым 'менинг сўзим' (КТм., 28); Кўлтигинин алтунун кўмўшин 'Култегининг олтинини, кумушини' (КТб., 30); мәенин кўчум 'менинг кучим' (Сувр., 613); бу мәенин этёзум 'бу менинг вужудим' (Сувр., 611); мәенин сақынчым 'менинг фикрим' (ТТ VIII, 28); мәенин синклиз 'менинг синглим' (ТТХ, 484); бурханларнай ёрдиниси 'бурханларнинг шеърлари' (УИ, 30; 32-3); улугларнын қылышчалары қылтымыз 'улугларнинг ишларни қылдик' (ТТ IV, 2-3) каби.

Юқоридаги мисолларда қаратқич келишиги билан келган сўз қаралмиш билан шахсада мослашади. Қаратқич келишигидаги сўз ўз қаралмиш билан мослашмай келиши ҳам мумкин: энин кишиш 'уйлинт кишиши' (Хуаст., 117); Сизин эр ат' сизнинг эр отнингиз' (ЕнПТ., 50); Кууш бақшынун оқ ўир' Кууш баҳшининг ери' (Юр., II, 206); Кул қара Қобузиний ўир 'Кул қора Қобузининг ери' (Юр., II, 206); Ҳормузда тәнринин дидим төг 'Ҳормузда тангрининг Ди-дим тек' (ТТ IX, 11); бодиствыйн сўнўклэр 'бўдисатванинг суюклари' (Сувр., 625) каби.

Бутуннинг бўлагини – қаратқич бутунни, қаралмиш унинг бир қисмини, бўлагини англатади:

адығын қарни 'айникиннинг қорни' (Гкн., 80); тобнўзён азығы 'тўнғизнинг озиқ тиши' (Гкн. 80); бодиствыйн омгэни

¹⁴ К. Каримов, „Кутадгу билик“ тилида келишик аффикслари ва уларнинг ишлатилишидаги фонетик қонуниятлар, „Ўзбек тили ва адабиётни масалалари“, 1962, № 2.

'бўдисатванинг томоги' (Сувр., 618); кишиларни бойунлари 'кишиларнинг бўйинлари' (Сувр., 156); бишшукни булуни 'бешшукни бургаги' (ПВ., 135).

Қаратқич келишигидан турли муносабат ва алоқани билдиради: тўрк будунын илин тўрёсн тута бирмиш 'турк халқининг элни, давлатни кувватлади' (КТм., 28); атаваки йэккни кўзвончиглар таги 'атаваки руҳнинг қувончи тоги' (ТТ X, 21); эркли қаннини бу ўарлықи 'эркли хоннинг бу бўйрги' (Сувр., 156); ҳамагымни умуғи ынағи 'ҳамманинг ишончи, умиди' (ТТ X, 111); нэчэ-нэча кишиларни сансиз сақыншиси 'блўрмэкларин кўртум 'сон-саноқни кишиларнинг ўлганини кўрдим' (Сувр., 155).

Қаратқич келишигидаги сўз тўдадан қисм, партитив маъноларини англатади: ол уч оғрыларнин бирин аз низами оғрынти олуармиш айғи кишилар 'у уч ўғрилардан бирини аз низами (бахиллик) юзасидан ёмон кишилар ўлдирилар' (ТТ II, 16).

Қаратқич келишигидаги абстракт эгалик маъносини англатади: ол мәнин 'у менини' (ТТ X, 291); пышыг эрсар сазни тег 'агар пишган бўлса сенини деб' (ТТ VIII, 12); қайду мәнин ёрдилар эрсар 'қайси бири менини бўлганда эди' (ТТ VIII, 29); бу нишан биз икъёғини ол 'бу нишон иккочимизникудир' (Юр., XVI, 213); бу нишан мән Илчинин ол 'бу нишон мен элчиники' (Юр., XXVIII, 216); бу нишан мән Мәркидин ол 'бу нишон мен Маркидини' (Юр., III, 210) каби.

Қаратқич келишиги тушум келишиги функциясидаги қўлланади: айғылғи савиинийн айларти тоқ 'хижи ёмон сўзининг форқи йўқ (ТТ I, 10); ол айғи қылымчун билмаз эртиш 'у ёмон ишларни билмас эдим' (Сувр., 155) каби.

Қаратқич келишиги нисбат бериш, қиёслашма маъносида: бодиствигини улуғи 'бўдисатва тегиндан энг улуғи' (Сувр., 618); қаннин улуғи, 'хондан улуғи' (Сувр., 607); баш башнын ёмә ананд 'бошлиқларнинг бошлиғи – Ананд' (ТТ VIII, 12).

Ёдномаларда қарашлилик муносабатини ифодалашнинг қаратқич келишигидан бошқа усуслари ҳам мажкуд.

Қаратқич билан қаралмиш ўртасидаги муносабат -лик, -лық, -лиг, -лӯг, -лығ каби аффикслар оркали ифодаланади. Бунда қаратқич келишигингин аффикси маъно ва функция жиҳатидан -лик -лығ шакларнiga мос келади:

қанлық сүси 'хоннинг аскари' (Гкн., 84); **билиглиг шату** 'бүлменинг шотиси' (ТТ III, 15); **әтәңмәклиг бәрт** 'үтінчнинг отаси' (У III, 51); **әтәңдәлгүл ағылыш** 'вужуднинг казинаси' (У III, 15); **шиш дәлдүг әрдини** 'ҳәттінинг қимматба-холиги, устуңнинг' (У III, 11); **амранмақыл күч** 'сөвгінинг күчі' (ТТ VIII, 10); **Бурхан әсанки — лыг әйолта** 'Бурхон әсанкининг ғұлда' (ТТ X, 10) каби.

ТУШУМ КЕЛИШИГИ

Тушум келишиги құйнады аффикслар орқали ифодаланған: -**ғ**, -**ғ**, -**ығ**, -**иғ**, -**уғ**, -**үғ**, -**ағ**, -**әғ**, -**ы**, -**и**, -**н**, -**иң**, -**ны**¹⁵.

Едномалар тилемде -**ғ**, -**ығ**, -**үғ**, -**ағ** (қаттық унни үзакда), -**ғ**, -**иғ**, -**үғ** (юмшок унни үзакда) аффиксларды тушум келишигінинг бошқа аффиксларига иисбатан көнгрек құлланған.

-**ығ**, -**иғ**, -**уғ**, -**үғ**, -**ағ**, -**әғ** шаклларыннан құлланышида мәттейлі бир мунтазамлук сақланмайды.

Хатто бір едноманнан үзінде ҳам бу формаларыннан құлланышида изчелілук сақланмайды: **савы** 'сүзин' (ТТ X, 10 61); **савыг** 'сүзин' (ТТ X, 477, 466, 21); **бурханағ** 'бурхонн' (ТТ X, 333, 367); **бурханы** 'бурхонн' (ТТ X, 147, 320/321); **субуг** 'сүзин' (Тон., 63); **сабы** 'сүзин' (Тон., 63); **карагүр** 'соқчиларни' (Тон., 64); **иагүр** 'душманнни' (Тон., 64); **номуғ** 'китобни' (Хуаст., 117); **номығ** 'китобни' (Хуаст., 118); **алтунуг** 'олтинни' (ТТ I, 9); **номуғ** 'китобни' (ТТ IX, 18) каби.

¹⁵ И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, стр. 106. Э. В. Севорянин. К истории падежей, стр. 52–53; Г. И. Рамstedt. Введение в алтайское языкоизучение. М., 1957, стр. 37, 229.

N. Poppe. Beiträge zu G. J. Ramstedts Einführung in die altasiatische Sprachwissenschaft, STO 19; M. Rässänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.

С. Муталибиовнинг фикрика XI аср тилемде тушум келишиги аффикс феълларға ҳан күшиандын көлдан: Кечар күн ичандан **керагын** олар. Бы мінрада **керагын** сүзінде тушум келишиги аффикс қисқарған болып үзіндеп көйнеги **ол** сүзінга күшиандын көлдан: **керагынни** ол демакидір' («Морфология на лексика тарихидан қисқара очерк», 37-бет).

Шунда қайда қылыш аозым бүлділүкі, тушум ва бошқа келишиги аффикслар хеч бір едномалда феъл азаттагы күшиандын көлди, үша феълнинг түрліліктерінде шиптірттік эттеган. Феълдар умумын келишилар билди түрлімайды. Келишилар отаңда оташаңнан сүзларға күшианды, холос.

Юкорида С. Муталибиов көлтирган миссала **ол** феълнинг тушум келишиги аффикс күшишмаган. Бунда үзінде аффикс **ин** орқали **олан** хосина бүлділек ва 'үзінг учун ол' деген мағынә ифодаланады.

Бир үрінде тушум келишиги аффикси -**ғ** сүзининг сүнгігі бүгіннедегі унлиниң үзгартылады: **сүттүр** 'сұтраны' (ТТ VIII, 30; санскритча: сутра).

Бу формалар отлардан олдин күрсатыш, кишилик-күрсатыш олмомшалып келтінде құлланады: **ол сабығ әшидін** 'үша сүзини шашыт' (Тон., 63); **ол ыңқығ алым** 'үша ыңқыларнан олін' (Мн., 18); **ол сабығ алым** 'үша сүзларнан қулоқ солып' (КТм., 28); **бу сабағ әшидін** 'бу сүзини шашыт' (У III, 10-7); **бо қызығ жунда оқ титәйин** 'бу қызын шу ерда қолдирғайн' (ТТХ, 543); **бу мұнча савы үчилеринде сәзләп** 'акаларига бу сүзларни сүзләб' (Сувр., 611); **Магылар** отаңшина алым, 'Малилар уша тошни олін' (ПВ., 135) кабилар.

Тушум келишигидеги сүз сөн билан келганды: **йтитин** эрик қылымчады 'егтінчи әрни қылымчады' (КТб., 32); **жыз** эрик үшінші 'иккі әрни кетма-кет санды' (КТб., 32); **тоқуз** әрни санды 'түккіз әрни санды' (КТб., 33); он эрик блүртимес 'үнта әрни үлдірдік' (КТб., 33); **ииси айлатағас** ўч білді номығ **бұлтимес** 'иккі илдизини (асосын) на замонли китобни билдік' (Хуаст., 118); **б үмәкләриг** '5 учишни' (ТТ VIII, 14).

Тушум келишигидеги сүз **бір** сөни билан келады. Бунда **бір** саңо мағынсаға әга: **бір** әрик санды 'бір әрни санды' (КТб., 32); **бір** огуышы 'бір қабілани' (Мн., 17); **бір** әрик 'бір әрни' (ЕнПТ., 79) каби.

Тушум келишигидеги сүз аниқловчи билан биргә келганды: Қырқызы қаған блүрті қыз, ишин алтыймыз 'қыргыз хоқонини үлдірдік, элинин олдік' (КТб., 32); **Тұргыш** будынды **басоымыз** 'Тұргаш халқынан үйқуда босдик' (КТб., 32); **тұқыл** билге тәнри бурханығ әңдөң әйдун қылмазун 'жу-да билемін танғыр бурхоннан үйқ қылмасун' (ТТХ, 320); **ким** әрки әрки бол бүттің әртінчүй үйр сүбдағас алку алларлығ үттимыш үйгедміш 'ким экан (у) бу' бутун ер қозидаты баһоділарни йүқтотған' (ТТХ, 22); **Сансыз сақысыз** дәлдүгүз 'сон-саноқсиз жониларни' (Сувр., 155); **улугарнанын қылышылары** қылтымыз 'улугарнинг қылғанларни қылдик' (ТТ IV, 2-3).

Тушум келишигидеги сүз атоқлы от бүлганды: **аз** әлтә-бәриг шүттөді 'аз әлтабарни тути' (КТб., 32); **Күлтегининг** аз гран иртүрү ыттымыз 'Күлтегинин оз әр билан юбордик' (КТб., 32); **әттөр анта бұлтимес** 'Месиха тәннри' шундан сүнг Месиха – танғынан тоңдилар' (ПВ., 134).

Тушум келишигидеги сүз жонли предметни билдірганды: **тылығ қаллұрти** 'жоссуси көлтири' (Тон., 63); **тиги-ниг** тиләп 'шаҳзодани қидириб' (Сувр., 621) каби.

Тушум келишигидаги сүз билан кесим уртасида бир ёки бир неча сүз келганды: қынның көнілүнчә ай жазони күнгілдегідегі эт' (Тон., 63); будуның анта буздым 'халқиңи уши жойда тор-мор қылдым' (МН., 16).

-ны, -ни¹⁶. Таркебида тил орқа уннлар мавжуд булған қаттың ұзаклығы сұзларға -ны, үшшок ұзаклығы сұзларға -ни құшылады. Руинк обидаларда бу шақылар қоғып учрайди. Мазкур аффикс кишилик олмошлари билан (бизни—ЕнПТ., 3; бизни—Сувр.), әгалик аффиксінинг күлигінің қабыл қылған сұзлар билан (билигимизни көнілүмүзүні —Хуаст., 118; әзімүзни —ТТХ, 183; мұнумузни —Сувр., 154), бирор аниқловичи билан келтән сұзларда (йўз алғы бозни—Юр. XVI, 210 ол битигләрни —Юр., I, 102, қатын кишини Юр. XVI каби) учрайди.

-н аффикс биринчи, иккінчи, үчинчи шахс бирлік әгалик құшимасынан олған сұзлардан сүнг қүшіліп келады: ал Шалаш ақын бинин 'ал Шолчи оқ отига үтириб' (КТБ., 32-33); иниси әннен білмәз әрті 'указалы ақаларни білмас эди, үгілларни оталарни білмас эди' (КТБ., 33); бу сабымын әшид 'бу сүзимдегі шешіт' (КТМ., 27); Мәнниң сабымын сымады 'меннінг сүзимдегі қулоқ солмады' (КТМ., 28); Иллиниң тәбрүнин 'элинин давлатынин' (КТБ., 30); тылтақымын 'сабабини' (Сувр., 154); бу әтәзүмін 'бу вужудимни' (Сувр., 613); әзімін көнілүмін 'ғиқту хәлімні, құнглімнін' (ТТ X, 463); савын 'сүзини' (ТТ I, 7); әзінин 'үзінгіни' (ТТ I, 7); көнілүннен 'қүнглінни' (ТТ I, 8) каби.

-ы, -и. Бу аффикс мұяйланып бир доирадаты сұзлар билан иштептілді. Нұми (ТТ.); аны (Тон., МН.); мәни (ТТ, Юр.); сини (ТТ, Сувр.); бини (Тон.).

Бағызын мәнниң ҳам учрайди (ТТ VIII, 61) каби.

Тушум келишигидаги асосий функциясы иш-харакаттың үз үстіга олган объектини ифодалашады. Бу келишикдеги сұзларнинг күпчилигі шу маңында құлланады: аз

¹⁶ Проф. А. Габеzi -ны, -ни формасы -ғ, -ығ, -иғ аффиксларидан кейин пайдо бўлған бошқа тиллардан кирған сұзлар билан құлланады деб-эзали: A. von Gabain. Das Alttürkische, S. 28; A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig, S. 87. А. Габеининнің ғиқтирағында қадимги әдіорниклардан бошлап ҳозиргаңда бу форма құлланылған. Ҳозирча маънуда буган -ны, -ни маънуда бўлған, -ғ, -ығ аффикслари билан параллел қелади: ийріл тарзға ким даражмасын 'ер-күнин вратди' (Хуаст., 118) билигимизни көнілүмүзини 'иммимизни, биланимизни, құнглімизни' (Хуаст., 118).

алтә бўриг тутын 'аз әлта барни тутди' (КТБ., 32); ол сабын алп 'үша сүзға кириб' (КТМ., 28); бу сабын эшиштеп 'бу сүзин әшишиб' (У III, 107); улуғларнин 'қылынчларын құлттымыз' улуғларнинг ишларини қильдик' (ТТ IV, 2-3); әна камаг тәмірәг қантүй ғанчар 'яна ҳамма темирни үзи янчар' (Ман., 1, 18) каби.

Тушум келишиги иш-харакат ёки воқеа-ҳодисасынинг мавжуд бўлишини, әгаллашини англатади: қаным қағаның әнчим қатуның котурмаш тәнри 'отамни хоқон қилиб, онамни бекаш хоним қилиб кутарған тәнри' (КТБ., 31); азғын үкүшил қортиг 'озини күп кўрдик' (Онг., П, 9).

Тушум келишигидаги сүз бор бўлиш, ҳозир бўлиш, мавжудлик (яъни бунда тушум келишиги -ли аффиксига тўғри келади), курол, восита маъноларини англатади: баз қағаның балбал тикиши 'Баз хоқонли балбал тикиди' (КТБ., 30); күг санёнга балбаг тики биртим 'куксенгунли балбаг ұтқаздым' (МН., 18); будуның тәнри 'халиқи бор тәнгир' (ПМК., 35); қықырмаш үнүг 'қайқырган ун билан' (ТТ X, 365); билга билгисе күчүг күчләндүрдүйлук толу тўғал пышрунмақталыг әзёз эксүссүз бўлтургулук йўз бўйнеги имтигин интиңгүлук, толу тўғал билга билгиг тўйнкаргулук, алгу бўрканлар үзз өйтимиши (Сувр., 155).

9 Тушум келишиги қаратаңын келишиги, әгалик маъносида құлланады. Тўрк будуның аты куси йоқ болмасун түрк халқынин оти, шуҳрати йоқ бўлмасин' (КТБ., 31); нэн бунүг әоқ 'хеч фамилнг йўқ' (КТМ., 28); мәнин ар 'меннін кишиларим' (ПМК., 36); бизин кишиларка 'бизнинг кишиларга' (Юр., II, 106); қолурбиз сизин 'сизнини бўлиб қолурмиз' (ТТ IX, 9); сәнин тәп 'сенини деб' (ТТ VIII, 12).

Тушум келишиги жүнналып, үрни-пайт, чиқиш келишиклари маъносыда құлланады: бтўқан йәриг қонтый 'үтикан ериға құндым' (Тон., 62); Қара сөнәриг әэрләдим Қора сенгерда жойлашадим' (ЕнПТ., 44); Чуғай қузын, Қора құмуг олдурур әртимиз 'Чуғай қузы, Қора құмуда жой қылдик' (Тон., 6'); Аны субрг баралык 'Ани сувдан борайлик' (Тон., 62); ишләмиши тоналарға катниши кәрәк түқилган түнлардан воз кечши керак' (ТТ VIII, 58); айғыр қылынчымын қантүй әңүн 'емон ишларимдан үзим койиб' (Сувр., 155); үчәгүни бирисин қабыл 'учовидан бирисини тутиб' (Сувр., 627); бизни та айни ким болгай 'биздан бошқа яна ким ҳам бўлади' (Сувр., 611).

Руники ёднномаларида тушум келишигидаги сұзлар уюшиб келганды уларнинг ҳаммасига тушум келишиги құшимчаси

қүшилиб келади: *йабугуф шадыг анта бөрмиш* 'ябгуни шодни ушанды берган' (КТБ., 30); *сачын қулақын*, *анақын бычды* 'сочини, кулогини, ёноқини кесди' (МН., 19); *сүймұзың ғазуқумузны босуу* оттунмәк көргөк әрти 'айбиниз, гунохаримиздан күтулиш учун ўтниш керак еди' (Хуст., 119); *эбн барқын ылқысын ғулмадым* 'үйини, қасарни поймол құлмадим' (ПМК., 35) каби.

Рүнник обидалары тиляда жуда кам холлардагынан келишиги гапнинг сүнгиги бұлғағы қүшилиб келади: *антада оттар түрәш қарлукығ табарын алып* 'шундаған сүнг түргаш қарлукқини мол-мулкани оліб' (ПМК., 36); *алтун құмушығ әртізеб алда* киши қазғандым 'олтин-кумушни, қимматбахо ғазмаларнина ва кишиларни олдым' (ЕнПТ., 33).

Сүнгиги дарв ёдгорликларда иккала ҳолатнинг параллел құлланышынан кұрамыз. Мұн қатарларын картынға базағынаның қылмығын ағрығынан қорқынчы айманынан 'қайғуғам, яра, жароҳат, қон, йириң, касал, оғриқ, құрқиң, хавф-сирашин' (Сувр., 614); *кәк алқырығ* 'кенглик' ва бепөнениликин (ТТ VIII., 25) каби.

Қуйыда түшум келишиги билан келгап феълларнинг айримлары көлтирилади: *олдур-* 'үлдірмоқ'; *санч-* 'санчмоқ'; *қырмалаш-* 'қырмалашом'; *тарқар-* 'тарқамоқ'; *көзүн-* 'күринмоқ'; *сәзлә-* 'сәзламоқ'; *ашид-* 'әшитмоқ'; *түргур-* 'турғазмоқ'; *окы-* 'ұқмоқ'; *үт-әнгізд-* 'енғмоқ'; *бул-* 'толмоқ'; *көтүр-* 'күтәрмоқ'; *көр-* 'құрмоқ'; *бил-* 'білмоқ'; *тит-* 'титмоқ'; *ти-* 'демоқ'; *бәйт-* 'мақтамоқ'; *шар-* 'әрмоқ'; *киша-* 'кишанламоқ'; *артат-* 'йүктомоқ'; *қон-* 'турмоқ', ҳәтт кечирмоқ'; *кән-* 'кеңелмоқ'; *айт-* 'жавоб қылдирмоқ'; *қон-түр-* 'жойлаштырмоқ'; *башгур-* 'бошқармоқ', үргатмоқ'; *ит-* 'қылмоқ', әтмоқ'; *әлсира-* 'давлатини йүк қылмоқ'; *қағансыра-* 'хонлиники йүктомоқ'; *әр-* 'әммоқ'; *баз қыл-* 'тинчлантырмоқ'; *көз-* 'кечмоқ'; *бан-* 'бөгламоқ'; *ал-* 'олмоқ'; *башла-* 'бошламоқ'; *қылышла-* 'қылышамоқ'; *бин-* 'минмоқ'; *ур-* 'урмоқ'; *бид-* 'бермоқ'; *бас-* 'босмоқ'; *боры-* 'бормоқ'; *ыд,* *ыт-* 'юбормоқ'; *ай-* 'әмоқ'; *сы-* 'синдирмоқ'; *олур-* 'қолмоқ'; *әрлә-* 'үй-жой қылмоқ'; *сақын-* 'үйламоқ'; *ааратт-* 'яраттырмоқ'; *сөкүр-* 'чүктірмоқ'; *иегід-* 'күтәрілмоқ'; *иагыла-* 'үрішмоқ'; *қыс-* 'қысмоқ'; *амг-* 'йүкитмоқ'; *аш-* 'ошмоқ'; *кәлтүр-* 'кеңтірмоқ'; *йүгүрт-* 'юргүртірмоқ'; *буз-* 'енғмоқ'; *сүк-* 'урмоқ'; *йүкүнтүр-* 'юкнитирмоқ'; *бол-* 'бұлмоқ'; *тиш-* 'тикмоқ'; *адырыл-* 'айрилмоқ'; *ион йодун қыл-* 'йүкотмоқ'; *тилә-* 'тиламоқ'; *айыр-* 'айирмоқ'; *қаб-* 'ушшаламоқ', қамамоқ; *қод-* 'қүймоқ'; *сам-* 'сотмоқ'; *аң-* 'очмоқ'; *бошу-* 'бушаламоқ'; *тұт-* 'тұтмоқ'; *ишиб-* 'елпимоқ'; *иоққыш-* 'йүк қылмоқ' каби.

Көлтирилганды мисоллардан күриниб түрибидики, түшүм келишиги үтимли ва үтимсиз феъллар билан құлланған.

ВОСИТА КЕЛИШИГИ

Восита келишиги -и-, -ын, -ин, -ун, -үн, -ан, -эн¹⁷ аффикслари билан ифодаланған. -ан, -эн шакллари жуда кам учрайди: *тәмирән*, *қамуған*.

-и үни товуш билан түтеган үзакдан сүнг, -ын, -ун қаттақ үзаклардан сүнг, -ин, -үн юмшоқ үзаклық сүзлардан сүнг қүшилиб келади.

Восита келишиги иш-харакатыннан содир бўлиш, рўёбга чиқиш, воқеа-ҳодисасининг юз бериси ўрнини билдиради: *Отуқан ирин қышладым* 'Ўтикан ерида қишаудадим' (ПМК., 36); киши ажунын булмыш *йалмуклары* 'киши дунеда топган хатоларини' (ТТ X., 16-17); *тәнридәм кут бўйан көнтүн орпаны* 'улуг тангри бахти давлати ўзингизда урганцид' (ТТ I., 72); *багрын йатып 'бағрида ётиб'* (ТТ IV., 6) каби.

Восита келишиги иш-харакатыннан бошланиши нұқтаси, чиқиш, үтиш ўрни, процеслининг юз берган ўрни каби маъноларни билдиради: *бу йолин йорисар* 'агар бу йулдан юрса' (Тон., 62); *од болын йорисар* у йулдан юрса' (Тон., 62); *кергүн сақышын Шып башын үйрә көлти* 'Күргү, Сақиши Син — босидаң кириб келди' (ПМК., 35); *бу қызынчын ўзүзине бошунмагай* 'бу ишидан вужуда бушалмагай' (ТТ II., 31-32); *тукж билгә тири тириси бурхан асанкилыр* 'йошта бодиствлар йорығын йорыйур әркән...' түтегал билимни таңгирларинин тангриси бурхон Асанкинин йүлида Бўдистава йўригидан юрар экан... (ТТХ., 10) каби.

Восита келишигидаги сўз ҳаракатыннан ўзига йўналғанligини, процеслининг восита келишигидаги сўзга қаратылғанлигини, сабабини билдиради: *ишин ташын адынчы байдиз уртутым* 'ичита, ташқарисига бошқача нақш үйрардим' (КТМ., 28); *бөгләрин будуным әртәнү этимаг итди*. 'бекларига, халқига юқори мартаба мөйил қилди' (Мн., 19); *бунка ташын бенкү тикэр бен* 'ғамда тошга мангу ёдгорник ўрнатаман' (ЕнПТ., 95); *ададылын орун орун сайу*

¹⁷ W. Radloff. Altürkischen Inschriften der Mongolen, Nene Folge, SPb., 1897, S. 83; A. K. Боровков. Очерки истории узбекского языка. Советское востоковедение, VI, М.—Л., 1949, стр. 29; В. М. Насилов. Языки орхон-еинейских памятников. М., 1960, стр. 26; Р. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, стр. 49; M. Räsänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, S. 69.

ҳар жойга ёйлиб' (Сувр., 622); ач барс ачмак сувсамақ эмгекин эртингү сыйылып унанниң болғаси туур 'оч барс очиқиши, сувсаш қийинчилиги туфайли жуда сиқилиб ула-әдә' (Сувр., 610); анын қорқды, бәзди 'шу сабаблы құрқды, бәзди' (ТТ II, 32) каби.

Восита келишигі пайт маъносини англатади: ол ылай күзүн иләрәй әорыдым 'уша ын кузда илгари (шарққа)га тортим (ПМК, 36); отuz артуқы сокис ғашыма қышын қытап тата сұләдим отуз артуқы тоғуз ғашымаға ғазын татабы тата сұләдим 'үттис саккис әшімде қышда қи-тантлар томон құшин тортдим, үттис түккіз әшімде әзда Татабилар томон құшин тортдим' (Ми., 18); ынның ғана-йүр 'әрталаб ялар' (Гнк., 81); күннин сайу танрика 'хар күни тангрита' (Хуаст., 119); ғайын сұләдим 'әзда құшин тортдим' (Ми., 18) каби.

Иш-харакаттинг давом қилиш пайттарын билдиради: ын-лын айлын түркару әв барқ ишнәт 'ын, ой буйы үй—қаср ичидә' (ТТ VIII, 71).

Восита келишигі күпинча биргалық (комитатив) маъ-носини билдиради. Түрк будун қанын болмайтын түрк халқы хони билан бұлмай' (Тон., 61); қағанымын сұләт-димиз 'хөкөн билан құшин тортдик' (Тон., 64); Улуг Ир-кин азына әрин тазип барды 'Улуг Эркін озғина әр билан қошиб кетди' (КТБ., 31) утру әки айлын киши оғылын соқушымын 'сүнгара иккى ойлык фарзанди билан учраша' (Гнк., 80); басқуын көләүрүп 'басқу билан келиб' (ТТХ., 366); саваларын сәззәшп 'үзаро сұзлашиб' (Сувр., 609);

Восита келишигі иш, процесстиннег юз бершидаги қу-рол, восита маъноларини англатади келади. Бу маъно кеңг иштесмода булған семантика саналади: тилик сәззән, қол-қаңын ашидип 'тили билан сұзлаб... қулоги билан әшитиб...' (Хуаст., 119); адәқын әорып... әлизин сунуп... 'әбей билан юриб... құлы билан пайпаслаб...' (Хуаст., 120); сүнүгін сағымыз 'найза билан очтік' (Тон., 662); әлизин тутуды 'құлы билан тутди' (КТБ., 32); оқын атып 'үк билан отиб' (ТТ IV, 12); қарақлықын күтә түрүрлар' құшин билан се-ни күтиб турурлар' (Сувр., 155); құшин тутуб 'күч билан тутиб' (ЮР., XVI, 213); ғашылғы қозин ыңгалау 'әшли құз билан ыңгала' (ТТХ., 298); қылышын санчагалы ограды 'қи-лич билан санчаган отиляди' (ТТХ., 353); қаттығ үнин қы-кырты 'қаттиқ үн овоз билан қиңқири' (ТТХ., 361); қолын бүйдү 'құлы билан үйнаб' (У II, 24) каби.

Восита келишигі иш-харакаттинг бажарилишидаги ҳолаттани, бажарилиш усуулини ифодалайди: артиш үгү-

зүг көчигсизин көчдимиз 'Иртиш даресини күпrikсиз кеч-дик' (Тон., 63); тәнрика арығын тәгемәди 'тангрига тоза (бү-либ) етмади' (Хуаст., 118); Күлтегин әдәғанын олай тәгеди 'Күлтегин яғында құжумга отилди (КТБ., 31); тоз топрақ әзин ебн-ди 'түзен үзича сунды, түшди' (ТТ I, 7); алданан көнбүлін әй-күнгү 'хұмат, әхтиромға тұлған құнғыл билаш үтіншін керап' (ТТ III, 1); қозин құванып 'құзы билан құвониб' (ТТ X, 438); сақынчылық қойнұлған алпын әмгекин ил орнынта олурғалы тынылады 'үйчан хәл ва машақтап билан тахтта шыншыл берди' (У III, 10-8) каби.

Восита келишигі бирор нарасыннан предметда мавжуд-лигини, бирор нарасадан ਯوزا қелганини англатади: әрин үлғатым 'әр бұлып үлғайдым' (ЕнПТ., 57); тәмирән итил — 'темирдан қилинмоқ' (Ман., 8, 11); адайын лаңын 'оёкли лочин' (Сувр., 67); түзүн қанларым 'химматли от-ларим' (У III, II, 11) каби.

Айрим миссолларда восита келишигі аффикси -луғ аффикси билан құшилиб келиб, мураккаб форма қосыл қылады: -луғен. Бу шакыл восита маъносінде құлланады: әзеклерләүзүн сезнүк 'рудалар билан үрушмок' (АГ, 30).

Рүннік ёдноларда мавжуд бұлмаган -ла, -ла аффикси уйғур, түрфон текслерінде восита келишигі аффикси үрни-да құлланады. Мазкур аффикснінг иsteмделе дөйрәсінде чекланы-да бұлып пайт, қолат кабы маъноларда иштептіледи: тұнда-едумалығ оғры қолип 'тунда үлім келтирувчи үғри келиб' (У III, 14; 8—10); қара тұнда 'қора тунда' (У III, 25, 18); кимләрнан тұнда әзәмә құндүзәйәм 'кимларнан тунда ҳам, қундуз ҳам' (ТТ VIII, 14); көркәлә көвсек тоқысын әнимиз әртін 'күркә эга қоматли нимиз зәннін' (Сувр., 619) каби.

Рүннік вә башқа қадағым әңдорлікларда восита келиши-ги аффикси уюшып бұлакни ташқыл қылған ҳар бир сұз-ға құшилиб келади: әдәғанын әоланын 'яғын алан' (КТБ., 31); сақынчын сәзин қылышын әзәмә қозин көрүп... 'хәл иш-ва құз билан күриб (Хуаст., 119) каби.

Сүнгі дәвәрда уюшып гапнин ҳар бир компонентига ёки уннинг эң кейинги сұзига құшилиб келишини күзатамиз: құсушын сақынчын ыдымын оразу-умид билан юборди' (ТТХ., 501); қэндүн үннін 'құнғул ва овози билан' (Сувр., 155); пусылғы қадгулуғын 'ғам-қайғу билан' (Сувр., 627) каби.

Восита келишигі билан фельзарларнан рүйхаттани келти-ришдан авал шуни ҳам қайд қилиш керакки, текшириласт-тан дәвәр ёдноларда тилице восита келишигингин маънола-ри бирлә, үзә каби күмакчилар билан ҳам берилған.

Бу күмакчиларнинг истеъмол доираси кейинги давр ти-
лида кенгайбай, восита келишигининг маънолари ва функция-
лари кисман кўмакчиларга ва қисман бошқа келишикларга;
жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларига аста-секин ўтади.

Анализ қилинаётган даврда буларнинг параллел истеъ-
молда бўлганини кузатамиш.

Кўйида восита келишиги билан феъзларнинг баъзиларини
келтирамиз: қышла-‘қишилоқ’; ғоры-‘юрмоқ; сўлә-‘уриш-
моқ, кўшин тортомоқ’, иш- ‘юбормоқ’, ишара-‘хўнгамоқ’,
ары-‘пок бўлмоқ, оримоқ’, ишрә- ‘келмоқ, ташық-‘карши чиқ-
моқ, тошиқмоқ’, сўзлә-‘сўзламоқ, гапирмоқ’, эшид-‘эшил-
моқ, олла-‘атака, хужум қилмоқ’, аш-‘очмоқ, бар-‘бормоқ’,
қабыш-‘қовушмоқ’, бин-‘минмоқ’, ур-‘урмоқ, иш-‘етмоқ’,
бир-‘бермоқ, коч-‘кечмоқ, соқуш-‘учрашмоқ, тэк-‘тегмоқ’,
тих-‘тикмоқ’, қыл-‘қилмоқ, урын-‘уримоқ, сиқыл-‘си-
қилмоқ’, тит-‘титмоқ’, қолун-‘сўрамоқ, тиламоқ’, қықы-
ра-‘қийкимроқ’, бир-‘бермоқ, салын-‘солинмоқ’, тоны-‘ур-
моқ’ улы-‘улимоқ’, табра-‘тебрамоқ’, те-‘демоқ, блур-‘ул-
моқ, кир-‘кироқ’, тынла-‘тингламоқ’, йыгла-‘йғламоқ’,
оқе-‘ўқимоқ, қувон-‘кувонмоқ’, титро-‘титрамоқ’, ибр-‘кўр-
моқ’, қал-‘қилмоқ’, санч-‘санчмоқ’, бил-‘бильмоқ’ кабилар-

Босита келишиги ўтимили ва ўтимсиз феъзлар билан кел-
ган.

ЖЎНАЛИШ КЕЛИШИГИ

Жўналиш келишиги аффикслари -Faru, -гарӯ, -қару, -қа-
рӯ, -гар, -ар, -ру, -рӯ, -ра, -ро, -қа, -қо, -га, -га, -йа,
-йо, -а, -ә¹⁸ дир. -Faru, -гарӯ, -қару, -қару истеъмол дои-

¹⁸ W. Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, NF, SPb., 1897, S. 63. С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 45; В. М. Насилов, Язык орхон-еинеских памятников, М., 1960; Э. В. Севорягин, Категория падежа, ИСИТЯ II, стр. 60; А. Исламов, Употребление падежей в языке древнетюркских памятников, стр. 276; О. В. Захарова, Дательно-изправительный падеж в языке Кутадгу билиг, стр. 74; А. М. Шербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана, М.-Л., 1961, стр. 85; Ф. Г. Исхаков, Имя существительное, ИСИТЯ II, стр. 103; J. Deny, Grammaire de la langue turque, Paris, 1921.

Баъзи тадиқотларда жўналиш келишиги кўшилималарига таба, таба-
ру кўмакчиси кириллазди, бу ҳадда С. Муталиловов, Морфология ва лек-
сика тарихиҳан кисқаса очерк¹⁹ асаридаги қўйнатигларни ёзали. XI аср
тилида жўналиш келишигига яна бошқа формалар билан ҳам ифодаланган.
Масалан: ул манин тобору келди. Тобору кўшилимаси ишнинг тамом
бўлганингин ҳам англатади. Манин тобо келди. Бақа кўрман аймиш
бу сўзлар тобо гапларнда тобору, тобо сўзлари жўналиш келишиги

раси кенг бўлган аффикс саналади. Бу аффикс охири унли,
жарангли ве жарангиз ундошлар билан тугаган сўзларга
кўшилиб келади. Мазкур шаклларнинг жарангли ундош би-
лан бошланган варианти (-garu, -garӯ) Култегин, Тўни-
куқ обидалари тида учраса, бошқаларида иккакла вариант
кулланади: тәнрикору ‘тангрига, тангритомон’ (Хуаст, 119),
танригару (Гин., 84) каби.

Жўналиш келишигининг -Faru, -гарӯ шакллари ҳара-
катнинг ташқарига бўлган йўналишини кўрсатади. Жўналиш келишигига келган сўз ҳаракатнинг жўналиш ўрини-
ни билдиради: Табгачару Куны сэнүнгў یدымы Қитан-
гару Тонра смиг идымы Табгоча Куны Сентунки, Қи-
тангга Тўнграсемни юборган (Гон., 61); Магъкурғонда
қишилаб, ёзда уйзулар сари қўшин тортиқ (КТБ., 33); тон-
ри айнингару барғайман ‘тангри ерига бораман’ (ТТИ, 1);
қонгў тойынгагу ‘уз шаҳари томон’ (Le Coq. S. 13, AW
1909, 1210).

Агар кесим тугалланган ҳаракатни англатса, бунда жўна-
лиш келишигидаги сўз ишнинг сўнгиги чегарасини, иуқтаси-
ни кўрсатади; бу уйзулгару кэлтүк ‘биз ўйтур мамлака-
тига келдик’ (Ман., III, 46); ол дўён тонри илиг бўдёг ҳан
қурагару кэлати ‘ушанди тангри Илг — Бўгу ҳон инғилиш-
га келди’ (ТТ II, 33-4).

Жўналиш келишигидаги объект узоқ ёки яқин бўлиши
мумкин ва шунга кўра ҳаракат узоқдаги ёки яқиндаги пред-
метта қаратилган, йўналтирилган бўлади. Умуман -Faru,
-гарӯ аффикси ҳаракат қайси нуқта, чегарада бўлиши унинг
узоқ, яқиндан қатъий назар қўшилаверади: бизинару кэ-
лурди ‘бизга келтирди’ (Хуаст., 119); әбинару кэлмиш ‘уйи-
га келди’ (Гин., 30); уйасинару бўрига сабину кэлир ‘барс

қўшишимаси-га аффикси функциясида келган (38-бет). Келтирилган сўз-
лардан кўринадики, ‘Очерк’ автори форма, қўшиимча ва сўз ўртасидаги
тупшумаларинг фарқига бормасдан тобо, тоборуга ишбатан қўмалаган.
Даставал шунин кайд қилиш керакки, тобо, тобору тўтири қўшиши:
тана || таба танару || табару форма ҳам эмас, кўшиимча ҳам эмас. Тана,
танару соғ қўшишимади. Мазкур қўмакчилар С. Муталибов ёғла-
ник, ишнинг тамом бўлганини англатмайди. Эски ёдомалардада, жумас-
дан, XI аср тилида бу кўмакчиси ҳаракатнинг бирор томонига йўналтирилган
ни кўрсатади, сари, томон, қароб матноларнiga тўтири келади (ПМКС, 37,
ТТХ, 71; ИСИТЯ III, 53). Бундан ташвири тана қарши маъносинда (огуз
бўубу тана ‘гузуларга қарши’ КТБ., 31; Табгач тана Табгочларга қар-
ши’ КТБ., 31), масала маъносинда ‘отум саисар тана тогимыш таг’ муз
‘касал тўғрисида сурасан’ ТТИ, 10) кулланади.

үясига томон қувониб севиниб келур' (Гкн., 82); тәбасин-
рү бармыш 'төваси томон келди' (Гкн., 80); сизинару 'сиз
томон' (Ман., III, 24); хангару 'хонга' (Ман.; III, 31); өзү-
нүзгәру 'үзингизга' (Ман., III, 27); құтунузгәру 'бахтингиз
томон' (Ман., III, 31) каби.

Мәқсад маъносини англатади: күчиг бертүкгәру сақын-
маты 'кум бериниң үйламады' (КТБ., 29).

-гару, -әрәп аффиксі сүзлар жони предмет англатувчи
отлар (қағангару, оғузгару, уйғурғару, хангару, иллігәрү,
ана тарқангару, тәбасинару 'түснігі', бәғиңәрү, йонты-
нару каби), урин, жой, макон англатувчи отлар (айрқару,
йышгару, Табғачтару, үласынару, әбнінгәрү каби), абстракт
маъноли отлар (тәнризәрү), әзүтгәрү 'рухға' (Ман., III, 31),
қутунузгәру 'бахтингизга' (Ман., III, 25), олмошлар (бизин-
рү, санару, баңару, сизінгәрү ва ҳоказо) каби сүз группаларға құшилиб келган. Бу сүзлар ёдномалар лексикаси-
нинг катта бир гурханин ташкил қылады. Демек, бу давр
ёдномалар тилемде -гару, -әрәп шакллари жұналиш келиши-
геннін маҳсулдор аффиксі саналади.

Мазкур аффикс күниңін қарасат, юриш феъллари (les verbes de mouvement) бошқарған сүзларға құшилиб келган:
бар-'бормоқ', иш-'әршамоқ', аш-'ошмоқ', кәл-'келмоқ', та-
шық-'тошиқмоқ', сұла-'қүшин тортоқмоқ', қон-'қонмоқ', әйт-
етмоқ', тұш-'тұшмоқ' каби.

Баъзан бошқа феъллар билан бошқарылған сүзларға құ-
шилиб келган: әтпүн-'үтимоқ', сақын-'үйламоқ', айыл-'айт-
моқ', тұт-'тұтмоқ' каби.

-гару, -әрәп аффиксінің қабул қылған баъзи сүзлар шу
келинип құшымчаси архаклашиб ўз функциясынің йүқот-
гандан сүнгравиш қаторига үтиб кеттеган.

-гару. Бу аффикс -гару шаклининг редукцияға учраши
натижасыда ҳосил бұлған күрсаткын булып, асосан, мән,
сән, ол, бу олмошлары билан ишлатылған. Бу аффикс ол
олмошнің құшылтанды, олмошнинг сүнгігі ундоши **и** га ай-
ланады ва жұналиш келишигинин биш ундоши **г** билан би-
рикіб, бурун (**и**) товушини ҳоснап қылады: *анар 'үнға'*. Мән,
сән олмошларига құшылғанда, булараппнг үзаги қаттиқлаша-
ди: *маңар, саңар*.

Ёдномаларда *анар* баъзан *анару* шакли билан параллел
құлланған: *анар көрү билік* 'үни күриш билин' (КТМ., II);
анару сұламасәр 'үнға қарши чиқмаса' (Тон., 29); *анару*
ТХХ. 503) каби.

-ру, -ру, -ра, -ро. Бу аффикс жуда кам құлланған.

Шу сабабы базы тақиқотларда мазкур форманинг мав-
жуддигига шубхә билдириләди¹⁹.

Ёдномалар анализи шуның күрсатады, бу аффикс қадим-
да мавжуд бўлган ва ёдномалар ёзилган даврларда ачка ар-
ханлашган күрсаткылардандин.

Бунга қуйидаги мисолларин көлтирамиз: *ташру этилти*
'ташқарға қиқиди' (ЕнПТ., 73); *әбрү қәлүртим* 'үтга кел-
тирдим' (МН., 16); *әбімүр барып* 'үйніга борди' (ПМК., 36);
қатығ 'асын қоруп агулуғ օқын һүрәкәр 'урул' қаттиқ
йенини курип, агулы үқини юрақка уриб' (У III, 55); *бодисат*
огушулуғ 'ананан һүрәкәр 'урды' Бўдисатва туркумига қа-
рашли бўлган (фил)нинг юрагига урди (У III, 59, 4).

Бир катар сүзларда -ра, -ро, -ру, -ро келишик аффиксін
функциясынің йүқотиб, уша сүзлар билан бирикіп бир маъно
англатувчи сүз бўлиб кеттаган. Булар ёрдамчы, күмакчи сүз-
лар, равишлар группасынга ўтган сүзлардир. Масалан: *иҷро-*
нару, бәрәп кабилади.

-а, -ә аффиксінин истемол доираси тор булиб, у би-
ринчи шахс эталик аффикс -ж билан келган қаттиқ үзакли-
сүзининг сүнгитига -а, юмшок үзакли сүзининг сүнгитига -ә тар-
зидә құшилиб келган; *орнума; сизим*.

Айрим уринларда эталик аффиксін олмаган сүзлар билан
келинишини учратыши мүмкін: *сизэ 'сизге'* (ЕнПТ., 76, 80;
100; ПМК., 63); *tara 'тоққа'* (Мн., 17); *кичә 'кечкүрун'*
(Гкн., 80).

Үйтүр, манихей — брахми ёзуvin ёдгорликларыда ҳам -а,
-ә шакллари асосан биринчи шахс бирлик эталик аффиксі
билан құлланады. Унинг эталик аффиксінің қабул қылмagan
сүзлар билан ишлатылышын фақат бир мартаган учратдик.
Бу мисолда -а восита маъносини билдирады: *сизни эмегт-*
тиш ача сүвсамақа 'очник', сүвсаш билан сизни қийнадим'
(ТТ II, 37).

-қа, -қә, -га, -га, -ә. Жұналиш келишигининг энг күп
құлланувчи аффиксі бўлган -қа, -қә, -га охирин унли, жа-
рангли ва жарантисиз ундошлар билан тугаган сүзларға құ-
шилиб келади, -га шакли уччини шахс бирлик эталик аффиксіні
олиб келган қаттиқ үзакли сүзлар билан ишлатыла-
ди. -ә аффиксі еса иккінчи ва уччини шахс бирлик эталик
аффиксларның қабул қылған юмшок үзакли сүзларға құшилиб
булар регрессив ассимиляция натижасыда *мана, сана* шакл-

¹⁹ W. W. Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolen, NF., SPb., 1897, S. 59.

ларига эга булади. Саноқли сўзлардагина жўналиш келишиги аффиксларининг иккى марта тақрорланиб кўлган мавжуд 'қўнунуймакга' (ЕнПТ., 22).

Жўналиш келишигингининг бошқа формалари қўйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Ҳаракатнинг умуман ташки объектга бўлган йўналишини, ташқарига қаратилганлигини кўрсатади: *Табғач қанғо бордим* 'Табғоч хонига бордим' (ЕнПТ., 33); *иљгарў кўйн тоғсикқа* 'иљгари кун чиқиш (шарқ) томонга' (КТм., 27).

Бу маъно жўналиш келишигингининг энг асосий ҳадимий семантиклиардан биридир. Бу ўринда проф. А. Габбанинг: 'Жўналиш келишигига ҳадимига вақтда ўрини келишиги бўлган', - деган фикрига²⁰ қўшилиш қийин. Чунки бу келишигингин макон маъносини узинг йўналиш маъносидан ташкил топган.

Йўналиш маъносини кўмакчи сўзлар билан конкретлашади, чунончи ўрхун-енисей, турфон, манихей обидалари тилида йўналиши маъносини конкретлаштириш учун *тэзи* сўзи қўлланади.

Макон-йўналиш маъносининг аниқлашишида, конкретлашишида *тэзи* кўмакчисидан бошқа сўзлар ҳам иштирок эта бошлайди. Сунгига давр тилида, руник ёдномаларда урамаган, йақин сўзини қайд қилиш мумкин: *Мамъика қизқа йағын қелли..* 'Маммика қизга яқин келиб' (ТТХ, 471); *барзка йағын барты* 'барзга яқин борди' (Сувр., 616) каби.

Жўналиш келишиги процесс қаратилган, йўналаган предметни кўрсатади. Бунда кесим орқали англештилан процесс жўналиш келишигидаги объектга қаратилган булади. *Табғач қаганга кўршиш* 'Табғоч хоқонга бўйсунди' (КТб.); *Табғач қаганга йағи болмаси* 'Табғоч хоқонга ёв бўлди' (КТб.); йаси ташка парамитидым 'ясси тошга ёз-дирлим' (ПМК., 36).

Жўналиш келишиги мақсад маъносини билдиради: қамлиқ сўси авқа ўнмиш 'хон аскари овга чиқди' (Гкн., 84); қан сўқа бармаш 'хон урушга борди' (Гкн., 82); эр авқа бармаш 'эр овга борди' (Гкн., 81); илинчук барты 'дам олишга борди' (Сувр., 608) каби.

Жўналиш келишиги пайт маъносини билдиради. Бу келишигингин қўшимчасини олган сўзининг семантиксига қараб пайт маъносини узоқ муддатли ёки маълум даражада чекланган булади. Пайт маъносини ифодалашда бу келишик аффикслари *йил*, *ай*, *од* (вақт), *кўн*, *йаш*, *йанық* (число), *йаз*

қўши каби семантикаси пайт-вақт тушунчаси билан боғлиқ бўлган сонларга қўшилиб келади.

Қўл тигин қон йылқа юти юғизирмик эуды 'Култегини қўй йили ўн еттимида уччи (улид)' (КТб., 33); *Сакизинч ай бир йанича сўй борйым* 'сакизинчи ой биринчи чисподад аскар тортайин' (ПМК., 35); бўкўнини кўнка тэзи 'бургуни кунгача' (ПМК., 97); *Йани йылнын иккى йерминчайни* 'янги йилнинг 12 ойнида' (ТТ I, 10) каби.

Баъзан пайтнинг давомлилигини билдиради: *кўнин айни* 'кун бўй, ой бўй' (АГ., 30).

Жўналиш келишигингин пайт маъноси ўрхун-енисей ёдномалари тилида жуда кенг тараққий қўлган. Кейинчалик эса бу семантиканинг нисбатан торая боринши кўрамиз. Чунки бу семантика энди ўрин-пайт келишиги ёрдамида берила бошлайди.

Ишнинг, процессининг, ҳолатнинг юз бершидаги сабабни билдиради: *иқак қорқурбиз 'нега қўрқамиз'* (Тон., 63); турку болмашмайка иккى йиғаси кирп уйулуп талингали турур 'чарчагатнинг учун иккى ёним ерга кирп уйишиб тилини турар' (У III, 37, 2-3);

азу ёғас созлэшмажа 'ёки турли нарсалар ҳақида сўзлашганни туфайли' (ТТ VIII, 49); *аграрымшиқа 'огригани туфайли'* (У III, 37) каби.

Қурол, восита комитатив, яъни биргалик маъноларини англатади: *тоқуз оғузка юэти сунуш сунуншдўқта 'тўқиз* ўзуг билан етти марта урушганда...' (ПМК., 27); *бўрика со-оқушишь 'бўри билан учрашган'* (Гкн., 182); *эдгўз бўклидим 'эзгуга тўймадим'* (ЕнПТ., 38); *Тигуї Тайшам башлан* Кебдай тайшыларка канонизерман 'Титуб Тайшидан тортиб қидай тайшилар билан кенгашаман' (ЮР., I, 202); ол қамышлығ арықса таърак бардилар 'уша заҳот қамишли аридан бордилар' (Сувр., 625); *аўккә йаравалыш 'юк билан ортилган'* (ТТ VIII, 16) каби.

Ишнинг бажорлишидаги ҳолат маъносини билдириб келади: *қырқизығ уқа басдымыз 'қирғизларни уйқусида босдик'* (Тон., 62).

Жўналиш келишигига ўрин, макон маъносини англатади: *нэн ўрдеки қаганлиғ будунка бўнтуеи бар эргар 'бирор ердаги хоқонинг халқи орасида иш ёқмаси бор бўлса...* (Тон., 64); *Табғач илина қылъитын* 'Табғоч элида илм олдим' (Тон., 61); *мөлўк тоғнай ол кўнсанга олурур ол 'ними сабабдан музласини, қўёшга утира'* (Гкн., 84); *Бу бу-*

²⁰ A. von Gabain, Das Altürkische, S. 29.

лүкка экин турса... 'бу узумзорга экин экилса' (ЮР., X, IX, 214); икниң ажына 'иккинчи дунега' (ТТ VIII, 31).

Баъзан макон маъносини ифодалашда жұналиш келишигінинг -ша, -шә шакллари құлланылған: бәрәш 'берида' (Тон., 61); айраа 'шымолда' (Тон., 61); курыйа 'гарбда' (ПМК., 35) каби.

Бу форма кейінгі давр ёдгорлукларда учрамайды.

Бирор нарасдан ажыралып, маҳрум бўлиш, тарк этиш каби маъноларни англатади: уйар боғимек адырылтам, уйар қадашымқа адырылтам 'донгдор бегимдан айрилдим, машхур дўстларимдан айрилдим' (ЕнПТ., 21); эгүк қатун йәримек адырылтам 'эгүк — қатун еримдан айрилдим' (ЕнПТ., 19) каби.

Ўхшатиш, қўёлаш, инсбат бериш каби маъноларни англатади: Bu маъно урхун-енисей обидалари тида учрамайди. Асосан, турфон текстларida келади: дўз қорқынына артуқрақ қорқун... 'ўз қўрқинчидан ортиқроқ қўрқиб' (ТТХ).

Жұналиш келишиги изоҳлаш маъносида: улаққа бәрдим 'кира учун арава ҳақи бердим' (УСР., 31); қаланқа аличига бәржышим 'элчига солиқ юзасидан бердим' (УСР., 38).

Жұналиш келишиги аниқлович вазифасида: бына башы 'минг боши' (АГ., 29); түрнайа қуш 'турна күш' (ГН., 84); пусус қадғуқа көнүли 'тұла қайғулы қүнгли' (Сувр., 623) каби.

Жұналиш келишигінин юқорида көлтирилган маъноларидан кўриниб турибдики, бу келишик гапда мақсад, сабаб, равиш ҳоли, воситали тўлдирувчи, кесим каби функцияда қўлланади.

Жұналиш келишиги уюшиб келган сўзларинг ҳар бирiga ёки уларнинг энг сунгисига қўшилиб келади; будуни ма құним 'қадашым да адырылдым' 'халқимдан, қабылдан, дўстларимдан ажрадим' (ЕнПТ., 31); қаным оғлыми тәләдим 'инимга, ўғлимга насиҳат бердим' (Онг., П, 9); қаным элизим 'тапдым' 'хонимга, элизим хизмат қилдим' (ЕнПТ., 37); бағым будуниымқа адырылдым 'қабила, бўлинмам, халқимдан ажрадлым' (ЕнПТ., 52) каби.

Сўнгги давр тида ҳам бу ҳолат сақланған: бўкә қанқа 'онағам, отамга' (Сувр., 619).

Жұналиш келишигі билан келган феълларнинг баъзилари қўйида көлтирилади: қызын — 'қызимоқ'; қорқ-қўрқмоқ'; қазған-еринмоқ'; бар-бормоқ'; тайлан-тайланмоқ'; адырла- адырын-айрилмоқ'; бўк-бахр олмоқ, баҳраманд, бўлмоқ'; йоры-юрмоқ'; тап-топинмоқ'; ғағы- бол-дushman

бўлмоқ'; сўла-қўшин тортмоқ'; эр-эмоқ'; кит-кетмоқ'; кир-кирмоқ'; әл-улмоқ'; төг-тегмоқ'; әтүн-үтиномоқ'; уч-учмоқ'; кібр-кўрмоқ'; ай-айтмоқ'; қаз-келмоқ'; ти-демоқ'; турғур-турғизмоқ'; ал-олмоқ'; оқы-үқимоқ'; эгирт-бақирмоқ'; иллин-илинмоқ'; қыз-қылмоқ'; әзрә-куйламоқ'; әллабар-әллвормоқ'; ынсан-ишинмоқ; инонмоқ'; саб-сомтоқ'; бити-ёзмоқ'; қон-қўнмоқ'; илт-элтмоқ'; сык-сиқмоқ'; йорыт-юритмоқ'; атт-ётмоқ'; тағур-тегизмоқ'; алсык-олдирмоқ'; савит-севдирмоқ'; тоқи-ёромоқ'; уч-учмоқ'; тәз-югурмоқ'; эмған-эмкан-қийналмоқ'; соқууш-учрашмоқ'; тик-тикоқ'; тарқар-тарқамоқ'; бас-босмоқ'; урсуқ-уримоқ'; бан-богланмоқ, боғламоқ' кабилар.

ЎРИН-ПАЙТ КЕЛИШИГИ

Ўрин-пайт келишиги қўйидаги аффикслар билан ифодаланган: -да, -да, -та, -та²¹.

Охири жарагли су жарангиз ундошлар билан тугатан қаттиқ үзакли сузлардан сўнг -да, -та, юшмоқ үзакли сузлардан сўнг -да, -та аффикслари қўлланылган.

Ўрин-пайт келишиги иш-ҳаракатнинг содир бўлиш, рўёбга чиқиш, воқеа-ҳодисанинг юз бериш ўринни билдиради: Тайған кўлта тирилтим 'Тайған йўлда аскар тўпладим' (ПМК., 36); Бурғуда ёйтдим 'бургуда етдим, (ПМК., 35); исиг кумга ағанамас тағ 'иссиқ қумда оғанандек' (Сувр., 626); бурханда 'бурханда' (ТТХ., 54); бойнанда 'бўйнана' (ТТ VIII, 53) каби.

Иш-ҳаракатнинг ёки ҳодиса-воқеанинг бажаралиш пайти билдиради; ол кунта тағди 'уша кунга етди' (Тон., 64); алты йашымта қан адырылдым 'олти ёшнамда отасиз қолдим' (ЕнПТ., 64); уч ўашымда қансыз бололим 'уч ёшнамда отасиз бўлдим' (ЕнПТ., 21); қырқ ўашымда адырылдым 'қирқ ёшнамда ажрадлым' (ЕнПТ., 80) каби.

Бу маъно асосан енисей ёдномаларни тида учрайди. Баъшқа руник ёдномалар тида худди шу маънода жұналиш келишиги ҳам ишлатилади.

Шуни қайд қилиш керакки, енисей обидаларida вақт, пайт маъносида ўрин-пайт билан параллел равишда жұналиш келишиги ҳам қўлланади. Баъзан бир жумлада иккала келишик ҳам учрайди: баш йашымта қансыз қалып тоқуз

²¹ A. von Gabain, Altürkische Grammatik, Leipzig; M. Räsänen, Materialien zur Morphologie der türkische Sprache, S. 61. I. Nemeth, Probleme der Türkischen Urzeit Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma Körös Dicata, Budapest, 1942—1947.

йэгирми йашымга бөгүә болтум қатыгланып отуз йашымга об болтым 'беш ёшимда отасын қолиб, 19 ёшимда она-сиз қолиб қатыгланып, 30 ёшимда уға бүлдим' (ЕнПТ., 81); бир йэгирми йашымга көк тәнридә '61 ёшимда күк осмон' (ЕнПТ., 81); бәш йэгирми йашымда табғач қанға '15 ёшимда Табғоч хонға' (ЕнНТ., 33) каби.

Үрин-пайт вакыт мәньносидә келиши турфон, манихей, үйләр вар бошқа әлгөриклиарда ҳам мавжуд: 'бүкүнки күнта' 'бүткүнни кунда' (Сувр., 622); ол оғурута 'үша вақтда' (Сувр., 607).

Юқоридагилардан мәтілмекі, бу келишиккін пайт мәньноси үзіні пайт-вақт семанттика билан бөлгөн сұлар орқалы ифодаланады. Шу билан бирта, пайт мәньноси ҳарзатқ, ҳолат, воқеа-ҳодиса билдирувчи отлар орқалы ҳам берілады.

Күл тәгін ол сүнүшдә отуз йашайыр әрті 'Күлтегин уша уруш вақтіда үттіз ёшда зәді' (КТБ., 39); *Тұрғаш бұдымын* үда басдын 'Тұргаш халқини үйқусыда босдым' (МН., 17).

Бу давр тилемде мазкур маъно айниңса сифатдошининг -дук, -дүк формалари билан көнт учрайди.

Иш-харакаттін, воқеа-ҳодисанның бошлышын үрнін, ҹикини нұқтасын билдирады. Бу маъно текширилдәттан давр ёдноларында жуда көні истеъмолда бүлганс; *Тұнұт қағанды* бәлән қалыт 'Тебег хоқонидан күл келди' (КТб., 33); қызызды 'әйттімиз' қырғызлардың қайтдик' (Тон., 61); *йығыда* бошана башаңадылым 'дүшмандан құтудым' (ПМК., 36); олғы 'әзітте қанынта обекеләпен' 'зән онатасын ұпкалап' (Гкн., 84) каби.

Енисей ёдноларында бу маъно күпроқ адымыл - 'айрим-моқ' феъли билан құлланады.

Үрин-пайт келишигінинг шу маъноси уйғур, турфон, манихей текстларыда ҳам көнг құлланылған: 'күзінде исиг йаша тобкүй... күзінден исесін ёш түкіб...' (Сувр., 624); әмбет түп ғазықтарында озым 'тез орада гунохларидан құтудылар' (ТТ IV, 14); 'бұн күнтүн булуңна бәрүнчіләг әйл ғылыми' 'әтроғдал майны шамол зәді' (ТТ I, 3); ағыр әмбетта құртулзұнлар 'огир қынинчилікден құтудыннан' (ТТ VI, 21); бәл әбінде 'бәл барылар 'бег уйдан қайтиб кетдилар' (У III, 10-9); аиче 'әзітте адрылғалы анық түргыл' 'иссек жоннингдан ажралышта тайёр түргіл' (У III, 56, 11); тұқыл билге тәнри тәнрисі бурханта адын кимни... 'тұла билимли тангри тангриси бурхандан үзга кимки' (ТТХ, 107-110) каби.

Процесснинг юз берган, пайдо бүлган жойини билдирады: тәнридә болмыш 'осмонада пайдо бүлган' (КТм., 27); ыңғыз әйрәд тика 'қора ердан говга күтарилид' (ТТ I, 10); ағызларынта 'йалан быти' 'өғизлардан олов чиқын' (ТТ IX, 10); қатунынта төгмыш 'хотинидан туғилған' (Сувр., 607) каби.

Үрин-пайт келишиккі қиеслаш, нисбат бериш, үхшатыш мәньносидә: бизнинг эки учы сынарча артуқ әрті 'иккі учы бізға қаратаға ирін мартта күп ортىқ әди' (Тон., 63); 'әзімтә ғылғылар 'үзімдан яхши' (АГ., 30); әарук-та әарук 'әнг әрүг' (АГ., 30) каби.

Иш-харакаттін бирор предметта ғұналағанлығын күрсатады: *Тинесі оғлы әзіттегі* тағда тәғміш 'Тинеси үгли әттән тоққа етіб' (Тон., 64); тұңқар тағда тәгін тоқыдым 'Тұңқер тоққа етіб ҳұжум қылдым' (МН., 18); Уларны барча бир ғыләр ғығынлар тиришіләр 'уларни барча-санын' бир ерга ғынғынлар, тұлпанлар', (У III, 28; 5-6); *Көңіл үшінші* от кирид 'күнгіл ишиға үт кирид' (ТТ I, 7); этбозүндә аяғачил тағ орнаға бири 'сенинг үзіннега түрдан жой берди' (ТТ I, 11); кәнүн бзи әк кәнүнлінде келти 'үзіннегін күнгілға келди' (ТТ X, 36); әүрекимта сан-чиғ кирип 'юрагимга санчиқ кирип' (У III, 37, 7).

Үрин-пайт келишиги сабаб, восита, курол, комитатив каби маъноларын билдирады: идишишта айқымта би ҹанна барырмэн 'идишиш ҹандай борамай' (Гкн., 63); оғланым әрдә марымынын бол 'үгімні ботирлікта устозинг каби бул' (ЕнПТ., 84); анын күчінде 'үннинг кучи билан' (ТТ IX, 18); бириси толғақта тынымын алты 'биристи тұлғақ билан нағасимни олда' (Сувр., 154); тойын тәрбусында 'йорқай мы мен' рухий қондадар билан қораманы?' (Юр., 1, 202) каби.

Үрин-пайт келишигидеги сұлар гап таркибінде үрин, пайт ҳоли, воситаға тұлдырувчи, кесим каби функцияларда келады.

Үрин-пайт келишиги жұналиш келишиги функциясыда келады: әр әрдемнәдә бәкмәдим 'әрдемнің, ботирлігімде тұмадым' (ЕнПТ., 80); башын әйрәд әйдә 'бошын ерга бекитди' (У III, 64; 17) каби.

Рүник ёдноларында бу келишик құшимчалар үюшиң бұлаклар сузларын дәрлік ҳар бирига құшилиб келады: ыда ташда қалмыши 'даражатзор тоңда қолғаны' (Тон., 61).

Сүнгі давр тилемде үюшиб келтән сұзларыннан ҳар бириңде ёки уларнинг охирғисига құшилиб келады: тағда арық-

та 'тогда ариқда' (Сувр., 608); бурханин күчінде күсінштә 'бұрхоннинг күчіда, истагида (ТТ X, 246); албар-мақ ағырынмақ мүнгемәк ыңыңқаламақта улаты эшил-кәли умагулуқ үнләри үзә әмбактурур 'елвориш, оғриқ, дод-вой, эшитиб бұлмайдын товушлар билан янгар' (Сувр., 156).

Күйінда ўрин-пайт келишиги билан келган феълларнинг бәзіліларни көлтирамыз: обкәла- 'ғазабланмок'; тәз- 'югурмок'; оз- 'ұзом'; қал- 'қолмок'; бол- 'бломок'; бар- 'кетмок'; тила- 'тиламок'; қыл- 'қымок'; ер- 'эмок'; соқуш- 'ұчрашмок'; тамқала || тамғала- 'тамғаламоқ'; азы- 'сезмок'; әйт- 'етмок'; қатына- 'қүшілмок'; қонтур- 'құндирамок'; әрлә- 'жойлашмок'; санч- 'санчмок'; бер- 'бермок'; тоқы- 'тұқашамоқ'; олур- 'үтірмок'; соқуш- 'үришмоқ'; қо- 'қыймок'; ол- 'ұлоқ'; тәк- 'тікмоқ'; буз- 'бұзмок'; ғантур- 'қайттармок'; қабыш- 'қовушмок'; һөттүр- 'күтармок'; тәг- 'тегмок; әтмок'; көр- 'құрмок'; тәзкін- 'кезмок'; бок- 'түймок'; адырыл- 'айирмок'; бошын- 'бушалмок'; әтүй- 'үтінмок'; қол- 'келемок'; ған- 'қайтмоқ'; ай- 'айтмок'; тұмт- 'тұтмоқ'; ким- 'кетмок'; адыр- 'айирмок'; баң- 'боғламок'; қубран- 'қүшилмок'; олур- 'бұлмок'; истә- 'изламоқ', истамоқ; тапыш- 'топишмок'; бұрт- 'бұртмоқ'; сағыл- 'соғылмок'; ағына- 'оранамоқ'; қал- 'қолмок'; тәк- 'тұкмок'; төр- 'түғилмок'; тапыш- 'топишмок'; қод- 'қыймок'; арыт- 'аритмок'; ғапын- 'еппимоқ'; ғұры- || ғоры- 'юрмок', илт- 'элтмоқ'; күртүл- 'кутумоқ' кабілар.

○ Чиқиши келишиги

Чиқиши келишиги құйидаги аффикслар билан ифодаланған: -дан, -әден, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тан, -тән, -тын, -тин, -түн²².

Үрхун-енисей әдномалари тиленде чиқиши келишиги В. В. Радловнинг фикріча, мавжуд бўлмаган²³. Бу фикрни кейинчалик бир қатор олимлар ҳам тасдиқлади²⁴.

²² W. Bang, Ungarische Jahrbücher V, S. 392—408; M. Räsänen, Aus der türkischen Formenlehre, ISFOu, S. 45; M. Räsänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, S. 62; Y. Benzing, Tschuwassische Forschungen, 2 DMg, 96; N. Poppe, Türkisch—tschuwassische vergleichende Studien, Islamica I, s. 421; A. von Gabain, Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen, STO 14, 5, 5, 13. G. Y. Ramstedt, A Korean Grammar, M. SFoU 82, 5, 154. Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, стр. 33.

²³ W. W. Radloff, Altürkischen Inschriften der Mongolei, NF, SPB, 1898, p. 64—65.

²⁴ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, стр. 61; Грамматика кумыкского языка, стр. 67. Л. Н. Харитонов, Современный иккүстүйский язык, АКИиЗ, 1947, стр. 108. А. И. Исхаков, Қазырт қазақ тили, Алматы, 1954, 232-бет.

Кейинги текширишлар натижасыда үрхун-енисей әдномалари тиленде мазкур келишиккы жуда кам учрайді:

шарықылығ қантан (В. Радловда қандын) көліп ғана әлтәди? 'қурол-ярголық' қайдан келиб сени тарқатди, тор-мор қанды (КТБ., 30; Мелиоранский 70; Радлов 136); сұнұллығ қантан көліпән сұра әлтәди 'найзалик қайдан келиб сүриб-кетди' (КТБ., 30; Мелиоранский 70; Радлов 136); әндінәңгәнгәнгәру 'сү айрылым тәмис 'үнгдан (шарқдан) хоқон томон күшін тортаялған деди' (Тон., 63).

Баъзан чиқиши келишиги тошларта иккى марта үйилган: оғуздан тан (В. Радловда оғуздиндын) көрүп қалти 'үгиз-лардан жосус келди' (Тон., 61); ташдындын 'ташқаридан' [G. Ramstedt Zweifl Uig. Runenschriften] каби.

Үйгур, манихей, турфон әзүә ёлғорникларда чиқиши келишиги көнгистемелде бұлған. Бұларда чиқиши келишиги иш-харакатыннан бошланған нұқтасини, чиқиши үринни, жойини билдиради: ол анық ким таштан ашақ шыкқа қат-тап әрәр 'үни таштан қашаридан ошта, ичкілікка таклиғ-кимоқда' (Ман., III, 6-6); балықдың балықсыз улушын үлуша әлдән әлкә тәнчи савчи болуп әорыдымыз 'ша-хардан шашарға, қабиладан қабилатга, әздан әлта әшиутчи, сүз ташуышы бүлиб юрдик' (ТТ IV, 20—21); тәнри тәнри-тән инти 'тәнгри үз ердан түшүд' (Ман., III, 35); әвтиң барқтың әнтиләр 'үйдан, қасрдан чиқдилар' (ТТ, III, 137); тоны баштан адақа тәжи 'түни бошдан оёққа' (Ман., 13) каби.

Харакат ёки процесс кимдан ёки нимадан бошланғанин билдиради: әз қонұлұнлизләртін 'üz күнгилларнингиздан' (ТТ VIII, 43); кәнтү әлләрнитиң 'үзларнингдай' (У II 48); иккі қозынтын 'иккі қозындан' (ТТ X 339); тәнридән та-мудың йокару ағдукта 'осмондан, жаһаннамдан юқори күтариғандан...' (Ман., 13) каби.

Харакат ёки процессенін бошланыш пайтани, вақттін билдиради: мән илкисиздін бәрү 'бошидан бошлаб' (Сувр., 612); әнүңч айнитын бәрү '10 ойдан бері (USp., 532); аныноңын бәрү 'үшандан бері' (ЮР., I, 202) каби.

Бирор нарсадан ажралыш, холос бўлиш, кутулиш маъносини билдиради: балық сувынтын адырылып 'балық

* Э. В. Севорянин, К истории належной системы в тюркских языках, стр. 96. А. Исламов, Употребление падежей в языке древнетюркских текстов, стр. 283. A. von Gabain. Altürkische Grammatik, S. 88—89.

сувдан айрилиб...' (Сувр., 626), әмкәкләрингин 'мушкул-ликларидан күтулиб' (Сувр., 155).

Харакат ёки процессининг содир бўлган ўрнини билдираб, ўрин-пайт келишигига мос келади: илтин қантин 'босуш бар' эланда, хонда қайгу бор' (ТТ I, 9).

Сабаб маъносини билдиради: ағрытын 'оғриқ туфайли' (ТТ VIII, 67).

Харакат ёки процессиниг йўналишини билдиради; қайдайни йынақ 'қайси томондан' (ТТ X, 83); тағдых йынақ 'тоғ томондан' (Сувр., 158); ташдын сыйнар 'ташҳаридан' (ТТ IX, 42); тбртдин сыйнар 'тўрт томондан' (У II, 37); қадудин сыйнар 'қадис тарафга' (У IV, 36); кўнтин йынақ 'жанубга' (У II, 45).

Чиқиш келишигигинг йынақ, сыйнар каби сўзлар билан келиши қўйроқда батаси изоҳланган.

Бир предметни бошقا бир предметни билан ҷоғиштириш маъносини билдиради: бу сен антан көркек 'бу сен уидан кераксан' (ТТ VIII, 65); тәнри-а аймымынтиң ўстунки тангри Ангимдан юкориси' (ТТ X, 303).

Чиқиш келишигига сўз тўдадан қисм, бутундан бўлақ каби маъноларни билдиради: ол таштын алти бўрани ташка ётам 'у тошдан олиб олдиндаги тошга ташла!' (ТТ VIII, 64).

Тушум келишиги функциясида қўлланади: багтиш иши-тин карорсез савқа қирқ-элгарсан 'бекдан иши ҳақида сурасанг, мақтова сазоворсан' (ТТ I, 14).

Уюшин булакли гапларда кўпинча ҳар бир сўзга қўшилиб келади: бэйтин ишигин (ТТ I, 14); эвтиш барқтын донтилар 'ўй-жойдин кетдилар' (ТТ III, 137) каби.

Кўйиди чиқиш келишини билан келган феълларнинг бъзвилиари кетлирилади: олур- 'утироқ'; таз- 'хужум қиммоқ'; кад- 'келмоқ'; ёр- 'эммоқ'; ал- 'олмоқ'; ўн- 'унмоқ', пайдо бўлмоқ'; бар- 'бормоқ'; кўр- 'кўрмоқ'; туш- 'тушмоқ'; адмирил- 'адирмоқ'; тог- 'туғимоқ'; тарқар- 'тарқамоқ' каби.

АКУАТИВ ФОРМАСИ

Акуатив формаси сифатида -ча, -ча шакллари ва -тэг, -тэг кумакчилари қўлланади. Буларни бъзи олимлар (В. В. Радлов, А. Габеён, А. Габеён) келишик бобида кўришади. -ча, -ча⁵ Формаси ўхшатиш, қиёслаш маъноларида: қанин субча ўйёрти сўнукун тарғача йатди 'қонинг сув-

⁵ С. Ф. Фузайлов, А. Зайончковский, Г. И. Рамстедт, М. Рисяине, К. Брокельман каби олимларининг фикрлари ҳақида:

дай оқди, суякларинг тог бўлиб ётди' (КТБ., 31); қушча 'кушдай' (ЕнПТ., 95); ботча борча кэлти 'ут ва олов каби келди' (КТБ., 32); кўн таңричо 'кун таңгридай' (Ман., III, 33).

Тахмин, чама маъносида: ўзуч эр 'қарниб юзга яқин киши' (Мн., 18); ажакчо ўз '50 да яқин киши' (Тон., 43); азча 'озгина' каби.

Иш-ҳаракатнинг бажарилиш усули, ўўли: торусинча 'қонуни бўйича' (КТБ., 30); номча тобруч 'қонда- қонун бўйича' (Хуаст., 119); кўнлўнчо 'истаганича' (Тон., 63); кўнлўнчо 'кўнглинидек' (ТТ I, 7); қанча (қалинчи) 'қандай қилиб' (ГКн., 83); кучум ютманичо 'кучим етганча' (Юр., I, 203); танничо 'тени қилиб' (Юр., XIII) каби.

Сифатошга -қун, -қын, -ғын, -ған, -қан кўшилиб пайт маъносини билдиради: бузқунча 'ултганча' (Онг., П, 9); баркинча 'берганча' (Юр., XXVII, 215); ўмә тарҳан кигим-чо 'Тарҳон келганча' (ТТ II, 19) каби.

Пайт маъносини бошча сўз туркумидан ҳам ҳосил бўлади: бурунча 'бурунги (одат) бўйича' (Юр., I, 202); анчақинча 'шу орада' (Сувр., 620) каби.

Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини англатади: югуруча 'кетини билан' (Тон., 27); улуғ оғлым ағрил ўқ болча 'кэтта ўғлим оғриб йўқ бўлганда' (МН., 18).

Босита, сабаб маъносида: савикинча ўорлык севгандан юриб (Хуаст., 118); ончи юлча бармыш 'бошча йўлдан борган' (ПВ., 136); сизин савынызча бўтнўзечо 'юргайжин' сизнинг сўзингиз, маслаҳаттингиз билан юрман' (ТТ II, 49-50); дна болча юротуда 'бошча йўлдан юртида' (ПВ., 136).

Кўплик, жамалик, кучайтириш маъносида: қалты билишинизларчо 'худди билимингиздай' (ТТ VIII, 8); қалты амрашмайшынлизларчо 'худди сизнинг севгингиздай' (ТТ VIII, 8); кимма ким 'кимда ким' (Юр., XVI, 213) каби.

Бир қатор сўзлар равиш гурухига ўтган.
-тэг, -тэж, -таг⁶. Бу аффикс ухшатиш, қиёслаш, таққослаш маъносинида қўлланади: қаган сўси бори тэг 'хоқон аскари буридек' (КТБ., 29); дағысы қон тэг 'дushmani қўй-

ги маълумот А. Н. Кононовин. 'Грамматика современного узбекского литературного языка' асаридаги кетлиригатан, 363-бет; А. Н. Кононов ва Ж. Дени этимологияси бўйинча: -ча < *tag – вакт, чор. Ж. Дени, Грамматика, стр. 918. В. Kombits-za < zala W. Kotvitz, Studia nad Jezykami altajskimi, RDI-318 Krakow, 1955, S. 15; 2. Korkmaz, Türk dilinde cæki ve bu ek ile uyulan isim testilleri izerine bir deñeme, TDAJ, 1948, S. 43.

⁶ Бунинг этимологияси А. Н. Кононов, Н. Дмитриев, Ж. Дени, Ю. Банг, К. Брокельман, Г. И. Рамстедт, М. Хартман каби олимлар томонидан текширилган; Н. А. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, стр. 285.

дек' (КТб., 29); *Умай тәз 'Умай каби'* (КТб., 31); *кәйик мүәүзи тәз 'күйик шоҳидек'* (ТТ I, 8); *қас тини тәз 'қас товушидек'* (ТТ I, 11); *әм — тықы тәз 'эндигидек'* (Сувр., 116); *антаг каби*.

Үшатиш, қиёслар маънолари юқоридаги аффиксларнинг иштирокисиз ҳам берилди. Бу усул энг қадимий бўлса кепрак. Масалан: *атын кўн йатылды 'отинг хушбўй модда каби йиилди'* (ТТ I, 13); *ачығ ўнин сунга пағымур йағымтыйлар 'қаттиқ товуш билан йиғлаб ёмғир каби ёш оқиздинлар'* (У III, 13, 5-6).

ОТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Маълумки, тилдаги янги сўзларнинг кўпчилиги қадимдан мавжуд бўлган уша тилнинг ички воситалари орқали ясалди. Бу воситаларга синтактик, морфологик, фонетик лексик каби усуналар киради.

Бу давр тилда морфологик ва синтактик йўл билан сўз ясаш кенг истеммолда бўлган.

Синтактик йўл билан от ясаш. Икки (баъзан ундан ортиқ) сўз узаги ўзаро бирнишидан қўшма сўзлар найдо бўлиб, буларнинг кўйидаги кўринишлари мавжуд.

Икки синоним сўзнинг ўзаро қўшилиши натижасида ташкил топган жуфт сўзлар: *этоз* (Сувр., Ман., U, 11); *йўд әйлар* 'хушбўйлик' (U I, 30); *адманал*'шуҳрат' (USp., 60); *аги барад* 'бойлик' (Ман., I, 15); *қуда чечэк* 'гул' (U I, 30); *умук ынақ* дўст, ўртоқ' (Сувр., 612).

Компонентлари бир-бирига зид маъноли сўзларнинг бирнишидан ташкил топган жуфт сўзлар: *огул қыз* (Ман., I, 15); *ақа ини* (USp., 22).

Баъзан жуфт сўзлар *-лы*, *-ли* жуфт боғловчиси билан қўлланади: *тўкли кўнли* 'туну кун, сутка' (МН., 19); *ини-ли* 'чили' (КТб., 29); *тэрсли оқлы* әдгули айнегли 'ўнгетскеари ва яхши-ёмон' (ТТ VI, 196) каби.

Сифатловчи синтагма тилидаги қўшма сўзлар: *тиши киши* 'хотин, аёл' (Ман., III, 22); *удын эр* 'чўпон' (КР., 35); *йултузчи* эр 'мушажхим' (Ман., III, 30); *кафиччи* эр 'овчи' (U III, 58); *қарабочи* 'чўри, асира' (USp., 110). Кул төғин 'киши исми' (КТб.); *огулуммын* *блтўрўл* аниң этига уза кес-мә аш *кизўр* тегинимтим 'ўглимни улдириб, унинг этидан кийма ош пиширидик' (U III 65, 1-2).

Морфологик усул билан от ясаш. Ёдномаларда аффиксация йўли билан от ясаш жуда кенг истеммолда бўлган. Кўнида бу аффиксларни келтирамиз.

-чи, -чи²⁷. Бу аффикс шахс билдирувчи отлар ясади. Ёдномаларда *-чи*, *-чи* кўшимчаси жуда маҳсулдордир.

Отларга қўшилиб шахснинг маълум фаoliyatiга мансуб эканини курсатади: *тәнричи* 'тангрига хизмат қўлуви', *воисгўй* (Хуаст., 117), *тәнри* > хит. *тәнри* 'тангри, худо, осмон'; *номчи* 'шарип йўлнинг тартиботчиси' (Хуаст., 117) ном 'китоб, қонда', (тўх, сўғд, ном, грек. номос); *сабчи*; *воисгўй*; *оратор* (ГКн., 81, саб' сўз, гап'); *тотуқчи* 'судья, қонунишунос' (ТТ VIII, 29, тер — т + эк); *тапыччи*, *тапагчи* 'хизматчи' (Сувр., 620); *тапыч* 'хизмат' (ТТ X 249); *элчи* 'элчи' (Юр., XIX); бўйанчи динга *эътиқод* қўлуви' (Юр., I, 202, бўйан < скр. бунія 'хизмат');

Бирор **характер-хусусиятига** кўра шахс номини билдиради: *армақчи* 'ўйланд оздирувчи, ваваса қўлуви' (КТб., 29; арбақ, армақ < арба — 'аврамоқ'); *бчашибчи* 'учакчи' (ТТ IX, 41; оччи — учарувчи); *тагуниччи* 'тилётгамачи' (ТТ X 457, тагунич 'хушомад') каби.

Курол, ускуна англатувчи отларга қўшилиб, ўзак орқали ифодаланган маъненинг этаси эканлигини кўрсатади: *қобузчи* 'қўбузчи' (ПМК., 79); *сўнгучи* 'найзачи, (ПМК., 83); *сўнгут* 'найза' каби.

Предмет англатувчи сўзларга қўшилиб, шахснинг ўзак орқали ифода этилган иш билан шуғуланишини кўрсатади: *бодизи* 'наққош' (КТб., МН., бодиз наққ, 'тамгачи' 'тамгачи' (КТм.); *иғаччи* 'ёғоч (билан) ишловчи' (ТТ VII, 90, иғач 'ёғоч'); *қаналчы* 'аравакаш' (ТТ VIII, 95); *қакалы* 'изваш, арава'; *музин* 'туз ишлаб чиқарувчи' (ТТ VIII, 100); *битигчи* 'хаттот' (ТТ IX, 40; *битиг* — 'хат'); *эмчи* 'табиб' (ПВ., 135; эм ўсимли); жуфт холда: *отачи* эмчи; *тарығчи* 'дехқон' (ТТ X, 14); *овчи* 'овчи' (КР., 8); *балығчи* 'балничи' (КР., 8); *багчи* 'багбон' (USp., 22) каби.

Шахснинг вақтича ҳолатини ёки предмет орқали ифодаланган маънога муносабатини кўрсатади: *йугум сунгитчи* 'азада йигловчи' (КТб., 29); *отагчи* 'қарздор' (Хуаст., 117; 'йтэг қарз'); *турушчи* 'ҳимоячи, ҳомия' (Сувр., 156; *туруш* 'ҳимоя'); *алимчи* 'кредитор' (Сувр., 155); *бираимчи* 'қарздор' (Хуаст., 119) каби маъноларда келади.

-чи, -чи аффикси *-гу*, *-гу* сифатдошига қўшилиб қўшма аффикс *-гучи*, *-гучи* аффиксини ясади. Бу сифатдоши ор-

²⁷ Бу аффикснинг этимологияси бир катор олимлар, чунони А. Банг, А. К. Боровков, А. Ф. Фудомов, Ф. А. Абдулаев, Н. Ф. Катанов, Ш. М. Мелиоранский, Ж. Денин, Г. И. Рамстедт, М. Рясиинен томонидан текширилган.

қали ясалған отларнинг айримлари отлашиб келиши ҳам мүмкін.

-чи, -чи аффикси -да, -да, -та, -та шакалларнга құшилғы -дачы, -дача, -тасы, -тәчи сифатдош аффикснин ясайди.

-хан, -қан (хит < хуан 'администратор'; қаған 'улуг хон, хоқон'²⁸, бүрқан 'бұдан' (Хуаст., 117); хит < байт, бур 'бұдан'; Илиқан 'қиши оти' (ПВ., 135); Тарқан 'киши оти' (Тон., КТМ., ЕнПТ.); кар < тар 'билимдон; эксперт'.

-даш; қа қадаш 'ката ва қичик ақа' (ТТ VI, 63-4); адаш қадаш 'дүст, биродар, қариндош' (Хуаст., 90); қақадаш 'қариндош' (Ш III 6; 2).

-зұн, -рун, -қун, -зұн: қөлінүн 'келин (лар)' (КТБ., 49); ишілдегүн 'ини (лар)' (КТБ., 51); күнчүлдүн 'бека (лар)'; алған 'химмат' (ЕнПТ.), каби.

-ч; огучим 'онажоним' (АГ., 59); атачым 'отажоним' (АГ., 59).

-чға, -чқа: авычға 'ота, кекса чол, ота' (КР., 19), абучқа (УСр., 32) 'қары, кекса чол, ота'.

-лығ, -лығ, -лук, -лук, -лығ, -лығ²⁹.

Руниң ёдномаларни дастлаб үқиған олим В. Томсен, бу ёдномалардан -лық, -лик абстракт маъноли отлар, -лығ, лиғ сифатлар ясалишини қыйд қиласы.

П. М. Мелиоранский Күлтегин текстини анализ қылыш асосида -лық, -лик абстракт отлар, -лығ, лиғ нисбий сифатлар ясасын қылдады.

В. В. Радлов іюорида зинк әтилған аффиксларни от ва сифат ясочин күрсатқич сифатида қарайды³⁰. Бу аффикслар от ва сифат ясашда иштирок қиласы.

²⁸ G. J. Ramstedt. Altürkische und mondscheiische uul, JSPOu, 1939.

²⁹ Бу аффикснинг этимологиясын қылса В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, Е. В. Корш, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, Н. А. Басқаков, В. Бант, В. Котвич, Ж. Дени, Г. И. Рамstedt, А. У. Элове каби олимларннан фикрлары мавжуддар.

³⁰ W. Radloff, Altürkische Inschriften der Mongolei, №№ 47-49, П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Кыл-Тегина, ЭВО, Т. XII, вып. II-III, СПб., 1899, 95-бет. Ф. Е. Корш башқачарык фикр жүргізген. Ф. Е. Корш Пәннен второй статьи проф. П. М. Мелиоранского о турецких элементах языке 'Слово о полку Игореве'. Известия Отделения русского языка и словесности АН, т. XI, кн. I, СПб., 1906, 32-бет. А. Габиб от ва сифат ясочин аффикс леб қарайди А. von Гавайл, Altürkische Grammatik, S. 60.

Бу давр тида энг кенг тарқалған маъно ўзак орқали ифодаланған семантикалық әзаликни билдириш;³¹ ғарап-лығ 'қуролын' (КТБ., Тон.); сүйүглиғ 'найзали, наязабоз' (КТБ., 30); күчлиғ 'кучли' (Тон., 62), бәзиллиғ 'жаттық' (КТБ., 32); торт буталуғ 'турға оёкли' (Хуаст., 117); агу-луғ 'зашарлы' (Хуаст., 117); сәкис адактығ 'саккис оёкли' (ЕнПТ.); туғылғы 'байрород, байроқи' (ПМК., 35); тамғалығ 'тамғалы' (ЕнПТ., 49); алтуналығ 'олтичи' (ЕнПТ., 26); күттүлүғ 'кутты, баҳты' (ЕнПТ., 84); қанатталығ 'қанотли' (Гкн., 80); булаттуғ 'булаты' (Гкн., 84); мәнилиғ 'қувончли' (Гкн., 84); әрдемлиғ 'әрдамлы' (Гкн., 81); ағалығ 'әғли' (Гкн., 81); бәзегіл 'бәзеги' (Гкн., 84); әрклиз 'кучли' (Гкн., 81); тонауғ 'тулны' (Суэр., 154; тоң < скр. थाप्ना 'күйим'; савиеліс 'сөзимі' (Суэр., 607) каби.

Пәннен әлтіркілік 'әлтироқ' (Суэр., 155); атмылғ 'отли' (Суэр., 156); белгілүл 'белтил' (Суэр., 155); бусушилүг 'сақынчылығ' 'қайтуғамлы' (ТТ X, 64); пақырлық 'көзлүгілер' 'пакырлық күзлүлік' (ТТ IX, 16); буталуғ 'бутли' (ТТ IX, 17); орнаг-лығ 'жойлы' (ТТ VIII, 12); илгиз 'хаста' (ТТ VIII, 12); асиг-лығ 'фойдалы' (ТТ VIII, 43) каби.

Іюорида көлтирилган миссолларнинг күпчилиги нисбий сифатлардың. Эгалық маъносидаги отларға қүйидагиларни ҳам көлтири мүмкін: башшылғы 'бошлиқ' (КТБ., 29-30); күл-лығ 'қулдор' (КТБ., 30); күнлиғ 'құл әгас' (КТБ., 30); ат-лығ 'отлиқ' (Суэр., 154) каби.

Белгі, хусусият, ҳолат каби маъноларни англатады: күрлиғ 'адам' (КТБ., 29); тәбліг 'ғаламислик' (КТБ., 29); ичлиғ 'хоммиладор' (ТТ X, 36); дәмәллиғ 'үлім' (Суэр., 613); тынылые, тынылғ 'жонивор' (ТТ X 524); көнбләдә 'аҳлоқ, онғ, фикр, хаёт' (ТТ VIII, 68); адғырылғық 'айғир подасы' (Гкн., 80); сүвүлүг 'тошқын' (ТТ VIII, 15); чихшапатлиғ 'онглилек, аҳлоқ кодекси' (ТТ VIII, 85 < сүғд, чихшапат < тұх. әкісанада 'қонда, аҳлоқ'); ургуг үйзләү 'қавым-қардош' (Юр., XVI); угулук 'имконият' (Суэр., 154) каби.

Сүзининг ўзагуда ифодаланған предметтинг түпланған, жам бўлған ўринини кўрсатади: бўлдук 'узумзор' (Юр., XXII, XIX); қамышлық 'қамишзор'; этлик 'түшт дүкони' (ТТ V, 12); йәмишилик 'боғзор' (Ш I, 28; Суэр., 31); күш-луғ 'кушлар жойн' (Гкн., 84) каби.

³¹ Ахмед Джеват Эмре калынғы ёлғорнанларда асосан ўрин мәниосини англатады аффикс деб санаиди. Бу фикрга күшилиш қийин. А. Е. Amre. Türkede isim temelleri, İstanbul, 1943, S. 168.

Бирор нарсанинг сақланиш ўринини, жойини кўрсатади:
агылық 'кимматбаҳо нарса сақланадиган жой' (Сувр., 607);
барымлый 'омбор' (Сувр., 607) каби.

Бирор предметни англатади: узунтонлуғ 'кийм'
(Хуст., 117); көрүклүг 'дераза' (Гкн., 81); бурунлуғ 'бу-
рудук' (Гкн., 81) каби.

Сўз ўзагининг модификацияси учун хизмат қиласди:
негулўн 'нимага' (ПВ., 135); қылышчалиғ 'қилик' (ТТ VIII, 30);
қамагалиқ 'ҳамма' (ТТ VII, 41) кабилар. Сифат бобида қай-
тариқ бўлишига йўл қўймаслик мақсадиде мазкур шакллар-
нинг сифат ясавон мальюнлари от бобида берилди.

Фейлдан от ясаш, -чақ: друнчақ 'жой' (У III, 31, 9, 10).

-нч, -ниу: сақынч 'фикр, ўй, хаёл, сеаги' (Хуст., ТТ,
Сувр., ва бошқалар); савинч 'севинч' (ТТ., Сувр.); қылышч
'иш, қилик, кирдикор' (Хуст., ТТ); кўванч 'кувонч' (ТТ VIII);
ириш 'бахтсизлик' (Сувр., ТТ); қорқынч 'қўрқинч' (Гкн.,
ТТ, Сувр. ва бошқалар); айнч 'хавфсизлик' (Сувр.); кў-
зунч 'армугон, совға' (ПВ., 135); отёнч 'арз, доклад, илти-
мос' (Тон.); бусанч 'ғам, қайту' (Гкн., 80); булғанч 'изти-
роб, гангниш, зенакириш' (Тон.); тарканақ 'тарқаш' (Тон.);
абъинч 'овуни' (Гкн.); алқынч 'ўлим' (Ман.); тайланч 'та-
янч' (У III); алмачч 'қўркиш' (Сувр.) кабилар.

-ш: ўумыш 'иш' (Сувр.); ағыш 'огиши' (ТТ); ишиш 'ту-
шиш' (ТТ); бўғүш 'оқилик' (У II, 9, 12); тәрқишиш 'шоши-
линч' (Ман., III, 17, 14); кўбуш 'истак' (Сувр., 615).

-м: батым 'ботим' (КТБ., МН.); блум 'ўлим' (Гкн., 81);
бираим 'кара' (Сувр.); бираим алым 'солник' (Юр., XIX);
йэйим 'озиқ-овқат' (УSp., 3); йаарым 'ярим' (Юр., XXIV) каби.

-тық: йантиқ 'ён бағир, қиялик' (Тон., 26).

-т: смыфт 'каттинг йиги' (КТБ., 29); ўмыфт 'сыгыт' 'йи-
ғи-сиги' (Сувр., 154); блўг 'ўлим' (У III, 4, 12); арт 'довон
оишш' (Гкн., 10) каби.

-дәқ: бәлиндәқ 'паралич' (Сувр., 154); эм йўрўнәдек 'до-
ри-дармон' (Сувр., 615).

-мур: йағмур 'ёғмур' (У III, 13); алмур 'олғич'.
-қак, -қек, -ғақ: ёэк ичкек 'демон, рух' (Хуст., 57);
йумгақ 'думалок' (ПВ., 135); қызгақ (ЕнПТ., 693); ӣаллы-
рак 'барғ, япроқ' (Тш., 32) каби.

-қ, -к, -ғ, -з, -ық, -иқ, -уқ, -ўқ:³² ўйшмақ 'юмшоқ'
(КТМ., 27); орнақ 'жой' (Сувр., 614); отруг 'орол' (ТТ V, 30);
орнақ 'татх' (ТТ V, 30); қарақ 'кўз қорачиги' (ТТ V, 35);

³² В. В. Радлов бу аффиксларни -ку, -кү, -гу, -зу, -ға-ға шакалардан ташкила топган деб ёзали: W. W. Radloff. Die Alttürkische In-schriften der Mongolei, NF. 1897, S. 56.

қылых 'қилик' (ТТ V, 37); билик 'билим' (ТТ V, 9), йарук
'ёрик' (Гкн., 39, Сувр.); қышлағ 'қишлоқ' (Гкн., 78, ТТ V);
йайлар 'яйлов' (Гкн., 86).

-ку, -кү, -гу, -зү: бэлгу 'белги' (Сувр., 612); бәлин-
ләгү 'кўрқинч даҳшат' (Сувр., 608); қутрулугу 'қутулиш'
(Сувр., 10); таплину ўйқунгү 'топниши, юкиниш' (ПВ., 135);
орнангу 'жой' (ТТ V, 30).

-к, -ын, -ин, -ун, -зин, -ан, -эн: ӣалын 'ёлқин, алана'
(Сувр., 616); ӣаран 'яроқли' (Гкн., 59); экин 'екин' (Юр., 19);
қарын 'корин' (Гкн., 10); қойун 'кўйин' (Сувр., 6); ӣалан
'ёлқин' (У III, 30, 31); толун ай 'тўлин ой' (АГ., 79).

-ған, -ғэн, -ғын, -ған, -ғун, -ған, -қэн, -қун,
-қўн, -қын, -қин:³³ қузғун 'ботир' (Гкн., 83); бағзан 'бо-
сувчи' (Ман., 1, 8, 10); тиркин 'кўпчилек' (Сувр., 614)
каби.

-ға, -ғә, -қа, -қә: қысқа 'қисқа' (АГ.); ғазга 'ўзга'
(УSp., 32); бошқа 'бошқа' (АГ., 62);

-ғағ, -ғәғ, -қағ, -қәғ: қысғач 'қисқич' (Ман., 1, 8); ач-
қағ 'очқич' (АГ., 71).

-а, -ә, -ы, -и, -у, -ў: ёзғ, уғз, 'мақтов' (УSp., 288); қайа
'коя' (Гкн., 99); қўзжү 'қўзгу' (ЕнПТ.,); ӣалҳи 'яҳши'
(УSp., 234); ёғри 'эғри' (Тон., 48); қалысиз 'қолдиқиз'
(АГ., 70); қуттада 'бахт' (У II, 86, 38) каби.

-ð: ўйд 'ҳид' (Сувр.); тод 'тўла' (АГ., 70); кид 'кет'
(Сувр.).

± -зя: тирнэгўл 'йигуви' (МЛ., 36).

-п: толл 'бари', топ 'ҳамма', қоп 'ҳамма' каби.

-а: ӣал 'рутба' (АГ., 72); тўқал 'тугал' (ТТ).

Бир кўн отлар бошқа сўз туркумларининг субстантива-
цияси (отлашиши) натижасида пайдо бўлган. Бу давр тилида
-мақ, -мәқ ҳам от ва ҳаракат номи ясаган: ғотўнмак
'ибодат, дуо, намоз; пушмайон, тавба' (Хуст., 124); бузул-
мақ 'бузилиш' (Сувр., 613); артамақ 'йўқ қилиш' (Сувр.,
613); унитамақ 'унутиш' (ТТ VII, 10); ӣанымлақ 'аданиш'
(ТТ VIII, 10); атқамақ 'сўқиниш' (ТТ VI, 462); ачмақ 'оч-
лик' (Сувр., 610); қуванмақ 'кувониши' (ТТ VIII, 34) каби.

³² К. Брокельман -қан < ық, -ын; О. Бёттлингк -қын < -қы,
-к; Н. К. Дмитриев -қын, -қан, -ған сифатдошидан. Н. К. Дмитриев,
Аффикс ایل in новоосманском языке Карапт. Н. К. Дмитриев
в. Страй тюркских языков M., 1962, стр. 109.

СИФАТ

Сифат предметтинг белгисини билдириш учун хизмат қиласи. Одатда предметтинг белгиси бевосита ёки билвосита (предметтинг бошقا бир предметта бўлган муносабати орқали) ифодаланади. Шунга кўра сифатлар иккى группага бўлинади: аслий сифатлар, иксбий сифатлар.

Ёдгорликларда аслий сифатларнинг қўлланилиши характеридир. Уларнинг предметта хос бўлган қўйидаги маъноларни келишини учратади.

Предметтинг рангини, тусини билдиради: ала 'ола'; ақ 'оқ'; боз 'бўз'; қара 'қора'; йашам 'яшил'; кўк 'кўк'; йағуз 'корамтиш', кулрган, қўнгир'; друй 'оқ, оқиш'; айрўн 'оқ'; қызыл 'қизил'; уләз 'қора, қоп-қора'; тўнәриг 'қора, даҳшатли' каби.

Предметтинг хусусиятини билдиради: исиг 'иссанк'; тўла 'тула'; ачыг 'ачниқ'; қари 'қарни', йаш 'еш'; сёмиз 'семиз'; армы 'тоза'; ўйлақ 'юнса'; куруг 'курук'; улуғ 'улув'; йимшақ 'юмшоқ'; соғуғ 'совук' каби.

Предметтинг сифати хусусиятини, характеристикини билдиради: али 'қаҳрамон'; билглал 'билимли'; қўзғун 'ботир' каби.

Предметтинг пайт-маконга ишбатан сифатини билдиради: идиз 'катта, новча', бин 'унг'; кўни 'тўғри'; тўз 'тўғри'; ғари 'эри'; асра 'паст'; қалин 'қалин'; сол 'чап'; шўк 'тўғри'; қын 'тўғри'; ирақ 'айрок' каби.

Предметтинг ички сифатини билдиради: сў эсан 'омон-жон'; ёз 'яхши'; кад 'багри тош, раҳмсиз, шафкатсиз'; айыр 'ёмон'; абыз ўаблақ 'ёвуз'; йавуз 'ёвуз'; эддў 'эзгу'; исид 'ёмон, сохта' каби.

Предметтинг сочини, миқдор ва даражасини билдиради: аз 'оз'; қабе 'оз'; бўкш 'кўп'; санеъз 'бўкш' жуда кўп'; төмилм 'кўп'; қоп ишни 'ҳамма ишинг' (ТТ, 13) каби.

Предметтинг ташқи сифатини билдиради: арық 'орик'; тэглўк 'кўр', турук 'озғин' каби.

Сўз ўзагида ифодаланган предметга, бирор хусусиятга эга эканликни билдиради: ёрдомлиг 'ёрдамли'; ёрклиг 'кучли'; ўйлоғ 'бой' каби.

Сўз ўзагида ифодаланган предмет, хусусиятга эга экасликини билдиради: йазуқсуз 'туноҳсиз'; этлигисиз 'этсиз'; коркунчисуз 'қўрқинчисиз' каби.

Эстетик тушунчани билдиради: қадасек 'чироийли, келишган'; силик 'чироийли'; сўсўк 'пок, тоза' каби.

Предметтинг бошқа бир қатор сифрат хусусиятларини билдиради: бай 'бой'; чыгар 'камбагал'; ач 'оч'; йўгурук 'чопонгич бош 'буш'; блўг 'ўлник'; чыған 'камбагал' каби.

Буладан ташқари ёдгорликларда бошқа маънода келган сифатларни ҳам учратади мумкин.

Пайт маъносида келувчи сифатлар: бўғунки 'буғунги'; эмтықы 'эндиги, ҳозирги'; йани 'янги'; йайлығ 'ёзги'; бенг 'манги'; мэнгу 'мангу' каби.

Предметтинг ўрининг, пайтга муносабатини билдиради: битидеки 'хатдаги'; ёрдомли 'ёргаги'; кўйултаки 'кўнгилдаги'; балықтаки 'шаҳардаги'; ажунтаки 'дунёдаги' каби.

Ёдгорликларда учраган сифатлардан юқорида санаб утилганларнинг состави туб ва ясама сўзлардан иборатdir.

Предметтинг белгиси ўтга ортиқлигини кўрсатувчи интенсив формалар ёдгорликларда сифаттинг биринчи бўгинини маъзум тартибида тақрорлаш ёки сифатларнинг олдидан маҳсус сўзларни келтириш йўли билан берилади.

Оддий даражадаги сифаттинг биринчи бўгинини маъзум тартибида тақрорлаш йўли орқали интенсив маънони бериш эски руник ёдномаларни тилида учрамайди. Бу усул ўйргар, турфон текстларда саноқли ўринларда келади; қал қара тўнла 'коп-қора тунда' (ТТ III, 28); қып қизыл 'қип-қизил' (У IV, 8, 38) каби.

Интенсив, ортирма маънонинг оддий даражада келган сифатлар олдидан маҳсус сўзларнинг келиши билан бериш эсли усули ёдномаларда кенг истеммолда бўлган. Масалан: ён, ан: ён илки 'энг биринчи, биринчи' (КТБ, 31); ан бирэ бўз орнинда батыл 'энг аввал ўз ўринда ётиб' (У III, 43,29); ан башлайу 'энг аввал' (Сувр., 154) каби.

анығ: анығ ўаблақ 'жуда ёмон' (Гкн., 53); анығ эдѓу 'жуда соз, эзгу' (Гкн., 9).

кэд, кэт (В. Банг бу сўз сўғд тилидан ўзлаштирилган деб ёзади); кэд кэнўл тэгўрўп тиланёнлар 'жуда ўтичли кўнгли' билан тиландаглар (ПВ, 134).

тўз; тўз қаринчисуз бурдан қутын бултунуз 'ҳеч нарса билан тенглаша олмайдиган Бурхон баҳтини топди' (ТТ,

III, 66); тұз қаринчысиз 'жуда юқори' (ТТ IV, 57); тұз кәринасынан 'хеч тенглала олмайдын' (ТТ II, 13).

йиг: ғылғастыруни бурхан құтыны булуп 'әңг юқоридаги Бурхон бахти топиб' (ТТ IV, 57); ғылғастыруни тәнри миз 'әңг юқоридаги тангримиз' (ТТ III, 166); ғылғастыруни 'әңг уста үкитүвчисі' (У III, 62,9).

чүн: балықта қын сүлк түрүп арқышларқа сав түтүздүн инча тап шығылар (У III, 29, 14–5).

әртингү, әртингү; әртингү ағыр 'ұта оғир' (ПВ., 135); әртингү улуг бай 'жуда күчли, улуг бой' (ТТ VI, 72); әртингү улуг түрлүгү иш 'жуда күп турлын иш' (У III, 27,8); сақалы әртингү көп әрди 'соқоли жуда күп әди' (У III, 30, 30).

әртүдин: әртүдин ачығын 'жуда очық' (ПВ., 134).

бәдүк: бәдүк улуг 'жуда катта' (Сувр., 338).

артук: артуқ әршүз әржүз 'жуда күп әди' (ТТ II, 61); артуқ құчалуе 'жуда күчли' (ТТ VI, 73).

коқ: коқ ғалымынды 'жуда оташли' (УСР., 46).

түгәл: түгәл билгә тәнри 'жуда билимли тангри' (У III, 62, 29).

үр: үр кич бүдүн 'жуда кеч вакт' (У III., 14, 12); үр кич болты 'жуда кеч бүлді' (У III, 90, 19).

қоп: қоп түрлүг 'жуда күп түрли' (У III., 27).

әти, ады, иди: иди 'жуда, үтә' (КТБ., 33); иди есік 'жуда қалбаки' (Сувр., 627); иди адымар 'жуда бошқа' (Сувр., 612); адым (ТТ II 30).

Ортишириш, құчайтириш маңындары синтаксик бирикілар орталы ҳам берилади: ғаруқта ғаруқ улуг әрдемлиг 'еруғлардан әрүг улуг санъатли' (АГ., 172); түкәл билгә тәнри тәнриси бурхан 'ілміда етишган тангріларнинг тангриси бурхон' (ТТ X, 10); улуг тәнрилар улугы 'буюк тангріларнинг улуги' (АГ., 172); тәнри тәнриси бурхан 'тангріларнинг тангриси Бурхон (Будда)' (ТТ IV, 46-7); улуг улугы түкәл билгә билигліг тәнри тәнриси 'улутедарнинг улуги, тұла билимли тангріларнинг тангриси' (ТТ VI, 05–6) каби.

Бүндай ҳолат ёдгорликларда кам учрайди.

Сифаттинг қиеслаш, өсіршириш маңынсыз -рак, -рәк аффикслари ва аналитик Ыўл билан ифода этилади: -рак, -рәк аффиксларнинг руний обидалар тида құлланышига дуч келмадык.

Бу форма манихей, турфон, уйғур текстларнда учрайди:

йигрәк 'яхшироқ' (Сувр., 154); әкүшрәк 'күпрөк' (Ман., 31); ортуқрақ 'ортиқроқ' (ТТ II, 71).

Чоғишириш, қиеслаш маңынсыз ифодалашда үрін-пайт келишигі билан -рак, -рәк құшымчаларнан қабул қылған әкім бау аффикслары олмаган сифаттар иштироқ этиши мүмкін: әкжырақ әмә қатырақ сәнни қонұлұнған утгурара билтім 'диамантада ҳам қаттықроқ қүнгілгін борлығынан әнді яхши билдім' (У III, 26; 14-6); бу әртінинчүйдә синида үстүн сәвәлүк таплагулуқ әд тағар булмазман 'бу дүнде сендейді үстүн севимли, итота қишили молу мұлк топмасман' (У III, 83; 3-4); мунтада әзгерәк 'бундан яхши (рок)' (КР., 23).

Текширилаётган давр тида оз бұлса-да, сифатларнинг отлашиш ҳөдисасыга дуч келамиз: қиичкә тәғі 'киичкік' (Хуаст., 117); әдгесін үйүр 'бояи ва зүри' (ГКН., 42); орұнұм қарам 'оқ қора отим' (ЕнПТ., 63); әрүйкі қотықы севинти 'юқоридагилар, пастандайлар севинди' (ТТ I, 12).

СИФАТЛАРНИҢ ЯСАЛИШИ

Синтактика үсул билан сифат ясалиши. Бу усулда иккіншінде (бағызын уч) сифат үзаклары үзаро бирикіб жүфті, құшма сифатлар ташкил этади: ғабыз ғабалақ 'әмөн' (ТТ III, 15); ғолгул ғалымынды 'оташли, оловлы' (ТТ I, 11); аруқ түрүк 'озғын' (ТТ I, 10); ач түрүк 'оғы' (Сувр., 612); үриңкі ғарралығ 'камбагал, қашшоқ' (Сувр., 612); иоқ чығай 'қашшоқ' (ТТ II, 13); асан түкәл 'сөг' (КР., 19); әзде әғли 'донишманд' (КР., 18); адасыз тұдастыз 'хавғасыз' (КР., 18) каби.

Морфология үсул билан сифат ясалиши. Сифат ясавын аффикслар асосат соғаға феълларға қушилип келді: -чық, -чиқ, -чиқ, -чиқ: адынычы (адын 'бошқа') 'бошқача, махсус' (КТМ., МН.); танланчы (танлан 'хайратда, қолмоқ') 'ажайиб, ажабланарлы' (ПВ., 135; ТТ X, 450); мұнайды чығы (мұнайды 'хайрон қолмоқ'); 'хайрон қоларлы' (ТТ X, 21, У IV, 28); қорқынчығ 'құрқынчы' (Сувр., 613), ғарснычығ 'құрқынчы, дахшатлы' (Сувр., 613); танланчығ мұнайдынчығ (жүфт ҳолда) 'ажайиб, гаройиб' (У III, 39, ТТ X, 21), ғарынычық 'құрқынчы, дахшатлы' (Сувр., 613); ғарынычық 'ғарынычык (жүфт ҳолда) (Сувр., 614); қәйирғәнчык 'хаяжонли, ташшылы' (Сувр., 633); көзләнчиг 'истакли' (АГ., 66), қасынчығ 'қорқынчығ 'құрқынчы' (ТТ VI, 91) каби.

-дам, -тәм: әрдәж 'әр хусусияттың аға' (ЕнПТ., ГКН., ТТ VIII); әннәм 'дөмий' (Сувр., 157); биртәм 'тұла'

(Сурв., 157); күндәм 'куёшли' (ТТ V, 27), тәнридәм 'илохий' (ТТ V, 46) каби.

-чыл: атычыл 'отга күнгли мойил' (ЕнПТ., 98).

-ғы, -ғи, -қы, -қи: ыңриқы 'шимоли' (Тон., 61); сувирикки 'сүвидаги' (Ман., 1,35); ажундақы 'дүнәдаги' (Сурв., 155); ўстүнки устидаги' (ТТ IV, 57); ўстүнги' баланддаги' (ТТ III, 166); аңкүнди ажунда 'эң сүнгиги дүнедә' (У III, 90, 19); пазыр 'әзги' (У I, 32) каби.

-қан: танрикан 'илөхий' (Ман., I, 31); парижан 'париваш' (Ман., II, 32), ўәтижан 'етти юлдуз (кatta айық)' (ТТ VII, 65);

-қа, -қа-, -ғ: артуқ 'ортиқ' (ТТ II, 61); тунарғ 'ашаддай' (ТТ IX, 41); қанығ 'дашшатлы' (ТТ III, 67); қуруғ 'курук' (ТТ); арыз 'тоза' (U I); отұғ 'үтінчі' (ТТ I, 8); ыағуқ 'якын' (ТТ V, 54); ақсағ 'шал' (Ман., III, 49); соғыч 'совук' (ТТ I, 11); исіғ 'исік' (Сурв., 623) каби.

-ал, -ыл, -аң, -ә: қызыл 'қызыл' (Тон., 52); тұзел 'ту-
гал, тұла' (ТТ IV, 55; U III, 62; 9); адрунил 'әрқин' (Сурв., 28).

-ғүн, -қын: құзғун 'бөтір' (Гкн., 83); ақын 'осилган'
-мыр: алмир 'қызған' (ТТ VI, 71).

-ыз, -из, -з: идиз 'баланд' (Сурв., 616); әбиз, әавуз
'әвуз' (КТБ., 26).

-ғу, -ғұ-ку, -құ: адынагу (Сурв., 611); әдгү 'әзгу'
(Хуст., 118);

-ң: қазан 'қозонған' (ЕнПТ., 38); булуй 'бүрчак, әл, че-
гара' (КТБ., 28); дрүн 'ок' (Гкн., 83); отун 'үтин' (АГ., 65);
айланчан 'хұрматли' (ТТ V, 9); қబезничан 'кувоничи' (ТТ VI, 72).

-та, -та: қантта 'қонла' (АГ., 66).
Едномаларда бир қатор сифаттар мавжудки, булар келини-
шік, рацишдош ван бошқа сүз ясовын аффикслар орқали
ясалған: көркел 'чироғын'; толуял 'тұлнн'; абын 'бошқа';
ески 'әсқи'; устүн 'баланд'; адын 'пастки'; толу, тола
'тұла' каби (равиши баҳсига қаранг).

ОЛМОШ

Әдгорликларда мавжуд бұлған олмошларни үзига хос
мағно ва функциялари жиҳатидан құйидаги олти группага
бүлин мүмкін:

Кишилик олмошлари
Күрсатыш олмошлари
Ұзлиқ олмоши
Суроқ олмошлари
Биргалик олмошлари
Белгилаш олмошлари

КИШИЛИК ОЛМОШЛАРИ

Тарихан түркій тилларда кишилик олмошлари биринчи
ва иккінчи шахсда маҳсус сүзлар билан ифодаланған, учин-
чи шахс кишилик олмоши олмоши сифатиды құл-
ланған.

Биринчи шахс кишилик олмоши әдномаларда **мән** ва
бән шаклларында етілген. Бу сүздарнан узаро фарқы **біл** даң
иборат бўліб, мағно ва функция жиҳатдан адъекватидir.
Бән шакли текширилёттан давр обидаларидан Түнүқкү,
Моюнчур, енисей каби текстларда урайды. Бу сүз келиб
чиқиши жиҳатидан ўғузчадир. **Мән** әдномаларда **бән**а нис-
батан күпроқ учрайды. У Күлтегин, Могиланкон, 'Ирк би-

¹ А. Н. Кононов, И. А. Батманов фикрича, бу иккى варианздан
бән қадимий бўлуб, **мен** эса бурин товушни **н-нинг** таъсирин натижасида
пайдо бўлган. А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского
литературного языка, стр. 172, И. А. Батманов. Язык енисейских пис-
меников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, стр. 70. **Мән** да-
қида қаранг: Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание.
М., 1957, стр. 69–70.

тиг". „Суварна“, манихей, уйғур, турфон текстларида кенг истеммөлдө бўлган.

Иккинчи шахс кишилик олмоши сифатида **сән** қўлланади. Биринчи ва иккинчи шахс кўплиги **биз**, **сиз** сўзлари орқали ифодаланади. Демак, кишилик олмошлари **мән**, **бән**, **сән**, **биз**, **сиз** билан ифода этилган. Булардан **и**, **э** ундошлар ва **ә**, **и** унлиларнинг табиати ҳақида бир қанча олимларнинг (чунони В. Шотт, В. Б. Радлов, В. Мункачи, С. Е. Малов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, В. Котвич, Л. Лигети, В. Банг, А. Габең каби) фикрлари мавжуддир².

Кишилик олмошларнинг келишиклар билан турланиши отларга ушҳайди.

Кишилик олмошларнинг ёдгорликларда турланиши туваидагича: **мән**, **бән**.

Бош келишик мән, бән
Қаратқич келишиги **мәнни** (баъзан **мәнни ПМК.**, 36); **ми-**
ни (КР., 80); **бени**.

Тушум келишиги мани (Сувр., Юр., ТТХ каби); **мәни**
(ТТ IX, 12) **мәнни** (ТТ VIII, 61), **бани**

Жўналиш келишиги мана, бана

Үрин-пайт келишиги минто (Ман., 29); **мәнто**, **миндиð**
(У IV, 286), **минтэð** (У II, 21)

Чиқиш келишиги мәндін, минтин, мәнтін

сән

Бош келишик сән, си

Қаратқич келишиги **сәнни** баъзан **синни** (У III, 8).

Тушум келишиги сини, сени

Жўналиш келишиги сана

Үрин-пайт келишиги синта, синтэð (ТТ X, 32, У IV); **си-**
ниð (ТТ, V), **синтиð** (Сувр., 326).

Чиқиш келишиги сәнтин, синитин (ТТ X 536, У III, 48).

биз

Бош келишик биз

Қаратқич келишиги **бизин** (сўнгги даврда **бизнин** ТТ VII).
Тушум келишиги бизни

² W. Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, SPb., 1897, S. 572. С. Е. Малов. Памятники древнетуркской письменности, стр. 51—52. И. А. Баскаков. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках, Ин-т изыкознания, Доклады и сообщения, I, М., 1952, стр. 132—142.

Жўналиш келишиги бизка (ЕнПТ., 66, КТБ.); **биз(и) и**,
бизин (КТБ., Сувр., ПВ. ва бошқалар), **бизнэрү,**
бизнор

Үрин-пайт келишиги биз(и)нта (Тон.); **бизнита** (Ман., 1,
35); **бизниðа** (Сувр., 611); **бизтэ**

Чиқиш келишиги биздин, бизниðин, бизндин

сиз

Бош келишик сиз, сизлар

Қаратқич келишиги **сизин**, **сизнин** (Ман., 1, 10); **сизлэр-**
нин

Тушум келишиги сизни, сизларни

Жўналиш келишиги сиз(и)нэ, сизинэ, сизэ, сизимэ, сиз-
ларэ, **сизларни**

Үрин-пайт келишиги сизэ, сизнита (Ман., 1, 10); **сизниðэ,**
сизинðэ, сизларðэ

Чиқиш келишиги сиздин, сизниðин.

Кишилик олмошларнинг **мән**, **сан** шакллари кўплик кў-
шимчаси **-лэр** ни қабул қилиб келмайди. Фақат сўзловчи,
тингловчи шахсни билдиради. Биринчи шахснинг кўплиги
ҳам **-лэр** аффиксни олмайди ва **мән**, **сән** каби шахслардан
иборат бўлган бир гурухни кўрсатади. Бу сўз фақат кўп-
ликни ифода этади. **Сиз**³ олмоши кўплик ва ҳурмат маъно-
лариди келади. Руник обидалар тилида унинг кўплик маъно-
да қўлланиши қайд этилади. Сўнгроҳ ҳурмат маънода кели-
шини учратамиз: **сиз тәнрим** 'сиз тангримсиз' (ТТ III; 42);
сизлар киртинизлэр 'сизлэр кирдингизлар' (ПВ., 135).

Шахсга нисбатан ҳурмат маъносидаги қўллана бошлаши
сабабли **сиз** бирлик деб тасаввур этилиб, кўплик семанти-
касини англатишда **-лэр** қўшимчасини қабул қиласди. Киши-
лик олмошларнинг восита келишигига қўлланишини учрат-
мадик.

Кишилик олмошлари ёдномаларда жуда кенг истеммөлдө
бўлган. Балки уларнинг бунчалик кўп қўлланиши феълларда
шахс билдириш ҳали тўла шаклланмаганингидандир. Бирин-
чи, иккинчи шахс предикатив аффикслар тарихан биринчи,
иккинчи шахс кишилик олмошларидан келиб чиқкан.

³ **биз, сиз** олмошларидаги э ни кўпчилик олимлар қадимда кўплик
ясоочи аффикс деб карашади.

КҮРСАТИШ ОЛМОШЛАРИ

Күрсатиш олмошлари ол, бу (бо)лардан ибораттадир. Үрхун-енисей обидалар тидаша шу олмоши йүк даражада. **Ол** олмошининг морфологик состави түркологияда қўйидагича таҳминланади: **ол қадиман ан, ин, ын** бўлиб, булар и/ы узагига бориб тақалади. Қадимда туркий тилларда **и, ы** олмоши мавжуд бўлган. Бу ҳақда О. Бётлинг дастлаб маълумот берган. Кейинги текширишлар бу фикрни тасдиқлади.

Эски ёдгорликларда **ы/и** олмошидан бир қанча дереватлар сақланган, чунонча иниччи || ынчы — дапп, абер, памлич (TT VIII, III, TTX); aber, trotz (TTV); ынча || инача — so (TT VIII), ein solcher (TTX)⁴; иниччи || ынчак, (U II, Ман., I, TT II) яъни 'шундай қилиб, лекин, бироқ' каби маънодарга эта: ынару || ынарӯ 'нарӣ' ва бошқалар. Мазкур олмош билан **а** ҳам боғлиқ.

'Суварна'да бир ўринда **ан** учратдик: **ан** битиг 'бу китобда' (Сувр., 155).

а⁵ ҳам дереватларда сақланиб қолган: **анча — та** || **анчада** 'шундан сўнг, ўшандা' (TT V, Сувр.); **антаг** || **атаг** 'шундай' (Тон., КТБ., Гкн., Сувр., ЕнПТ.; Ман., II); **анчагынча, анчагынчи** 'шу орада' (Сувр.); **анчулайу** 'шундай' (TT IX), **антагрын** 'шундан' (U II, 45); **андыран, антран** 'шундан бошлай' (Сувр., 612) каби.

Шундай қилиб **ол** олмоши қадимги ёдгорликларда мавжуд бўлиб, унинг архитипи обидаларда сақланиб қўлланилган. **Ол** олмоши **бу** каби асосан кўрсатиш маъносига қўлланилган. Мазкур олмошлар отлар каби келишиклар билан турланган:

Бош келишик ол, бу (бо)

Каратқич келишиги анын, мунун

Тушум келишиги аны, буни (Ми., КТп.); **муны**

Жўналиш келишиги анар, ана, анару (TT X, 32); **муна**

Үрин-пайт келишиги анта, анда, антада (Хуаст., 118,

U I, 30, Ман., II, U III); **антадата** (АГ., 94); **мун-**

⁴ O. Böttlingk. Über die Sprach der Jakuten, SPb., 185, S. 171.
Э. К. Пекарский. Словарь якутского языка, СПб., 1907, I стр. 938
W. Bang. Von Kötürkischen zum Osmanischen I. ARAW, 1917, N. 6,
S. 36. Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, стр. 74.
Ф. Д. Ашнин. Указательные частицы в тюркских языках, Известия АН СССР, Оля, 1958, том XVIII, вып. 5, стр. 420-421.

⁵ Қиёсланг: чув., личаг, ўзб., ўнайдай бошқ., қозок, қўалп, ит, тат., турк., туркм., ўзб., ана, уйг., хак., тат., энэ, уйг., айна, эйнэ кум., она, түшур., оно каби.

тада (Сувр., U III, Ман., III); **мунита** (Сувр.); **бунта** (ЕнПТ, 98, КТм., 28); **мунда** (TT VIII), **мунтуда** (КР., 37).

Чиқиш келишиги антын

Восита келишиги анын олар, булар

Бош келишик олар, булар (болар)

Қаратқич келишиги аларнын, буларнын

Тушум келишиги оларны, буларны

Жўналиш келишиги оларқа, буларқа

Үрин-пайт келишиги оларда, буларда

Чиқиш келишиги олардын, булардын

Үрхун-енисей обидалар тидаша **ол** ва **бу** олмошлари бир семантик қаторни ташкил қилидан: **ол — бу**.

Ёдгорликларда бу олмошлар дейтиксиз ва анафорик маъноларни билдиради: бу сабыг эшишиб, қагангару ол сабыг ўзимт 'у зўзи эшишиби хоқонга буларни айтдим' (Тон., 62); ол ат анта блати 'бу от ўша жойда ўлди' (КТБ., 31); ол обдун ол иккى тигитләр 'ўшандада бу иккى маликлар' (Сувр., 176); ол обдун бу ўтигитләр 'ўшада вақт бу у маликлар' (Сувр., 174) каби.

Ол ёдномаларда предиктив аффикс вазифасида келади: бардуқ ўирдэ эдзу юл азинч 'борган ерда мафтаба топдик' (КТБ., 39).

Худди шу функцияда **бу** олмоши ҳам учрайди⁶: бирўк битиг оқымыш эдгу қылниң эрдами бу 'хат, китоб ўқинган эрдамлилардир.'

Ёдномаларда **ол** ва **бу** олмошлари ўрин-макон, восита келишикларни билан келтганди, кўпинча, равиш бўлиб қўлланади (TT VI, 70).

ЎЗЛИК ОЛМОШИ

Текширилётган давр тидаша **ձ**, **қэнту**, **канду** кўпинча ол бўлиб келади. Бу сўзлар шахс, вужуд, умр, ҳаёт, ўзлик каби маъноларда қўлланган: **ձўн узун болсун ёшин**, **ҳаётинг узун бўлсин** (Гкн., 83); **амраг исиг ձзин ўзгил** 'унинг севимли жонини узгил' (U III, 55; 5).

Шу сабабни бўлса керак ёдномаларда **ձ** кўпинча эт сўзи билан жуфт, баъзан таракорий сўз бўлиб келади; **ձтձ**

⁶ A. von Gabain, Altürkische Grammatik, S. 95

⁷ А. Н. Кононов. Юкория кўрсатиган асар, 178-бет. М. Риасанчи. Морфология... 38-бет. Буларга яна қўйидагиларни кўшиш мумкин: В. Банн иккى ўринда бу сўзларнинг этиномологисига тўхталанган **ձ**-<с>-з бўнада о 'ўйламоқ, эсга олмок'; оз 'ўйловчи, ўйлаш' сунгра 'вужуд, ҳаёт'; етез 'эт ва рух'; W. Bang. Das negative verbum, S. 115. **ձ**-<э>-эсга одан

(У III, 54); *этэзүм* 'вужуд' (Сур., 175); *бз* *өз* (У III, 54); *бз* *этбэзүнэлэркэ* (ТТ VIII, 43); *бз* *этбэзкэ* (ТТ VIII, 46) каби.

бз, этбэз отлар каби турланади:

бз, этбэз

Бош келишик *бз*, *бз этбэзлэри* (ПВ., 135).

Каратыч келишиги *бзүн* (Мн., 19, Гкн., 83); *этбэзүн* (Сур.).

Тушум келишиги *бзин* (Гкн., Ман., 1); *бзүмизни* *бзүлин* (КТМ., ТТХ 539); *этбэзлүг* (ТТ VIII, 32; Сур.); *этбэзин* (У III, 54); *этбэзүмийн* (Сур.).

Восита келишиги *бзин* (ЕнПТ., ТТ I, 7); *этбэзин* (Сур., 179). Жүналиш келишиги *бзимэ* (Мн., 19); *взина* (Гкн., 82); *бзинэ* (ТТ V Сур.), *бзүмэ* (ТТХ, 537); *бзикэ* (Гкн., 82). *Үррин-пайт* келишиги *бзтэ* (Сур., 611); *бзэд* (ЕнПТ., 22); *этбэзинэ* (ТТ VIII, ТТХ, У, II).

Чиқиши келишиги *бзларнитин* (У II, 48); *этбэзүмтийн* (Сур.). *кэнтү*, *кэндү* (ТТ, VIII).⁸

Бу сүз үрхкүй обидаларда *бз* олмоши билан параллел қўлланган. Енисей ёномаларида бу олмошларнинг қўлланшига дуч келмадик, *кэнтү* *бз* сўзига иснатсан камроқ учрайди.

Агар *бз* бир қатор дереватларга эга бўлса, (*ձձлўк*, *ձցә*, *կэнтү* сўзидан ясалган бирорта ясама сўз мавжуд эмас. *Кэнтү* ҳам жуфт сўз ясашда иштирок қиласди: *кэнтүбўзи* (У II, 48); *кэндў бзи* (ТТ VIII, Сур.); *эзкэнтү* (ТТ I, 40). Баъзан тақорорланиб ҳам келади.

Кэнтү сўзи тубандагича турланади:

мок, ўйламоқ'; W. Bang, *Türkologische Briefe IV* L. Ligeti ти бу сўзининг этимологисини бошқароқ берган: оч oir + ойыс~өвнүр || сп. obes~ün

ер

oper > ejur~ovuz

[<obes~ün<tyb + yvar>var || сп. монг. өбер, eger<ößer] L. Ligeti А. тобоғ боссуу тагандаңпоказ. 3—4, 75. Гомбоц мўғут тилидаги дчи, ич юрак артерииси сўзин билан солиширгандай: 2 гомбоц. Az albai писеве.. 1905, S. 248—249.

⁸ Бу сўз ҳақида бир қатор олимларнинг (чунонча, С. Е. Малов, Е. И. Убрятова, А. Н. Кононов) фикри мавжуд. Ф. Краэльтиц фикрича, венгер тилидан ўзлаштирилган: F. von Kraelitz *Türkische § 132—133*

ОЛМОШЛАРНИНГ КЕЛИШИКЛАР БИЛАН ТУРЛANIШИ

бош.к.	қарат. к.	тушум.к.	весита к.	жүналиш к.	ү.-п. к.	чиқиш к.
мен	менан,	мана,		маца	минта, мэнта, мандыр, минтэдд	мэндан, мантин, мантин
бэн	бэнц	бини		баџа		
сан	санак,	саны,		санча	санктэ, сантэдэ, санидэ, синтидэ	сантиан сантишин
биз	базиң,	бизни		бизка, бизиңа бизиңдүрү, би- зиңиң	бизта, бизинта, бизиңдэ	биздин, бизндин, бизндин
сиз,	сизиң,	сизни,		сизинә, сизә, сизимә, сиз- ларко, сизэ- риң	сиздэ, сизната, сизидэ, сиз- лардэ	сиздин, сизндин
ол	аның	аны	анын	аңар, аңа, аңару	анта, анда, антада	антын
бу(бо)	муңун	буны, муңын		муна, муңар	бунта, мунта, муңда, мунтуда	
олар	аларның	оларны		оларқа	оларда	олардын
булар	булар-	буларны		буларқа	буларда	булардын
вз	өзүң	өзин,	өзин	өзимә, өзиңә, өзүмә, өзиңә	өзта, өзде	өзлэрнитин
кэнтү	кэнтү-	кэнтүни,	кэн- түн	кэнтүка, кэн- түңек	кэнтүтә	кэнтүдин

бош келишик көнтү
қаратқыч келишиги көнтүнүй
тушум келишиги көнтүнүй, көнтүнүй (ТТ I, 8)
восита келишиги көнтүн (ТТ I, 7)
жұналиш келишиги көнтүкә, көнтүнің (ТТ I, 40)
үрін-пайт келишиги көнтүтә
чикиш келишиги көнтүтін

СҮРОҚ ОЛМОШИ

Сүроқ олмошлари ўзига хос семантика билан фарқланады. Күпчилек сүроқ олмошлари асосан уч ўзак билан боялғыл, яның қа, на, ким. Нә 'німа' на бар ерміш 'німа бор эди' (Хуаст., 118), күчайтириш маңынса: бар му на 'ахыр борми' (Тон., 62); қайсы маңынса: на қағанқашылгүнгүл берүргемен 'қайсы хоңқана ишими, күчимни бераман' (КТБ., 29); на киши 'қайсан-киши' (Ми., 17); 'німа бўлибди' маңынса: сўн оқын келти на 'суз оқиб кетди, німа бўлибди' (Сувр., 621); 'қандай' маңынса: на обун 'қандай ўйин' (Сувр., 157) каби.

Бу олмошнинг турли аффикслар, жумладан, келишик аффикслари ва кўмакчилар қўшилиб келган қўйидаги ҳолатлар учрайди:

на учун: урхун-енисей обидаларида бу биримга қўлланмайди. Турфон, "суварна", манихей текстларинда қўлланниши қайд этилади: на учун тир тисэр 'німа учун деб сураса' (ТТХ 544, ТТ VIII, 40); на учун 'німа учун' (Ман., I, 23, 29) каби.

на ғаннлығ: на ғаннлығ имә.. 'қандай қилиб' (ТТ VIII, 8).
на ғирдә: на ғирдә 'қай ерда' (Хуаст., 118).

нәгүй: биз ишкүн нәгүй тип отынәлм 'биз ишкапаламиз қандай қилиб утнайлик' (Сувр., 620); бу барс нәгүй ғайтур 'бу барс німа емоқда' (Сувр., 610); нәгүй ишкә оғрыйлар мен 'қайси ишта үзимин ғулласам' [Юр., I, 202].

німа: німа 'німа' (ТТ VIII).

нәгүлүк: сизләр нәгүлүк анча кәд қачарсизләр 'сизлар німа сабабдан бунна тез қочасизлар?' (Сувр., 154).

налұқ: қаның налұқ ол бөглиг ол көнеки налұқ тонғай ол 'қандай қилиб сүв күрсін, агар у бекники бўлса, қандай қилиб арик күрсін' (Ги., 84); сән налұғ көлдәң 'німа учун сен келдинг' (Ман., 33).

нәгүл: бу олмош налұқ олмошинин метатезага учраган вариантитидир, нәгүл 'німа учун' (ТТ VI, 32).

нәкә: нәкә қорқурбиз 'німага күрқармиз' (Тон., 63).

нәдә: нәдә отрүй йоқ 'німа учун ўйқ' (Ман., III, 12).
нәчә: нәчә ғазынтымыз 'қанчалық адашсак' (Хуаст., 51);
нәчә тәнлиг 'нечә тәнлиг' (ТТ X, 37).

Баъзан такрорланиб ҳам келади: нәчә нәчә қишиләрнин... 'нечә -нечә кишиләрнин...' (Сувр., 155).

нәчәдә: нәчәдә Анити атлығ 'шунда Анити отлик' (ТТ X 539); нәчәдә Инчү атлығ 'шунда Инжу отлик' (Сувр., 619).

нәчәкәтәгі: нәчәкәтәгі 'қачонтага, қандай қилиб' (ТТ VIII, 43).

нәчүк: нәчүк һорыйын 'қандай юриб' (Ги., 83); әмти нәчүк қылайын 'энди қандай қилас' (Сувр., 155).

нәчүкін: нәчүкін турур муны тәг 'қандай қилиб бундай турур' (Сувр., 626); нәчүкін ғрасәр... 'на бўлса ҳам' (Сувр., 609).

нәтәе: нәтәе ол 'қандай' (Ги., 81); нәтәе қылымыш 'қандай қылган' (Сувр., 155).

нәмән: нәмән 'қандай қилиб' (Ман., I, 10, 9).

нәгүдә: нәгүдә 'қайда' (У II, 5, 17).

қач: қач күн 'нечә кун' (ТТ V, КР, 6); қач қата 'нечә марта' (КР., 8). Урхун-енисей әдномаларидә қач нән ғрасәр биримкаси кўп учрайди: қач нән ғрасәр 'німа бўлса ҳам' (Тон., 63).

қачан: Бу олмош асосан уйғур, турфон, манихей обидалариде келади: қачан блўм ғагы 'қачон улім—душман(ёв)' (Сувр., ТТ X 547); қачан ғайрә тәндиқтә 'қачон ерга ет-ғанда' (Сувр., 627) каби.

қайу: Бу олмош уйғур, турфон, манихей обидалар ти-лида кенг истемолда бўлган: қайу ол ўч 'қайсан ол уч...' (ТТ VIII, 67); қайу ўлтутуз 'қайси юлдуз' (У II, 4, 22); қайула 'қай ерда' (У IV, 8); қайулар 'қайсилвр' (ТТ V, 13); қайула синар 'қай томондан' (У II, 19; 2) каби.

Баъзан қанай шаклида ҳам учрайди: қанай 'қайси' (Ман., III, 20, 4); қанайда 'қайд' (У II, 6; 13); қанайғару 'қай ерга' (ТТ VI, 23); қанайда 'қайерда' (ТТ II, 11) каби.

қаны: элиз амты қаны 'элин энди қани?' (КТБ., 29); қаганым қаны 'хоқоним қани?' (КТБ., 29).

қанта, қанда: кичиг оғлум қанта 'кичик ўғлим қайдай' (Сувр., 624); қанда 'қайд' (ТТ VIII, 45).

қалты: Бу олмош 'Хуастуаниф', уйғур, манихей, тур-фон текстларидан кенг истемолда бўлган.

қалты: қалты 'қандай қилиб' (Хуаст., 118); қалты түрк (У IV, 41); қалты 'қандай, ухашаш, шундай' (Сувр., 608, 613, 625; У I 58) каби.

ким: Бу олмош ўрхун ёдномаларидан Күлтегин, Моги-
лонхон текстларда қайд этилган. Сүроқ олмоши сифатида
'Хаустуанифт', уйгур, манихей, турфон кабитекстларда кенг
истеммода бўлган.

ким артаты 'ким йўқ қиласди' (КТБ., 30); **ким йарат-**
мыш 'ким яраттан' (Хуаст., 118); **кимка** 'кимга' (ТТ VIII, 15);
'кими' (ТТ X, 107); **кимлэр** (ТТ VIII, 41) каби.

Юқорида санағ үтилган олмошлардан қачан, қайу,
қанай, ким ўрхун-енисей ёдномаларидан сунг яратилган
обидалар тилида нисбий боғловчилар вазифасида ҳам қўл-
ланади (бу ҳақда боғловчилар баҳсига қаранг).

БИРГАЛИК ОЛМОШИ

Шахс ва предметнинг иш-ҳаракатда умумий иштирокини
ва ҳаракат шахс ва предметга тўла оид эканлигини кўрса-
тувчи сўзлар сифатида **алқу**, **қоп**, **бўтўн йўмқы**, **бунча**,
қамаг, **тозў** кабилар учрайди.

қоп: руник обидалар тилида кенг истеммода бўлган:
қоп йағи ёрмиш 'ҳамма душман эди' (КТБ., 30); **қоп йаъуқ-**
да 'ҳамма гуноҳлардан' [Хуаст., 119]. Айни маънода сунгги
обидаларда келади (Ман., 9, ТТ IX, 11, Ман., 36; ТТ VIII)
каби.

бунча: Бу сўз кўп маъноларни англатиб келади. Бу маъ-
ноларга **бари**, **барча** ҳам киради (КТБ., 33, ПМК., 37).

барча (<**ба** + **р** + **-ча**): Бу олмош манихей, турфон, уй-
гур текстларida келади: **барча** 'ҳамма, бутун, бари' (ТТ,
Ман., Сувр.) каби.

қамаг (қиёсланг: ср. пер<hamag 'ҳамма'). Бу сўзинг
ёдномаларда қўйидаги варианtlари бор: **қамығ**, **қамуғ**,
қамагу, **қамагун**, **қамығун**. Бундаги сунгги -н восита ке-
лишиги аффиксизdir. Буларнинг маъноси 'ҳамма барча, ба-
ри' дир (Хуаст., Гки., Сувр., У, Ман., ТТ. Гки., Usр ва
бошқалар).

тозў 'ҳамма, барча' (Сувр., 624).

алқу (<**ал**+**қу**). Бу сўз бир неча вариантага эга: **алғу**,
алқуғу, **алқа алқуғун**; **алқу тұнлығ** 'ҳамма, барча жо-
ниворлар' (ТТ X, 98).

Айни маънода уйғур, турфон, манихей текстларida уч-
райди.

йўмқы (<**йўм** + **қы**) 'бирга, бари' (Сувр., 622).
бўтўн (<**бўт** + **ўн**): **бўтўн этбози** 'бутун вужуди'
(Сувр., 156), қаранг: (ТТ X, 251, 293; ТТ VIII, 88) каби.

Баъзан юқорида санағ үтилган белгилаш олмошлари
жузгъолда келади: **қамаг** 'барча ҳамма' (ТТ IX, 41) каби.
тозэ, **тозэ, тозён** 'ҳамма' (Ман., I, ТТ X 51, ТТ V каби).

БЕЛГИЛАШ ОЛМОШЛАРИ

Белгилаш олмошларига **сайу**, **тэгма**, **нән** каби сўзлар-
ни киритса бўлади. **Сайу** сўзи белгилаб, аниқлаб келган
сўзлардан сунг келади. У руник, уйгур, турфон, манихей
обидаларида учрайди: 'күн ай сайу 'ҳар кун ва ҳар ой'
(Хуаст., 119); **йир сайу ҳар ерда'** (Сувр., 625); **сайу ҳар'**
(ТТ X, 436) каби.

тэгма: енисей ёдномалари, турфон, манихей текстларida
келади.

нән: **нән йирдәки** 'ҳар қандай ёрдами' (Тон., 64).

Бу сўза биргалик маъносида ҳам келади (ТТ VIII). Баъзан
такрорланиб қўлланган: **нән нән сабым ёрсэр** 'қандай сў-
зин бўлас ҳам' (КТБ.). Шуни қайд килиш керакки, **нән** бў-
лишилизлик маъносини кўрсатмайди. Бўлишилизлик семантика
нән орқали берилмасдан, шу **нән** келган тапининг кесими
билин ифодаланади: **нән бунығ йоқ** 'хеч гамим йўқ' (КТМ., 27).

СОН

Тиз системасыда маълум бир группа сүзлар борки, булар абстракт сөнни, миңдорни, савокни, түгрирги, предметнин санаши, жойлашиш, бажарилиш тартибини билдиради. Шуның кайда қилин керакки, түркій тилларда сөн системаси, ҳар-кайсан ҳаң тилида бўлгани каби, бирданнга эмас, баъзи аста-секин пайдо бўлбі, узғарби келган. Шунинг учун сонлар, умуман, тил системасида энг қадимиги ингредиентлардандир, деган қараш унчалик ишонарли эмас. Чунки бу фикр баъзи тиллар учун түрги бўлса-да, лекин бошқа баъзи тиллар учун түрги бўлбіл чиқмайди, чунки айриш тилларда сөн категорияси нисбатан янги ёки бошқа тиллардан ўзлашган сүзлар саналади. Маълумки, ҳозирги түркій тилларда **миллион**, **миллард** каби сўзлар ҳинд-европа системасидаги тиллардан ўзлашган. Қадимги ёдномалар тилида астрономик санлар ифодаловчи сүзлар хитой, санскрит каби тиллардан ўзлашган.

Саноқ сонлар. Текширилаётган давр обидаларида саноқ сонлар куйидаги формада қайд қилинади:

бир (баъзан бирр , пирр) — 1	элик , элиг — 50
иши (еки) — 2	алтмыш (алтынис) — 60
йў — 3	йитмис (йтмис) — 70
тобрт 4 (бир ўринда ҷар сўзига дуч келдик И III, 30, 26)	сэкиз он — 80
биш (баъзан бш , бәш)	тоқуз он — 90 йўз — 100

¹ Масалан, ҳозирги япон тилининг сөн системаси тарихин хитой тилидан ўзлашган. Шундай тиллар ҳам борки, уларда иккитадан ортиқ саноқ сон бўлмайди, колган сонлар ўринда кўшима сўзлар, мураккаб иборалар ишлатилилар. Морис Своде ш. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании, Сб. „Новое о лингвистике“, вып. 1. Издательство иностранной литературы, М., 1960, стр. 61.

алты — 6
йити (баъзан **йти**, **йети**, **йиши**) — 1000
тўмэн — 10000
бап (хит. wan ип. <ман>) — 10000
тўқ тўмэн сон-саноқсиз колти (<санскр. коти>); най-ут (<санскр. наяута>)
асанки (<санскр. асамкх-нейа>).

Булар жуда катта астрономик сонларни билдиради.

Юқорида келтирилган саноқ сонлардан аксарияти туб сонларидар. Бу сонлар ёрдамида саксон, тўқсон каби ясама сонлар ҳосил қилинади: **сэкиз он**, **тоқуз он**.

Тарихий жиҳатдан 20, 60, 70 сонлари ҳам ясамадир.

Ёдномаларда ҳамма саноқ сонлар бир маънолидир. Бир-роқ **бир** сони бундан мустасон. Бу сон ўзининг аса маъносидан ташқари **қандайдир**, **кимдир**, **нимадир** каби маъноларни ҳам билдиради. Бундай ҳолларда предмет ёки белгини умуман ёки тахминан кўрсатиб, конкрет мөнъиати, сони аниqlанмайди.

Масалан: **бир тапығым** 'қандайдир хизматчи' (Сувр., 177); **бир баъзи** 'қандайдир бир шаҳар' (Сувр., 156).

Бир саноқ сон яна қуйидаги маъноларни ҳам билдиради, чунонки 'айрим, баъзи бир' [бир киши йанилар КТм., 28]; 'ұхшаш', 'бир хил', 'айни үзи' [сансыз бир Тон, 63]; 'кatta' [бу бир дўмгақ таш ПВ, 135]; 'кўрқинч', 'ашаддий' [бир антаг сав Сувр., 177]; 'марта', 'фақат', 'ёлғиз' [бир тобд-сар КТм., 28; көгемен йолай бир эмиш Тон, 62]; 'жуда', 'жуда ҳам', 'фақатгина' [бир тагурмади КТб., 31; бир улуғ Сувр., 173; бир кўзингэ таш ТГ II, 29]; 'бу дараҷада' [бир йаруқи ТГ VIII, 32] кабилар.

Юқоридаги маъноларнинг ишлатилишида контекстнинг ҳам роли бор. **Бир** сонининг қайд қилинган семантик функцияларидан асосини ўринни уз маъноси 'бир' ташкил этади ундан сўнг 'ноаниклик' маъноси туради.

Бир, икки, ўч, тобрт, биш, алты, йити, сэкиз каби саноқ сонлар катта миңдордаги сонларни ясаш учун хизмат қилилади. Едгорликларда катта миңдордаги сонлар ясалишида паст миңдордаги сондан сўнг ўнликлар келади:

- 11 — **бир йэгирми** (Хуаст., 118, ПМК., Сувр. каби)
- 12 — **иши йэгирми** (КТб., ТГ III, ТГ IV, ТГ X каби)
- 13 — **йўч йэгирми** (КТб., каби)
- 14 — **тобрт йэгирми** (Хуаст. каби)

- 15 — биш әйгирми (ЕнПТ., ТТ VIII каби)
 16 — алты әйгирми (КТБ., ЕнПТ., ТТ IV, У III каби)
 17 — әзти әйгирми (КТМ., ЕнПТ., МН., ТТ III каби)
 18 — сәкіз әйгирми (МН., ПМК., ТТ I, ТТ III)
 19 — тоқыз әйгирми (МН., ТТ I).

Саноқ соңларынға әйгирми (әйгирми) — 20 дан ортиқ миңдердегілары ҳам мавжуд: 21 — бир отуз (ЕнПТ., КТБ., ТТ VIII); 22 — икі, әкі отуз (МН., ПМК.); 23 — ўч отуз (Тон.); 24 — төрт отуз (ТТ II, ТТ III); 25 — биш отуз (ТТ IX); 26 — алты отуз (ПМК., ЕнПТ., ТТ IX); 27 — әзти отуз (КТБ., МН., ТТ IX), 28 — сәкіз отуз (ТТ IX); 29 — тоқыз отуз (ТТ IX); 31 — бір қырқ (КТБ.); 32 — икі қырқ (ТТ I), 33 — ўч қырқ (ТТ I); 35 — бөш қырқ (ЕнПТ.); 36 — алты қырқ (ТТ I); 38 — сәкіз қырқ (У III ЕнПТ.); 39 — тоқыз қырқ (ЕнПТ., У III); 42 — икі (әкі) элиз (ЕнПТ., ТТ VIII); 43 — ўч элиз (ЕнПТ., ТТ IX); 45 — биш (бөш) элиз (ТТ I, ТТ VIII); 46 — алты элиз (ТТ I); 49 — төбекүз элиз (ТТ I, ЕнПТ.); 61 — бір әзтимши (ЕнПТ., У III); 63 — ўч әзтимши (ЕнПТ.); 65 — бөш әзтимши (Онг., II); 67 — әзти әзтимши (ЕнПТ.); 68 — сәкіз әзтимши (ЕнПТ.); 79 — тоқыз сәкізшін (У III); 115 — ўз бөш әйгирми (ЕнПТ.); 145 — ўз биш илліг (У III); 162 — ўз икі әзтимши (У III); тоқыз он төрт — 94 (У III); тоқыз он биш — 95 (У III.) каби.

Санашнинг бу хил системасы билан бирга Култегин, Могилюхон обидаларда ба бошқа обидалар тилемде параллел равишда бошқа бир хил санаш усулы, янын үнлікден сүнг аниқ маъногна эта бўлган бирлик келади. Бунда үнлік ва бирлик соңлар ўртасида артуқ 'ортиқ' сўзи келади: қырқ артуқу әзти юлла 'қырқ етти марта' (КТБ., 30); отуз артуқу төрт 'үттиз турт' (МН., 18); отуз артуқу бир 'үттиз бир' (МН., 17); отуз артуқу 'үттиз саккиз' (МН., 18); бир түмэн артуқу әзти бин '17 минг' (МН., 18) каби.

Сўнгти пайтлардаги обидаларда бў иккинчи хил санаш системаси аста-секин биринчи хил санаш системасини сиқиб чиқара бошлиб, узи кенг кўлланда бошлияди. Тилнинг тараккитеи натижасида артуқ сўзи аста-секин истеъмолдан чиқа бошлияди.

Шундай килиб, ҳозирги туркӣ тилларда мавжуд бўлган санаш системасининг шаклланиши учун жуда кўп вақтлар Биринчи типдаги санаш системаси фақат уйғурлар тилемда 11 дан 30 гача бўлган соңларда сақланиб қолган³.

³ С. Е. Малов, К изучению турецких числительных, Сб. Академии Наук СССР акад. Н. Я. Марру, Л., 1935, стр. 271—277. С. Е. Малов, Язык жалых уйгуров, Алма-Ата, 1957, стр. 178.

Ёдномаларда 102, 105, 190, 250, 300, 350 каби саноқ соңлар қўйнаги тартибда ҳосил қилинади: аввал бирлик, кейин ўзлик, минглик шакллар келади, масалан алты ўз — 600 (ЕнПТ., 73); әзти ўз — 700 (КТБ.); минг — 1000 (Гкн.); ўз икі — 102 (Юр., XIII); ўз биш — 105 (У III); икі ўз элиз — 250 (У III); тобрт ўз тоқуз он олты — 496 (ТТ IV); ўз тоқуз он — 190 (ТТ X); тобрт тумэн — 40000 (МН.); он тумэн — 10000 (Тон.) каби.

Тартиб соңлар. Тартиб соңлар предмет сирасини, тартибин билдириб -иц, -инч, -үнч, -үнч ва -ити, -иди аффикслари ёрдамида ясалади. Ҳамма тартиб соңлар саноқ соңлардан юкоридаги аффикслар орқали ясалади.

Бироқ бир сонининг ўзи тартиб сон ясашда деярли иштирок этилади. Қадимига обидаларда биринчи сўзи ўринда илки (ил олдинги томон, олд+ки сўз ясовчи аффикс). Илки сўзи биринчи маъносида Култегин, Могилюхон 'Хуастауинифт' каби ёдномаларда учрайди: илки күн 'биринчи кун' (МН., 18), илки сў 'биринчи, олдинги эскар' (МН., 17) каби.

Нисбатан кейинги даврлардаги ёзув обидалар тилемда илки сўзи билан бирга биринчи маъносида баштынқы, баштын сўзи кўлланади: баштынқы (Сувр., 155); баштын (Сувр., 493); баштынқы ўлш 'биринчи бўлум' (У III 4) каби.

Айрим ўринларда бир сўзининг ўзи биринчи маъносида келади: бир Кушалада эдгук 'биринчи Кушала эзгу' (У III 5) каби.

Бир сонининг -иц аффикси билан келиши анча кейинги давр тилларидан учрайди.

-ити, -иди³ кўрсаткичлари фақат икни сони билан кўлланади. Ёдномаларда тез-тез **китти** || **экинти** формалари, баъзан эса **икканди** формаси учраб туради; ҳатто баъзан бир ёзув ёѓорликларидан иккала вариант ҳам учрайди иккити, икканди 'иккинчи' (ТТ VIII, 31, 60, 72).

Мазкур сон жуналарни келинганинг кўрсаткичи билан кўллануб, икни хил кўринишга ёга: бир икканди, бир икканди 'бира иккинчилик'. Бу форманинг турфон текстлари, 'Олтун друқ', 'Ўйғурика'да учраши ҳам қайд этилган. Баъзи ҳолларда бу формалар параллел ҳам кўлланади: бир

³ Проф. Кааре Гренбекининг фикрича, -ити, -иди аффикси -и ва -т-д қисмаларга бўлинади. Кейинги элементни у -ти аффикси билан боғландайди. Бу аффикс ёдгум каби сўзларда учрайди. А. М. Шербак бу фикрга қўшимчаган ҳолда, мазкур аффикслик қадимда кен таржалган сиғатдош формаси -иди, -ити билан боғлаш керак дейди; А. М. Шербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв..., стр. 121.

*иқиндиқә, бир иқиндишкә 'бiri иккинчисига' (ТТ VIII, 71; 80).
Бу бирикмада феъл биргалик даража аффикснін олади: *бир иқинтиқа қарышур* 'бiri иккинчи билан қоршаң' (ТТ VIII, 71); *бир иқинтика тәтіләр* 'бир-бiriға гапидиләр' [У III, 65]; *бир иқинтиқа савашып* 'bir-бiriға сұлашиб' (ТТ II 55-56); *бир иқинтишкә оқышу* 'бiri иккинчишеге үқиб' [У III, 68] каби.*

Лекин ушбу бирикмада феъл ҳар вақт биргалик даражада келавермайды: *бир иқинтишкә тидиләр* 'bir-бiriға дедилар' (ТТ X, 250, 25).

Бирикмаларнинг параллел күлланиси, буларнинг семантика оттенкалар билан изохланади, бошқача қылыш айтганда, феъл биргалик даража формасыда келганды, биргалик (узаро) ҳаракаттнан маълум даражада кучайши күзға үкөл ташланади. Маънонинг бу оттенкаси биргалик даражада күрсаткичи -ш билан ифодаланади.

Шуни айтмоқ керакки, ёдгорликларда 'иккинчи' маъносida *адын* 'бошқа иккинчи' (қиёсланг: ёктуча *атим*) күлланади: *иқинти ажун* [У III 86], *адын ажун* (ТТ X 12).

3, 4, 5, 6, 7 вә шу шараби тартиб сонлар ёдгорликларда -иц аффикси ёрдамида ҳосил қилинади:

иқли (баштының) — биринчи
иқинти (иқинди) — иккинчи
учынч — учынчи
төртүнч — түрткінчи

бешинч — бешинчи

алтынч — олткінчи

айтинч — еттінчи

сәкизинч — саккизинчи

тоқузынч — түккізинчи

онуңч — үннінчи

бир йигирминч — ўн биринчи
иқи йигирминч — ўн иккинчи
үч йигирминч — ўн учынчи
төрт йигирминч — ўн түрткінчи
биш йигирминч — ўн бешинчи
алтынч йигирминч — ўн олткінчи
айтимч йигирминч — ўн еттінчи
сәкиз йигирминч — ўн саккизинчи
тоқуз йигирминч — ўн түккізинчи
айгирминч — йигирим анчи

Обидалар тилида жұналиш келинішинде аффикси саноқ соннинг аниқламаны, нумератив сүзиңдегі болған тақдирда унға құшилип келади ва тартиб маъносини анатлатади: *бир отузыға* — 21-нчидә (ПМК, 37); *әзети отузықа* — 27-нчидә (КТБ, 33) каби. Бу ходиса 20 дан ортиқ болған сонларда ҳам учрайади: *бир йигирмиқа* — 11-нчидә (ПМК, 36); *айти йигирмиқа* — 17-нчидә (КТБ, 33); *биш йигирмиқа* — 15-нчидә

(ПМК, 35); алты йигирмиқа — 16-нчидә (ПМК, 38); *сәкиз йигирмиқа* — 18-нчидә (Юр., XXVIII) каби.

Сүнгі тартиб сонларда ифодаланади: *тартиб сонлар -иц* орқали ифодаланади: *иқи йигирминч* '12-нчи' (ТТ I, 10); *беш йүз артуқы иқи отузынч* — 523-нчи (Ман., I, 12) каби.

Жамловчи сонлар. Ёдномаларда жамловчи сонлар -гү, -ғү, -агү, -ұқү, -кү аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади.

-гү аффикси тарихий жиһатдан қадимғы сүз ясовчи -ғү аффиксига бориб тақалады. Жамловчи сон мәйносидә күп холларда бирдан ўнчага булған саноқ сонлар күлланади. Жамловчи сон аффикснине *бир* сонига құшилип келинчи *бирнинг* қадимда күп мәйноли булиши билан изохланади. Жамловчи сонларга мисоллар: *бирғү* — бирөв (Сувр., 154); *шегү*, *иқиғү*, *иқкүкү* 'иккөв' (Юр., XVI, 212; Юр., XXVIII, 216; ТТ VIII, 64; У III, 82); *ұчагү*, *ұчукү* (Тон., 61; ТТ VIII, 10; Сувр., 177) каби.

Жуда спорадик тарзда -агү аффикси 10 дан ююри сонларға қүшилади: *йүз үйзегү* 'юз-юз булиб' (ТТ III, 76).

Айрым мисолларда -ғү, -и, -гүлүк аффикслари ҳам жамловчи сон ясайды: *иқиүн 'иккөв'* (Ман., III, 14); *әкүн иккөв* (Ман., 8); *биргүлүк 'хамма'* (У III, 15, 19) каби.

Айирувчи сонлар. Булар саноқ сонларға -рар, -ар, -эр, -саρ аффиксларнан құшиш билин ясалады: *бираρ 'бittадан'* (ТТ VII, 28); *бираρ бираρ 'бittа-бittадан'* (У III, 37); *иқи үчәр — иқи уттадан* (ТТ VIII, 68); *үчәр 'уттадан'* (У II, 29); *бишәр 'бештадан'* (КР., 24); *алтыраρ 'олттадан'* (УSp., 34); *тоқусар — түккүттадан* (ТТ VIII, 64); *онар 'үнтадан'* (ТТ II, 91).

Восите келиншигі күрсаткичи -иң, -ың ҳам айирувчи сон ясайды: *бираρ 'бittадан'* (ТТ VIII, 30); *әкүн 'иккитадан'* (Юн II, 9) каби.

-иң, -ың, -ици каби әзалик аффикслари ҳам айирув сони ясайды: *бираи 'бираиси'* (Сувр., 154); *бира әкүс 'бира иккеси'* (КТБ. 32); *төртүнчи 'түрткінчеси'* (Сувр., 154); *иқинтиқи 'иккінчеси'* (Сувр., 173) каби.

-дии ҳам айирувчи сон ясайды: *иқидиң 'иккитадан'* (Ман., III, 8).

Бағын ҳолларда айирув маъноси тақрор йүли билан ифодаланади: *бира-бира 'бittадан'* (ТТ VIII; 64); *бира бира әр 'бittадан киши'* (ТТ II, 91) каби.

Доналиқ сон. Булар -та, -да ёрдамида ясалади. Урхун-енисей ёдномаларда бу аффикс учрамайды. Булар қадимғы обидалардан түрфон текстларда келади: *бирта 'бittа'*

(ТТ VIII, 73); *йәтмиш икіда* 'етмиш иккита' (ТТ VIII, 65) каби.

Чама сонлар. Тахминий саноқ тушунчасини билдириш учун аффиксация үсули билан ҳосыл қылнған формалар әсси ёдномалар тиляда учрамайды. Бу маңын синтаксис үсул билан берилади, янын күй тартибдаги бирлик сони ююри миқдордагы сон билан келеди: *бір икі 'бір иккита'* (ПМК., 36); *әки үч 'иккі үч'* (Тон., 62); *төрт, беш 'түртта, бешта'* (ТТ VIII, 65).

Ноаниқ сонлар. Бу сонлар шу билан характерланады, булар саноқ маңыносини равиш функциясы билан, баъзилари сиғат функциясы билан бирлаштырады. Бунинг туб сабаби (факат) сиғат ва миқдорнинг ичи боғланишидадир⁴.

Текстларда ноаниқлик маңыосида күпинча қыйидаги равиш ша белгилан олмашлары құлланады: *үкүш 'күп', тәлім 'күп', сансыз 'сонсиз', аруш, үлкөнсөз, әрүш әлгөүсүз дәкүш сансыз дәкүш 'сон-саноқсиз', бунсуз 'сонсиз'; көп 'күп', аз 'оз', аңачкыда 'өзгина', барча 'барча', қамағ, қамуғ, қамығ 'хамма', қамағу, қамағун, алқу, бүтүн, ыұмық 'барча, ҳамма' кабілар*. Шуны хам қайд қилем керакки, бир групта сүзлар борки, булар 'қисм', 'ярим', 'ховуч' каби маңындарни ифодалайды: *үлде 'қисм'* (Тон., 61); *үлесик* (П. М. Мелиоранский үқишица *блеск 'қисм'* (Ктм., 28); *йарым, бблук үлүш 'ярим'* (ТТ X, 63; Юр., XXVIII); *сынар 'ярим'* (МН., 17); *үй айрым төрт әйрым* (ТТ VIII, 63); *айлача аш барышы, атуда сүв тутыныш 'бір ҳовуч ош берган; бір ҳовчү сүв туттаган'* (Сувр., 168) каби.

Нумератив сүзлар. Саноқ системасыда нумератив сүзлар-сонлардан сүнг құлланады. Ёдномаларда нумератив сүзлар-ваизасида қүйидагилар келади:

йолы — марта: *үч йолы 'үч марта'* (У II, 41); *төрт-йолы 'түрт марта'* (МН., 17); *биш йолы 'беш марта'* (КТБ., 32); *алты йолы 'олти марта'* (МН., 17); *бір йолы 'бір марта'* (ТТ VIII, 51); *қырк артықкы айты йолы 'қырк етти марта'* (ЕнПТ., 61); *бір иккита үчүнч үйдегі йолы аризун, алқынзун 'бір, иккі, уч марта тоза бүлсін, үйкөлсін'* (ТТ IV, 65).

қат, қата 'марта': икі қата 'иккі марта' (ЕнПТ., ТТ VIII, USp]; *үчүнч қата 'үчинчи марта'* (Сувр., 156); *үчәр қата 'үч марта'* [У I, 29]; *биш қата 'беш марта'* (ПМК., 72); *алты қат 'олти марта'* (ТТ X 24); *биш қат 'беш марта'* (ТТ III, 59); *тоқуз қат 'түккүз марта'* (Гкн., 83);

он қат 'үн марта' (ТТ I, 11); *тоққуз түрлүг қат '9 марта'* (ТТ IV, 42-43); *бірәр отуз қата '21 марта'* (У I, 45).

қалын, бағ, бағлық 'боғ': *йұз икі бағ, йұз икі бағлық '102 боғ'* (Юр., XIII, 210); *алты бағ 'олти боғ'* (ЕнПТ.); *йұз әлас қалын '150 боғ'* (Юр., XVI, 212).

тас, күри, күр, бадыр 'ұлчов'; отуа тас '30 ұлчов' (Юр., II, 206); *бір күр бор 'бір құмғон май'* (Юр., II, 206); *икі күр 'иккі ұлчов кюри'* (Юр., VII, 208); он икі бадыр '12 бадыр' (Юр., XXVII, 215); *айғирии икі бадыр '22 бодыр (ұлчов)* (Юр., XXVII, 215).

әнім 'қисм' үч әнім 'үч қисм' (ТТ X, 216).

түрлүг 'тур, түрді': икі түрлүг (ТТ VIII); үч түрлүг (У III, ТТ X 42); төрт түрлүг (ТТ VIII, 46); беш түрлүг (ТТ IV, 26); алты түрлүг (ТТ X, 18); әнти түрлүг (Хуаст., 118);

түрлүгин 'марта' мін түрлүгін титрәйур 'минг марта титрәмокда' (ТТ I, 13); *йұз түрлүгин 'юз марта'* (ТТ I, 17) каби.

қурлай 'марта'; үч қурлай 'үч марта' (Тш., 29).

йапағ 'қат': *биш әпапағ 'беш қат'* [У III, 33, 37].

қуярағ 'тұда'; миңнег тұмэннег қуярағ 'минглик туманник тұда' (ТТ II, 57);

йаңынғ 'хил': *бір әпапынғ 'бір хил'* (АГ., 105).

Әсси маңын нумератив сүзлардың қамартасында қатларда англашилады: *бір маңын үнератив сүзлардың қамартасында 'етти марта уришди'* (Тон., 64); *тоқуз тазғигинип 'түккүз марта айланиб'* (ЕнПТ., 61); *он әнти сүннүшди '17 марта уришди'* (Тон., 64); *икі қата тамирын тоқып үчүнч тоқыту уматын тиң түрүр 'иккі марта юрагын уриб үчинчи марта ура олмасада, нағасаси тұхтайди'* (У III, 37; 27-8); *төрт алқыш 'түрт карра мақтөв'* (Хуаст., 118).

Қадимдаги миссолардан күрінады, нумератив сүзлар-сүнгрек тарақкын эттеги ва вактлар үтиши натижасыда сонлар билан құлланған болшаган.

Текшириләйтгандай давр обидаларыда сонлар субстантивлашынан (отлашган) от функциясыда құлланған ва от сингари турланған: *иккәндиң, иккәндиң (Юр., XVI, 213); иккәндиң (Юр., XVI); бір әигірмінчә '11 га'* (ПМК.); *үчәр қата (Сувр., 179); биш әигірмінчә '15 да'* [У III, 46, 14-5] каби.

Қадимги текстларда тартиб сонлар равишлашын қолда, янын равиш функциясыда учрайди: *үчүнч 'үчинчидан'* (Гкн., 80); *төрттүнч 'түрттүнчидан'* (Хуаст., 117); *бишінч 'бешинчидан'* (Хуаст., 117) каби.

* В. В. Виноградов, Современный русский язык, М., 1936, стр. 142.

Сонларга макеус аффикслар қүшилиб равиш ясалади:
и^ки^ләй^ү үчләй 'икки уч марта' [Ü III, 59, 5]; бирлә 'биргә';
и^ки^рчүкү 'икки марта'; биргәрү 'биргә'; и^кинтиш 'қарама-
карни' [Ü III, 23, 4] каби.

Баъзи ёдгорликларда саноқ сонлар отлар билан биргә
бір түшунчаны ифодалаша иштирек этади. Бұз хол хитой,
санскрит тиллардан қилинган таржима асарларда учрайди.
Бундай түшунчалар калька бўлалан пайдо бўлган: алты
қачығ (Ü II, 12); сениз тўрлугъ эмэк [ТТ III, 27]; төрт
тогум биши ажун алты йолтақы тынлыглар бирлә
(Сувр., 133) каби.

Едномаларда 'мангу' түшунчаси аналитик тарзда берилади:
бын йиллик тўман кўнлик 'мангу' (ПМК, 36); мин йыл
тўмэн кўн 'мангу' (Юр., XIII; XVI).

ФЕЪЛ

Обидалар тилида феъл формалари кенг тараққий этган.
Обидаларда феъл формалари ранг-баранг ва мураккаб сис-
темани ташкил қиласди.

Феъл аспектлари. Ҳар бир феъл категориясида мавжуд
бўлган тўрт аспектдан бири бўлиши мумкин; яъни: тасдиқ
ёки инкор, бўлишили ёки бўлишсиз.

Феълининг тасдиқ формаси II шахс буйруқ шаклига тўғри
келади.

Инкор формаси феъл узагига -мә, -ма аффиксининг қў-
шилини билан ҳосил бўлади: қўлма, қўлма, қўрмә каби.

Феълининг бўлишили формаси феъл узак-негизига равиш-
дош формалари ва у феълининг (бу феъл иш-харакат, во-
кеа-ходисанинг бўла олиши, юзата чишишини билдириб
келади) қўшилиши орқали ясалади. Тимин бўл эдгу қылыш-
чығ адъырглағалий уйур 'хозироқ яхши ёмон ишларни аж-
ратса олади' [Ü III, 12]; сатынг биргәли угафму эрки си 'сота
оласанми?' [Ü III, 51; 11] каби.

Феълининг бўлишсизлик формаси феъл узак-негизига
равишдош қўшимчалари, +у феълига +ма, -мә аффикс-
ларининг қўшилиши билан ҳосил бўлади: учар қуш учу
умадын турды 'учар қуш учча олмасдан турди' (ТТ I, 7);
тэбрэтгали қамшатгали умазлар 'тебратма олмаслар'
(ТТ X, 329); анынтынглар опкэ нызбанныларын ша ба-
умадын.. 'шу сабабли нағасликлар юрак газабини боса
олмасдан' (ТТ II, 17) каби.

Феълининг шахс, сон формалари. Шахс ва сон формалари
лининг қўйидаги кўринишлари учрайди. I группа пар-
дигмаларида I-II шахс кишилик олмошлари, I-II шахс пре-
диктив аффикси сифатида келади. III шахс бирлик учун
эса ол, бу, турур сўзлари иштирек этади. III шахс кўп-

лиги учун сүнгги давр ёдномаларыда **-лар**, **-лэр** шакллари қатнашади:

бирлик

I ш. **-мән** (*бән*)

II ш. **-сән**

III ш. **-баъзан ол**, **бу**, **турур**

күплик

I ш. **-биз**

II ш. **-сиз**

III ш. **(-лар**, **-лэр)**

Мисоллар: бән күн тикәр бән 'мангу тош тикаман' (ЕнПТ., 95); тапынур биз эшиудурбиз 'топинамиз эшитамиз' (ТТ IV, 24); бу даң дәгу қылышың қылғу ол 'яхши ва эзғу ишлар қылыш керак' (ТТ I, 9) каби.

Мазкур группани ташкил қылған I-II шахс кишилик ол-мошларининг состави қадимда тор уннилардан иборат бўлган.

II группа парадигмаси эгалик аффикслари иштироқида тузилади:

бирлик

I ш. **-м**

II ш. **-өн**

III ш. **-ы**, **-и** баъзан **ол**, **турур**

күплик

[°]**мыз**, [°]**миз**, **-муз**, **-мұз**,
[°]**маз**, [°]**маз**

[°]**низ(лар)**, [°]**низ(лэр)**

ы, **-и** (-**лар**, **-лэр**)

Мисоллар: санидым (ПМК); көлүртүм (ЕнПТ., 57) бәртим (Онг., II 9), бағды (Гкн., 84); басбомыз (КТБ., 32); әүкүнтүмүз (Хуаст., 117); болтумуз (Хуаст., 117); бардыныз (ОНг., II 9); қалтұннлизлэр (У III, 9, 4); ажунларың көркіттініз 'дүнеләрниң күргаздингиз' (ТТ III, 58); қонулин-тәки үйг номуг үқытыныз 'күнгилдаги ток билимини уртадингиз' (ТТ III, 58) каби.

Баъзан бир феъл формасида I-II тип парадигмалари формалари бирга келиши мумкин. Бу ҳодиса кесимлик аффиксларининг күлланишида қатъй мунтазамлilikting йўқилигини кўрсатади. Энг қадимги даврларда туркӣ тилларда кесимлик аффикслари бўлмаган. Кейинроқ бориб, кишилик олмошлари ва эгалик формалари кесимлик аффиксига ўтган.

III группа парадигмаси эса бўйруқ феълининг қўшимчалари воситаси билан тузилади:

II шахс **-ғыл**, **-ғил**, **-қыл**, **-қил**, **-ың**, **-иң**, **-ыңыз**, **-иңыз**. IV группа парадигмаси истак-хоҳиш майлиниң қўшимчалари воситаси билан тузилади:

I ш. **-ай**, **-әй**, **-айын**, **-әйин**
II ш. **-сун**, **-зун**, **-сүн**, **-зүн**, **-сун[лар]**, **-зун[лар]**, **-сүн[лар]**

-су, **-зу**, **-сў**, **-зў**, **-сун** [лэр], **-зун** [лэр].

Ёдномалар тида инфинитив қўшимчаси **-мақ**, **-мек** ҳаракат номи, от маъноларини англатиб келади. Баъзан инкор формаси **-ма**, **-мә** ни олиб келиши мумкин: қылма-**мақ** (ТТ III, 137) каби.

Майл категорияси. Ёдномаларда феъл майларининг қўйидаги турлари мавжуд:

1. бўйруқ майли /
2. истак майли
3. шарт майли ^
4. аниқлик майли 3

ИСТАК МАЙЛИ

Истак майлиниң формаси I шахс учун **-айын**, **-әйин**, **-йын**, **-йиндир**. I шахс кўплик формаси **-алым**, **-элим** ва **-лым**, **-лим** тарзидадир. Истак майлиниң III шахси **-зун**, **-збин**, **-сун**, **-сүн** орқали ифодаланади. Бу форманинг юнискарган **-зу**, **-зў**, **-су**, **-сў** вариантилари ҳам учрайди. Санинди үринларда **-чун** варианти ҳам бор. III шахс кўплиги **-зунлар**, **-зүнлэр**, **-сунлар**, **-сүнлэр**дир. Истак майлиниң парадигмаси қўйидагичадир:

шахс	бирлик	кўплик
I	-айын , -әйин , -йын , -йин	-алым , -элим , -лым , -лим
III	-зун , -збин , -су , -зў , -чун , -сун , -сүн , -су , -сў	-зунлар , -зүнлэр , -сунлар , -сүнлэр , -сунлар , -сүнлэр

I шахснинг бирлик ва кўплик формаси истак, хоҳиш, ҳаракатнинг муқаррарлиги, бажарилиши лозимлиги каби маъноларни билдиради. У ёки бу маъноларнинг ишлатилиши конкрет контекст билан боғлиқ: ғазы қонаён 'чўла қолайн' (КТМ., 28); тўрк будун блўрзайн уруғсиратайин 'турк ҳалқини үлдирдайин, уруғсиратайин' (КТБ., 29); йынақ сочайин 'ҳар томонга сочайин' (У III, 12; 5); адънагуны блўрзайн 'бошкани үлдирмайин' (У III, 1-3); ашайян аэйин 'емоқчиман' (ТТ I, 14-8); аулайян алайян (Юр., XVI, 213) каби.

Биринчи шахснинг кўплиги Тұнқоққ, Магилонхон, Моян-чур, онегин, уйғур, турфон, манихей каби ёдномаларда кенг истеъмодда бўлган: из басыналым төгзалим тидим 'нимага енгилайлик, қўшин тортайлик' (Тон., 63); адъырламалым азмалым 'айрилайлик, озмайлик' (Онг., II, 9); қабышалым 'бирга бўлайлик' (ПМК., 37); бўтозлам созлалим 'үтинайлик, сўзлайлик' (Сувр., 620); барип ўйкўналим 'бориб утинайлик' (ПВ., 134); бош болалым 'бош бўлайлик' (ТТ IV, 32-33); йазуқдуғе болалым 'тундоҳи бўлмайлик' (У III, 9-4).

Шахс истак майлиниң қўшимчалари истак, хошиш маънолари III шахсга қаратилган бўлади: ўир суб идисиз болмасун 'ер-сув ягаси бўлмасин' (КТб., 30); тўртимзўн 'терзатсин' (Гкн., 83); ынча болмазун 'шундай бўлмасин' (Сувр., 608); эмгаксиз болсун 'қийинчликисиз бўлсан' (ТТ IV, 60); ўйкўнмиш сайу арызун 'юкинган сари тоза бўлсан' (ТТ III, 5) каби.

Бу шаклнинг қисқарган варианлари -зу, -зў ва -чун ёдномаларда истеъмол доираси чекланган форма саналади: тендири 'аралықазу' тангри ёрлиқласин' (Тон., 64; КТб., 31); болзу 'бўлсин' (ПМК., 80); будун болчун 'халқ бўлсан' (КТб., 28).

-сун, -сўн шакллари руник обидаларда учрамайди. Булар сўнти давр тилида қайд қилинган: 'сатсун' 'сотсн' (Юр., XIII, 210); сўзлари 'дорымасун' 'сузлари амада бўлмасун' (Юр., XVI, 213); қалсун 'қолсн' (ПМК., 85).

Руник обидаларда III шахс кўплиги -зун, -зўн билан берилади (Онг., II, 9; ЕнПТ., 95; Тон., 63) каби.

-зунлар, -сунлар, -зўнлар, -сўнлар варианлари сўнгги даврларда қайд қилинган: сўзлари 'дорымасунлар' 'сузлари ўтмасин' (ТТ I, 17); юнитам 'нирванта тоғузулар' 'Нирвонда ҳар вақт туғилснлар' (ТТ III, 166-167); кўни бирсўнлар 'тўғри берснлар' (Юр., VII, 208); қылмасунлар 'қимасинлар' (Юр., XIII, 210) каби.

БЎЙРУҚ МАЙЛИ

Бўйруқ асосан II шахсга қаратилади ва иш-ҳаракатни бажаришга ундаиди. Бўйруқ майлиниң ифодаланиши кўйидагича:

1. Феъл асоси (ўзак-негизи) билан: қорқма эдгўти бўтўн, айынма эдгўти аллар 'қўрқма, яхши ўтин, яхши ёлвор' (Гкн., 81); оғланнан қанقا тап, қатиглан 'ўғлоним хонга топин, қатиглан' (ЕнПТ., 84); уч қата оқы 'уч марта ўқи' (ТТ VIII, 72); сўзлар [ТТ VIII, 19] каби.

Баъзан ўрхун-енисей ва бошқа обидаларда юқоридаги усул билан ифодаланган бўйруқ формаси кўплик маънода ҳам ишлатилган: атлам 'отланнинглар' (Тон., 62); тоқуз оғуз бўғлари будуны бу сабымн эдгўти эшид, қатигды тишила 'тўқиз ўгуз беклари ҳалқи бу сўзини яхшигини эшитининг, қаттиқ тингланг (КТм., 28); қатигты ба, эдгўти ба 'каттиқ бояланг, яхши бояланг!' (Гкн., 81).

2. Бўйруқ маъноси -ғыл, -ғиз, -қыл, -қиз шакллари орқали ифодаланади: қатигланғыл 'каттиқланғин' (ЕнПТ., 29); қылғыл 'қылғин' (ТТ X, 279); турғыл 'турғин' (У III, 56); алғыл 'олғин' (ТТ VIII, 65) тутғыл 'туттил' [У I, 7]; эшидгил 'эшингин' (У III, 5); бўргил 'бергин' (ПМК., 35); олурқыл 'утиргин' (У III, 83; 5-6); бўтёнгил 'үтингин' (ТТ X, 91); сақлану кўрил 'сақлаб кўр' (ТТ X, 426); итким 'йарашыл' 'эттия яратгин' (Сувр., 156) каби.

Баъзда бу аффикс кўплик маънода келади: сабымн тўкоти эшидгил 'сузларимни тула эшитининглар' (КТм., 27; қиёсланг: КТо., 30; КТм., 28).

Бўйруқ майлиниң кўплиги -ын, -ин формаси ёрдамида ифода этилади: ўмә иғидин! эмтэмэн; толғатман! яна кўтаринг, қийнатман; толғатман! (МН., 19); буни керу билли! 'буни кўриб билин!' (КТм., 28); қара будуным қатыланни 'бутиш халқим қаттиқланни!' (ЕнПТ., 26); ўмә амранмақ билинг аграл айақ тапни 'севги, муҳаббат тимслини ҳурматланг, аянг, иззатланг' (ТТ III, 3); ални ўмти 'олинг энди' (ТТ III, 13) каби.

Баъз уриниларда бу форма якка шахсга нисбатан ҳам қўлланади: сў барни 'аскар билан бор!' (Тон., 63).

3. Бўйруқ формаси -ынлар, -ицлар, -уцлар, -ўнлар тарзида ҳам қўлланади.

Бу форма руник обидалар тилида учрамайди. Мазкур форма 'ирк битиг' асари, уйғур, манихей, брахми ёзув ёдномаларидан истеъмодда бўлган. 'Ирк битиг' да -ыл, -ин, -ынлар, -ицлар ўтрасидан фарқ йўк даражада.

Бўйруқ -уцлар, -ўнлар, -ынлар, -ицларда кўпчиликка қаратиландири: маца кадрүнлар 'ментя келтиринглар' [У III, 12, 14]; қаруннэр аниқ ачыг эмгенинин 'унинг аччиқ гурбатини кўрини' [У III, 24, 4]; эшиднилар 'эшитининглар' (Сувр., 154); барыцлар 'боринглар' (Сувр., 154).

ШАРТ МАЙЛИ

Шарт майлиниң формаси -са, -сэр руник, уйғур, манихей, брахми ёзув обидаларда учрайди. Ушбу форманинг қисқарган варианти -са, -с, -за, -зә турфон текстлари,

юридик құжжатларда (Юр., XIX) -*сар*, -*сәр* билан параллел иsteммөдә булған: *йарлықасар* *көрсәр* *кәлсә* (*кәлзә*), *тудса* (*тудза*) таплаза тапламаза каби. Бу лаvr ёлномалари тиляда -*са*, -*са* шаклларнинг иsteммөл дөпраси жуда чеклзган. Масалан, брахм әзувлы түрфон текстидә факат иккى үринде -*са*, -*са* келади: *басалар* 'борсалар' (ТТ VIII, А. 17); *ашитсаэр* 'ашитсалар' (ТТ VIII, А 25). Бончә фельялар билан -*сар*, -*сәр* құлланади: *болмасар* 'булмаса' (ТТ VIII, В. 1); *болсар* 'бұлса' (ТТ VIII, Е44); *әрсәр* 'еса' (ТТ VIII, 33); *бушанмасар* 'бұшамаса' (ТТ VIII, А 36); *алсар* 'олса' (ТТ VIII, А 38); *ыңлар* 'ыңлса' (ТТ VIII, А 45); *татмасар* 'татмаса' (ТТ VIII, С9); *сақынмасар* 'үйламаса' (ТТ VIII, Д. 16); *кемілсар* 'кетмаса' (ТТ VIII, К 10); *окытсар* 'үкитса' (ТТ VIII, О 16); *кәлсар* 'келса' (ТТ VIII, А 41); *әрмәсэр* 'әмаса' (ТТ VIII, Д. 26); *күсесар* 'хоҳласа' (ТТ VIII, Е 45); *тәсесар* (ТТ VIII, К 1); *тәсар* (ТТ VIII, Н 6); *түкәрмәсар* 'тұгамаса' (ТТ VIII, 43); *түкәнмәсэр* 'тұгамаса' (ТТ VIII, 36); *усар* (ТТ VIII, 14); *әңсесар* (ТТ VIII, 33); *сипмасар* 'сінімаса' (ТТ VIII, М 21); *ицасар* 'иңса' (ТТ VIII, М 21) каби.

Үрхун-енисей ёдномаларда шарт фельининг предикатив аффикслар билан келиши учрамайды. Шарт майлиниң түсланышы уйғур, манихей, түрфон текстларда қайд қилинади. Рүнник ёдномаларның текширгендегі олимлар шарт формасининг белгиси сифатдош, от ясашда құлланған деб тахмин қилилады.

Шарт майлиниң түсланышы құйнадағычады:

- I. *оқысар* мән, *оқысар* биз, *кәлсар* мән, *кәлсар* сиз
- II. *оқысар* сән, *оқысар* сиз(ләр), *кәлсар* сән, *кәлсар* сиз(ләр)
- III. *оқысар* ол, *оқысар*(лар), *кәлсар*(ол), *кәлсар*(лар).

Миссолдар:

- I. ш. *оқысар* мән (Сувр., 6), *кәрсөр* мән (Сувр., 12), оз-
гүру *умасарын* (У III, 41, 3)
- II. ш. *қылса*сөн (У III, 69), *усар* сән (Сувр., 11),
- III. ш. *кәлсар* (Сувр., 620);
- I. ш. *әкүнсар* биз (ТТ IV, 26-27), *бләрбиз* (Сувр., 620);
- II. ш. *оқысар* сиз (ТТ), *түбесар*излар (Сувр., 405);
- III. ш. *сәзесар*лар (Сувр., 10), *баглар* болсарлар (У III, 69, 20)
каби.

Шарт формаси билан уюшиб келған иккى ёки ундан ортик фельларда предикатив аффикси охирғы фельга құшилиб келады: *бірдә* амты бу амжык амжанғали *қорқасар* *әймансар* сән... [У III, 31; 12-13] каби.

Шарт майлиниң маъноси ва құлланыши. Құшма тап кесимида ифодаланған, лекин бажарылмаган иш-харакатнинг маълум шароитда бажарылыш мүмкінлігіннің англатади. Бунда -*сар*, -*сәр* билан келған фель әртая ғанаңын кесими бўлиб, бош гандай ҳаракат билан бояланған булади. Бу қағанында багләрциңа йеринде сувиңда адырылмасар түрк будун дўйн эдэг көртмачи 'турк халқи хоннинг, бекларинг, еринг, сувингдан айрилмасан', узинг эзгу құрасын (топасан)' (МН, 19); бирмәдән кичкүрсәрмән из ғанаңына түши бил қони билурмән 'бермасдан кечиқтирасын өл одатича фойдаси билан түрги берамас' (Юр., XXVII, 215); из тата көрсар сән тобў ғанаң 'қасалта дучор бўлсанг бойлик ҳалқ булади' (ТТ I, 11); тубуди кириш қылмасар сан бўзунә қамаг адатин озгайсан баъс қилиб талашибасан, узингин бутун хаф-хатарлиқдан кутқарасан (ТТ I, 14) каби.

Шарт фельди ёрдамида сабаб әргаш гапнин кесими ифодаланади: *бир төдесар*, *ағысқ әттәсар* 'бир түқ бўлганда, очликни унугасан' [КТм., 28]; узэ тәнри *басмасар*, *аера* йир тәлинмәсэр, түрк будун, илдин төрүнин кәм артаты 'устигда таңгри босмаса, остингда ер тилиниса, турк халқи, ким (сенинг) давлатнинг йұқ қыллади' (МН, 69); *йол азасар* из *тапмас* 'йұлдан адашганда, уй топилмас' (ТТ I, 8); киши сөзләсар саб алқынур 'кини бехуда сузласа сұздан путур кетади' (ТТ I, 8) каби.

Пайт әргаш гапнин кесими шарт фельди билан ифодаланади. Бунда әргаш ганди шарт маъно оттеңкасы сақланади: *бир киши* *ианылсар*, *үгышы* будуны бәтүкінә тәғи кыйдамз аршиш 'бирор охам адашганда, уни (түтиб) үз қаамига юбормас эди' (КТм., 28); *мұнтағ тисәрмән* бәтрү ол ажеллар мана ынча тибылар 'шундай дегандан сүнг үша арвохлар менә құйнадағиларни айтишады' (Сувр., 155); *тәғдым* ыныңқақ *көрсәрмән*, тәртә *әрклиз* қан одурур 'тогда атрофға қараганда, түрида Эрклик хон үтирад' (Сувр., 156); қаочан бодистонин этезим башы бирмиш йир оруңца тәғдиллар әрсар 'қаочан бұйысатваниннан вужуди берилтән ерга еттанды' (Сувр., 625); *сүн тамиры* *құрсыар* *иаш* *иа-* *ышын* *куришур* 'сүн куриганда' яшил баргалар курийди (ТТ I, 9) каби.

Истак, мақсад, хоҳиш маъноларини англатади: учегү бирлә кна *бләр* биз '(кани энди) учомызын бирға үласак?' (Сувр., 620); бу туста тириг асэн қавышсар, *бләр* мәнин *отбзу* '(кани энди) бу тусда тирик омон-эсон бирға бўлсан

мен ўзим ўлсам' (Сувр., 623), азқына кичиги э әмгекин біг-
сарын' оғина кичкина мушкулига ярасам' [III, 31; 11] каби.

Үрхун-енисей текстлердің -эр, -са, -са билан
иғодланған шарт әрташ гапнинг кесімі бошда үрні билан
нәң (Тон., 64), нәң, наң (КТм., 28) каби олшомшарлар
құлланады. Сүнгроқ қаңон, бирүр, бироқ кабилар құлланана
бошлады.

Шарт формасы әр феълиға құшилиб әрсәр элементини
ясады да бу әрсәр бир қатор функцияларға эта: истак, за-
рурлық каби модал оттенкаларни берішида, әргаш гап билан
(күпніча сабаб англатувчи, түсіккіш әргаш гап билан) бош
гапни боғловчи элемент сифатыда құлланады.

Келір әрсәр, күр әр үкүлүр, көлмәз әрсәр тылығы савы-
алы олур ('борди-ю') келса, ботир әр күпанды, көлмәс-
турли хабарларны түпла' (Тон., 63); Сүйіде бару сақынның
сәзін қызынан он түрлүг суй ғазық қылымыз әрсәр,
нічесі икід әзделдімиз әрсәр, әзмә нәча ғаздай әнтықдымыз
әрсәр икід киши тоңкы болтумуз әрсәр, әзмә ғазуксуз
кишиг нәча сәзледімиз әрсәр көнүлін билиғин артатды-
мыз әрсәр, әзмә нәча үкүш тынышығы тұралығын блүр-
дүмдүз әрсәр, күн ай тәнри тапламаз исиг нәча ишледімиз
әрсәр, әзмә илкі әзүн бу дүзин узун тонлуғ үрлар әз бо-
луп нәча ғазынтымыз әнанылтымыз әрсәр; тәнрим әмти бу
он түрлүг ғазуға босуған блүрдүр биз 'Гүмохжілдек юриб сү-
зимиз ва қылымнаны билан үн түрли гунох, қанча сохта ҳара-
каттар қылган, яна неча ёлғон қасамлар ичган, яна қанчалаб гунохсиз
кишиларни таъқиб қылган, яна қанча ёлғон сұзларни ишла-
тиб, үйдірма ва миш-міншлар тарқатып күллаб кишиларни
камситтан, дилини ва әзтиқодини булаган, нечалаб макрона
ишелар қылган ва яна күллаб жоны жониворларни жонсиз
қылган, күйеш вай ой таңғриға хүш келмағ ишларни қанчалаб
қылган, яна құли баланд (узун) бу давр аәлларига вужуди-
мизин топшириб құйиб, неча адаштган ва гунохлар қылган,
бунча күп 'нағасникларни йүк қылған бұлсак, әй таңғрим
әнді бу үн түрлиг гунохларымыз учун тавба қылиб кечи-
рим сұраймыз, утинамыз' (Хуаст., 117).

Бол феъли шарт аффиксин қабул қылған феъллар
билан көлип ҳар халқ модал оттенкаларни күрсатады: ўр
огул көсәр, болтун әд тавар тиләсәр, болтун таптүк
'ботир үгім тилар бүлдинг, молу мұлк тилар бүлдинг, тоң-
динг' (ТТ I, 7).

Едномаларда құйидаги формалар феълининг ҳозирғи, ҳо-
зирги-келаси ва үтгап замон шаклларини ташкил қылады:
1. -ур, -әр, -әр, -ыр, -ир, -айр, -айр 2. -ғалир, -ғә-
лир, -қалир, -қалир, 3. -дачы, -дачи, -тачи, -тачи;
4. -чи, -чи; 5. -гай, -гәй; -қай, -кәй, 6. -ғу, -ғү, -ку,
-қү; 7. -гулук, -ғұлук, -ғұлүг; -қулуқ, -құлұқ; 8. -ту-
рур; 9. -мыш әрғай; 10. -ти әрғай; 11. -сун, -сұн, -зун,
-зұн, -әйин, -әйин+әрти; 12. -ә, -т; 13. -ә, -т әрти;
14. -йук, -йүк, -йүр, -йүз; 15. -йук, -йүк, -йүр, -йүз+әрти;
16. -дук, -дүк, -дүр, -дүг, -дық, -дик, -дығ, -диг; 17. -дук,
-дүк, -дүр, -дүг, -дық, -дик, -дығ, -диг, -түк, -түг,
-түр, -түг, -тық, -тиқ, -тығ, -тиғ әрди; 18. -мыш,
-миш, -мүш, -мүш; 19. -мыш, -миш әрди; 20. -мыш,
-миш әрмиш; 21. -ур, -үр, -ыр, -ир, -әр, -әр, -айр, -айр
әрти; 22. -гай, -қай, -кәй, -гәй әрти; 23. -ур, -үр, -әр,
-әр, -ыр, -ир, -айр, -айр әрмиш; 24. -дачы, -дачи, -та-
чи, -тачи әрди; 25. -дачы, -дачи, -тачи, -тачи әрмиш;
-ә, -т әрмиш каби.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН

-ур, -үр, -ар, -әр, -ыр, -ир, -айр, -айр. Бу замон формасы
фөль узак-негизларига -ур, -үр, -ар, -әр, -ыр, -ир, -айр,
-айр шакллари ва шахс аффиксларини құшиш орқали пайдо
бұлады:

БИРЛИК

I ш. қазғанур мән әттүнүрман (баъзан
қазғанур бән)

II ш. қазғанур сән

III ш. қазғанур (баъзан қаз-
әттүнүр сән)

әттүнүр (баъзан әттүнүр ол)
ғанур ол)

ҚҰПЛИК

I ш. қазғанур биз

II ш. қазғанур сиз (баъзан әттүнүр сиз (баъзан әттүнүр-
қазғанур сизләр)

III ш. қазғанур (қазғанурлар) әттүнүр (әттүнүрләр)

Мисоллар: I шахс қазғанур мән (КТб., 29); барырман
(ГКн., 83); әзійүрмән (ТТ X, 277); тиләйүрмән (Сувр., 83);
ишағайр биз (Хуаст., 119); сәзләйүр биз (Хуаст., 119);
тәкінүр биз (ТТ IX, 9) каби.

II шахс: усарсан (Сувр., 155); ыалтрыйурсан (ТТ IX, 11); билүрсиз (КТб., 31); қачарсизләр (Сувр., 154) каби.

III шахс: көрүр (КТм., 27); олуур ол (Гкн., 84); ўкулур (Тон., 63); қабышыр (Тон., 61); барырлар (ТТ X, 552); түшнэр (Сувр., 618); сөзләшләр (Сувр., 155) каби.

-ур, -үр формасы иш-харакатининг нутк моментидан сүнг бажарилишини билдиради: әңкышшалым! — тир мән йүкшитлиик дейман! (Тон., 61); алку қа қадағ огул қызы аз тавар барча мұнкы қалып мән адрылып адын ажунқа барыр ж (У III, 3-4); бәг әр сыйылур иш булмаын иш тонасадан бек сиқиляпти! (Т I, 7), сизләркә ырықайыр мын сизләрга буюрпман! (ТТ II, 75) каби.

Иш-харакатининг умумий бажарилиши, ҳаракатининг давом этишининг доимий белгисини билдиради: кимкә илиг қазғаныр мән? нә қағанға исис күчін бирүрмән 'ким унун эл олмокдаман?'... Қаси хоңғон күч-ғайраттими бераман? (КТб., 29); һарын кәңә шүрмән 'әрталаб, кечаси қаттайман' (Гкн., 80); талуїда ватылан талладукымын тутарман сөдүкүмін һайыр мән 'денгизде бүліб менә әккән (нарсаларын) тутаман, сенганимни ейман' (Гкн., 80); әнд ишкән ағирүр ыңғы ыңғалақ алтайыр (ТТ I, 80); бу әнерде мұнлугуғын интиру басынтурупоры аүреңелар (Ман. III, 30); бу борлуқнын сичысы біндүни Кара Тәмириңе борлуқ адырар, көдүни ғынақ сичысы окон адырар, қидиң ғынақ сичысы бізек бік адырар, тағтын сичысы Сурықа тәмиш боларын адырар (Юр. XIII, 210) каби.

-ур, -үр формасы иш-харакатининг нутк моментида бажарилишини күрсатади: ағыр айамақын асәнгүләй әкүш көнөудә айтыл үдер биз 'зүр әхтиром билан ҳәйтідан сұраб, бутын қүнгіл билаң тәләміз (НІ VIII—182 б.).

Иш-харакатининг келажакда бажарилишини билдиради: Ил — Тәмиртің бір күрі күнсіст алтын күз икі күра қүнжекті барып мән (Юр., VII, 208); күз ғанаңда икі бадыр күнжіндік кібін бирүрмән бірмәдін кәңүрсар мән ил ғанаңча түши бирла кони бирүрмән (Юр., XXVII, 215) ан ки-цизи Мәстәве тишиң тақи тапшы тәғиімдес тиіләй тәғиіндерләр (Сувр., 623); ми адрылып адын ажунқа барыр, мын (У III, 64) каби.

Үтмішда бұлған иш-харакатни ҳикоя қилинша құлла-ниши мүмкін: аңтаг ачыг тарқа әмәкәләрнін өзқалы құтрулқауда умагай сонтағ мұньялайды сөзләшләр (Сувр., 155); бириен қабып илтүр болур (Сувр., 627).

әрки сузи билан құлланиб, модаллік оттенкасига әзга бұлади: булу тәғиінүр әрки 'балки етап' (У III, 76; 1) каби.

-қалыр, -қәлир, -галыр, -әзлир. Бу аффикс орқали ҳозирги-келаси замон феъли ҳосил қылниб, иш-харакатининг бажарилын пайтын билдиради.

-қалыр, -қәлир, -галыр, -әзлир шакллари ёрдамда ташкил топтап ҳозирғи-келаси замон феъли камроқ истемолда бўлиб, воқеа-ҳодисанинг умуман (умум замон) аниқ ҳозирги замонда ёки келажакда бажарилишини билдиради:

Иа қуруғ от атқалыр,

Налинг қызыл тутуп оқ үзкэлир,

Тыт сәгүт будықы йүз түрлүгеш титрийр,

Артуч сәгүт будықы йўз түрлүгүн ыргалур,
Берклик йўз ичкекләрдил тутқалыр.

Босч қатгу аг ағрылар орнағ тутқалыр

Бәзгитн-ишиштин кәрсәрсін сувқа киркәлірсін
Шашин қантын кәрсәрсін алқамақта түшкэллір си
Ёй қурибօт отади.

Яланг қилич тутибон узади,

Тилогоч бутоқи минг марта титрайди,

Совур арча бутоқи юз марта қайрилади, титрайди.

Берк рухлар (демон) элни күлдә тутади,

Қайгу-алам, оғриғ қасал (бир) ўриндан силжитмайди.
Бек ва бекат ҳақида сұрасанғ, шұхрат қозонасан,

Әл ва хон ҳақида сұрасанғ мақтоваға сазовор бұласан'

(ТТ I, 162-171).

-дачы, -әчи, -тачы, -тәчи. Бу сифатдош шакллари шахс аффикслари билан құшилбір келаси замон феъли ясайди:

бирлик

күплик

I ш. қалтасы мән, қалтә- қалтасы, қалтәчи биз
чимән

II ш. қалтасы сән, қалтәчисән қалтасысиз, қалтәчи сиз

III ш. қалтасы (ол, түрүр) қалтасы (лар), қалтәчи
қалтәчи (ол, түрүр)

(ләр)

Мисоллар: киртәчи сән (МН., 19); болтачесән (МН., 19);
блұртәчи (Тон., 61); қамылтасы ол (У III); қалтасы биз
(Тон., Хуст., 119); ғанағлатасысиз (КТм., Мел., 63); илин-
түртбашлар (ТТ VII, 11) каби.

-дачы, -әчи, -тачы, -тәчи шакллари айрим урнайларда зялтаг аффикси билан түсланиб келаси замон феъли ҳосил қыллади: сән қуруғ қалтасы 'сен қуруқ қоласан'
(USp., 24).

Мазкүр форманинг бүлишсизлик мәниси асосан-ма.
баъзан йоқ сузи билан ифода этилади: үйатмадачылар (ТТ

VIII, 44); ол иекнин ўстүн тири алтын ыалықта ким дарсын күчин тыдатычи йок 'осмондаги тангри, ердаги инсон чинда кеч ким йүкки, руханинг күчини ушлагани' (ТТ X 1,57).

Бу форма иш-харакаттинг келажакда бажарылышы ёки харакаттинг нүктө моментидан кейин аниң бажарылышини билдиради. Рүнин обидаларыда күпинча шарт өзгөш гапни күшума гандагы асосини харакаттинг кесимин бўлиб келади: *Ол ўнгизергү барсар, тўрк будун, болтесисен* 'отўкён айр олурлын, аркын тиркиш ысар, ишн бунуг аюк, отўкён йыш олурсар, бәнгү ил тута олуртасы - сон тўрк будун тоғ ўша ерга борсанг турк халқи уласан. Ўтикан ерда бўлиб (совға учун), карвон юборсан, ҳеч бир ғаминг йўқ, ўтикан халқи орасида қолсанг, мангу эл яратиб қоласан (КТм., 28); ол ёки киши бар дарсар, сини Табгачын болуртаси, тирмзи, онро Қитайнг олуртаси тириян, бини огузуг фўлртаси диги тириян 'атар киши бўлса, сени Табгочин улдиради, дейман. Олдида қитангни улдиради - дейман. Мени угузни, албатта, улдиради, -дейман' [Тон., 61]; анча сақынтым, кўзэз ўашкаласар, этидан кўнгўлта сыйғат кэлса, йиантуро сақынтым, қатығди сақынтым; ёки шад улайи ишнайсунг оғланым болгардим будунмай қўзиқашни йаблақ болтани тил, сақынтым 'кўп ўйладим, кўзда ёш келса, вужудида йиғисни келса, яна қайта ўйладим, чукур хәлга чуллади. Икки шод ва иним, ўғлим, бекларим, халқимнинг кўзи-қози ёмон булади деб ўйладим' (КТб., 33);

-дачы, -дачи, -тачы, -тәчи формаси келаси замон маъносида қўлланади: бўдкё қўрим баглэр гу йаинъялтасьиз 'будга (татхга) кирган беклар ахир хато қиласиз' (КТм., 28); юнр қитандо, бәрий Табгачда қуруйа қурданта, йирага огузда, ёки ўн бин сўмўз калтаси биз 'унга (шарққа) Қитангта, жанубга, Табгочга, гарбга, курданга, шимолта ўгузга, иккни ун минг аскаримиз билан келамиз' (Тор., 62). Қўйрэдэ юндин йиантаси 'Қайрадан қайтаман' (ПМК., 34); улуг ағир ўйк тег тушодчи қамылтаси ол 'катта оғир юқдек тушади' (ТТ III, 18); мангу орунка тағурдечи 'мангу ўринга олиб боради' [У III, 11,5] каби.

Иш-харакаттинг доимий, турғун белгиларини англатади: номы уч йавлақ ғолта тўшмиси тинлигларыг дру тартил низванинга йағыдан оз ғурдачи ол 'Бурхон китобининг (иммининг) қиймати шундаки, уч ёмон аўгга тушган жонликларни юқори кўтариб (кутқариб) Низвони ёвдан куткаради' [У III, 18; 31-32]; илиз боз кўнгўлди ўкӯш саваф бил-

тәчи ол 'Илиг бек кўнгли кўп сўзни билади' [ТТ X, 498] каби.

Эҳтимол, модал маъно оттенкалари кўк юкламаси орқали берилади: айтучиси билгэ эрмис, қач ишн дарслол ўртаси кўк 'маслаҳатчиси билимли экан, нима бўлса ҳам голиб чиқади, шекилли' (Тон., 62); қач ишн дарслор бизни болуртаси кўк 'нима бўлса ҳам бизни улдиради шекилли' [Тон., 63]. -дачы, -дачи, -тачы, -тәчи формаси бол- билан келади; бу қамғ тўрк будун тирина ўазуқ қылтаси болгайлар 'бу ҳамина турк халқи тантирга туноҳ қилювчи бўладилар' [ТТ II, 10].

-дачы, -дачи, -тачы, -тәчи формаси дар билан келади: сининг ўтчунни ўзигининсиз эртаси эрўллар [ТР VIII 69]; низвониз ўқилитчилар эрўр (ТТ VIII, 10); утчумни эрмэзмизон [ТТ VIII, 46] каби.

-чи, -ча, -мачы, -мани. Бу шакллар шахс аффикслари билан қўшилини итижасидан ҳозирги-келаси замон феъли ҳосил бўллади. Иш-харакаттинг нүктө моментидан сунг содир бўлишини билдиради (долженствование оттенкасига эта) бўлмача иштаси сен 'қийналашинг, улишин керак' (ПМК., 36); бу юлан йорсар, йарамачы 'бу ўйлдан юрсанг ярамайди (Тон., 62); қачан ишн дўсук созламочи мэн 'ҳеч қачон элғон созламайдим' (АГ., 116), ол ада ёма сизларга тозмени ол 'бу бало сизларга тегади' (АГ., 116); булуничи ол (Ман., III, 11,14) каби.

-гай, -қай, -қай, -гай. Бу форма келаси замон ҳосил қилилади:

бирлик

кўплик

I ш. болгай мән, қолгай сән болгай биз, келгай биз
II ш. болгайсан, қолгай сән болгайсиз, қелгай сиз
III ш. болгай (ол), қолгай (ол) болгай(лар), қелгай(лэр)

Бу лишизилж формаси -ма, -мә орқали ҳосил қилинади: болмагай, қалмагай. Суроюкламаси шахс аффикслардан сунг ёки олдин келади: юрьқай мун мән (Юр., I, 202) каби. Учинчи шахс бирлик учун билин ол қўлланади: болгай ол (Ги., 81); каткай ол (ТТ V, 62) каби.

Бу форма иш-харакаттинг келажакда бажарылышини билдиради. Иш-харакат, воқе-ҳодисанинг маълум бир моментда содир булишини кўрсатмасдан, харакат умуман келажакда рўй бериншини англатади. Мунтада қаз ирич тинлиг болгай му 'бундан бошқа тубан жонлик бўладими'

(Сувр., 616); нәгүдә болғай ол 'қандай қылсан' (Гкн., 82); бөзек ыарағай (Гкн., 80); ада әртегай әдгү көлгай 'адоват үтәди, яхшилик келәди' (ТТ I, 9); аны үчүн тәндири ырик бүлгәбайыз 'шүнине үчүн таңтири ерини топамыз' (ТТ II, 17); сиз мини ыарлықага номқа тутғай дындор қылғасыз (ТТ II, 39-40); қаныда ырышылаштар сартларға булсар алкунуы блүргөд бир тириг ыдағалайтар (ТТ II, 15-16) каби.

Мазкур формада келган феълниң семантикаси ва гапнинг контекстікта қараб -ғай, -қай, -қәй мәддел мәтінде, истих, хоҳиши каби мағындарни ағлатыши мүмкін (Сувр., 620, ПВ., 135; Сувр., 529-30 каби).

Бу дәвр тилемде -ғай, -қай, -қәй, -әдй мәддел мәтінде от-тенкалариниң англатылған келмаган. Мәддел мазмұны *әринч*, *әрки* каби сұзалар орқали берилген: *қоғаға әрки* 'құяр шекилин' (ТТ X, 259); *булагай әрки* биз (Сувр., 609); *қайу татағ болғай әрки* [У IV, 77]; *әдү ном тынағалағын-булғай әрки* мән [У III, 29; 4-5]; *ол әрбін* бизнә ада туда *келгәй әрки* [У III, 56; 2-3], қәнтү билингәй *әринч* (КР., 10) каби.

Баъзын уринда -ғай, -қай, -қәй, -әдй шаклары -га, -қа, -қә, -әд күрнисшага әга. Буларниң қайсы бири энг қадимги форма деген саролғы ҳозырғы олимлар орасыда бир фикер мавжуд булмайды, баъзилар даставал -ғай, -қай шаклары булып, буладан -ға, -қа пайдо булған деб гумон қишишады. Бизнинча бу иккиси күрнисшы қадимғы вактдеги диалектика шүсусит билан изохланады. Мазкур формалар рүннік обидалар тилемде учрамайды.

-ғу, -ғү, -ку, -ку. Бу сифатдоғ формасы зиялқы аффикслари билан тусланып келаси замон феълниң ҳосні қыллады. Бұлышсызлик формасы -ма, -мә шаклары да инкор билдирувиң *аоқ* сузы әрдамнан ифодаланады: *қылмақу* (ТТ IV, 18); *барғусы аоқ* (ТТ X, 465) каби.

Текширилған ёдномалар тилемде асосан учинчи шахсда құлланады.

Иш-харакатнинг келажакда бажарылышы билдирады: менин қойнұйдам әүрекім синтәдә эти кирип *барғусы аоқ* 'меннін юрагим, қүнгім сендан ұзтап истанамайды' (ТТ X, 465-66) каби.

Иш-харакатнинг бажарылышы кераклигини, лозимлігінни ағлатады. Торушта тұбдышта салынған ол әд пол тилемдемекте шашаға ол 'уруш-жанжалдан сақланиш керак, бойында бахт орттиришдан әхтиётлик керак' (ТТ X, 15).

-гулук, -әүлук, -гулук, -қулуқ, -ғулук. Бу сифатдоғ формасы предикатив функциясыда, асосан III шахсда келады.

Мазкур функцияда құлланыши (ес ки) үрхун-енисей обидалар тилемде қайды этилмеган.

-гулук, -әүлук үйгур, брахми, манихей обидалар тилемде кенг истемелде бүлгәзи. У иш-харакатнинг бажарылышы кераклигини, лозимлігінни, истак, мақсадын ағлатып келади:

көнүй ичинде от кирди
қағыу бар бошунгүлуге —

'көнүй ичинде от кирди,
қағыу бор (үндән албаты) күтулиш керак' (ТТ I, 7),
аш ишкү күм бу оланурының аңбасры тиғүрғүлүк
'өзиқ-өзиқтәң үйкү, бу уағастың оң әсерни тирилтириші' (Сувр., 610); қаранг: (Сувр., 615, 616, +14, 154, 611, 627 каби); бу толы сансар шыншактың тымғаларын начаң амәккүлүк толғатғулуғы бу Сансар үшілдік жаңиесіндерине қандаң қийнамақ, тулғатмәк керак (бұлади) (ТТ II, 16) каби.

Үрни билан III шахс предикатив күрсаткичи ол билан қүшшилип келады: күзегүлүк ол 'күзатыш керак (бұлади)' (ТТ VIII, 7); әшигүлүк ол 'әшитиш керак (бұлади)' (ТТ VIII, 15; яна қаранг: ТТ VIII, 23, 39, 42, 43 каби).

Баъзын бұлышсызлик маңынса *әрмәз* билан құлланады: алғулукум *әрмәз* 'ола билмайман' [У III, 59,4]; айыр қынч-лардың қылғулуқ *әрмәз* 'емон ишларни қылшы керак әмәз' (ТТ VIII, 25); ода туда тағүрәлдегүлүк *әрмәздер* (У IV, 259); иән алынларқа тағанын оз 'әйгішкүлүк *әрмәз* (ТТ VIII, 39; яна қаранг: ТТ VIII, 25, 39, 35, 18 каби).

турур. Едномаларда *турур* отларға қүшшилип келиб предикатив қүшимиша сиғатида құлланады: ал қызымы мики бирлә бир оғызулағу *турур* сан 'әй қызим мен билан бир үрүгдансан' (ТТ X, 472); Таштын бир амтаг сав *турур* ташқарда шундай бир гап -сүз бор' (Сувр., 622); пусусы әмәккүлүш *турур* 'қағыу-ғами күнди' (Сувр., 623); ағмар *турур* 'огирады' (ПВ., 135); мұнчулайу сав *турур* 'шундай сүз мавжуди' (Сувр., 154); *куттулгум* йон *турур* 'кутулиш иложын үйқиды' (Сувр., 155); иккиси әмикләрі шигилег әаратығылғы *турур* (ТТ X, 446); қоп оғызы илил бәзгенин ыарлығынтылағалы ануқ *турур* 'биз ҳар доним Илиг бекиніг бүйрүгіни танлагалы таһерміз' [У III, 28; 14; яна қаранг: ТТ I, 8, У III, 43; 11] каби.

-матын, -матын равишдоғ билан келиб ҳаракат-ҳолатынан бажарылыш пайтын күрсатады: бир қары әкүзүз билин біча қомурға әймеш қамшайу уматын *турур* 'бир қары ҳұқызын майда чумолилар талаб егани учун кюра ол-маяпты' (Гкн., 82); иккиси әкүзүз бир бокарсықа қәлміш қамшайу уматын *турур* 'иккиси ҳұқызы бир арқонға боялғантан

учун юра олмаяпти' [Гкн., 82]; *йылқы* әмә көтүрү түрүр 'йилкى (от) ҳам күтара олмаяпти [ПВ., 135].

-ып, -ип равишдоши билан құлланыб, ҳозирги замон да-
вом маңыносин англатады: *иана бир құл алқалы мани би-
лән қәнишшиң туурү* 'яна бир құл олиш мақсадда мен
билан маслахатлашмоқда' [ЮР., I, 203]; *тәкип туурү* 'тег-
моқда' [ТТ IX, 16] каби.

Баъзан -ғали, -ғали равишдоши билан келади: *муна әм-
ти балық ичина күргәзи туурү* 'әнді шашар ичиге кир-
моқчидір' (ТТ X, 12) дәлгәлі туурүр 'ұлмоқчидір' (Сувр., 610).

-у, -ү, -а, -ә, -ай, -йү равишдоши билан құлланады: ате-
зум әк көзүнү түрүр 'туужудын күрнімоқда' (ТТ X, 462);
босуға қағду бәлгүеси әнире түрүр 'қағы-алам белгисин
изламоқда' (ТТ I, 10); барча ғанаңыра түрүр 'барча (нарса)
янгрәммоқда' (У II, 24); отәзларин адырлай түрүрлар 'ту-
нохоларды билан бир-биридан фарқланмоқда' (Сувр., 156);
саны күтә түрүрлар 'сени күтогадаляр' (Сувр., 155); қа-
шы қапақы қөзжүй түрүр 'қош-қовоги күрнімоқда' (ТТ X, 437);
аллығ қөшилше қишиләр алтайды түрүр 'мұнографи, фи-
риграб кишилар алданмоқда' (ТТ I, 7); әйты ынпары бура
туурүр 'хиди бүркимоқда' (ТТ I, 15) каби.

туурүр есеки әдіномаларда -йүр сифатдоши билан ҳам
құлланып келади: *йарғун қийикмән ыйылай тағыма ағы-
пан ыйылай түрүр мән* (Гкн., 64). Бу ҳолат бошқа шахс-
лар учун ҳам қадимда хәрактерли бўлиши таҳмин қилинади.

* * *

Текширилаётган давр тилида яна бир қатор замон формалари мавжудки, буларни санаб үтишга түгри келади:

Үтган замон -п әр фельи: *айыр қызычымны қанту дұ-
нүп әрті* 'әмон ишларим ҳақида узим пушаймон қылган
әдім' (Сувр., 155).

-мыш: *Азу бизин әмрәк әкүмүмүз ән кичиги Мғаст-*
виг ыңқынмыш әртәй му биз (Сувр., 622).

-ә, -ти әр: *йекләр тәгірміләй* авлап илтиләр әр-
әй (У IV, 232).

-сун, -сүн, -зүн, -зүн, -әйин, -айн (истак майли аффикс-
лари -әр). Бу конструкция ҳақида В. В. Радлов алоҳида
тұхтали, унинг есеки әдіномалар тилида оптатив (истак),
бажарып бўлмайдиган истак маңыносин билдиригинин қайд
қиласади: *йарылсун әрті* 'әрілса эди, лекин әрілмади,
қарәйин әрті' кирсам булаар эди, лекин кира олмади'.

1 W. Radloff, Altürkische Studien II, SPb., 1896, S. 222.

Үйгур, брахми ёзувларыда мазкур конструкцияны учра-
тамас; *көрмәйин әрті мұны тәг үлүг ачыс әмдекис* (Сувр.-
623); *йир әйрылзун әрті*, *йирқа қарәйин әрті* (У I, 37);
амрақлартын *адырылгулук*, *әмдек болмазун әрті* (Сувр., 609) каби.

ҮТГАН ЗАМОН ФЕЙЛЛАРИ

-ә, -т?. Бу форма әгалик аффиксларинан құшилиши
билан ҳосил қилинади.

Бирлик

I ш. -сым, -дым, -тым, -тим, -дум, -дүм, -түм, түм,

-дым, -дэм, -там, -тэм.

II ш. -дың, -диң, -тың, -тиң, -дуң, -дүң, -түң, -түн.

III ш. -ды, -ди, -ты, -ти.

Күплик

I ш. -дымыз, -димиз, -тымыз, -тимиз, -дамаз, -де-
-маз, -тамаз, -тәмәз, -тымаз, -дымаз.

II ш. -дыңыз(лар), -диңиз(лар), -тыңыз(лар), -тиңиз-
(лар), -тығыз(лар).

III ш. -ды, -ты, -дылар, -тылар, -диләр (тиләр).

Мисоллар:

Бирлик

I шахс тоқыдым (МН., 17); тутым (МН., 18); *йагы-*
ладым (ЕнПТ., 81); *йордым* (МН., 17); *йоритым* (Тон.,
63); *ашым* (Тон., 63); *айладым* (МК, 36); *иақаладым*
(ПМК., 36); *анчудадым* (ПМК., 36); *қобратым* (КТм., 28);
санчым (ПМК., 36); *йаратым* (ПМК., 36); *паратым*
(МН., 19); *азым* (ЕнПТ., 81); *қысым* (Тон., 61); *ашадым*
(МН., 17); *йолукдым* (ПМК., 35); *адырылдым* (ЕнПТ., 63);
тапдым (ЕнПТ., 21); *табдым* (ЕнПТ., 21); *сүлддим* (МН.,
18); *тидим* (ПМК., 35); *итдим* (МН., 16); *битидим*
(КТм., 28); *сақынтым* (КТб., 33); *адырылдым* (ЕнПТ., 79);

2 П. М. Мелиоранский Араб-филолог о турецком языке.
А. Н. Конюхов. Происхождение прошедшего категорического времени
в тюркских языках. Тюркологический сборник, I, М.—Л., 1951, стр. 112-
119. Н. А. Баскаров. Принятие на -ды, -ти в тюркских языках.
Труды Московского ин-та вост.-исл. № 6, 1951, стр. 205-217. Б. О. Оруз-
боева. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Г. И. Рам-
стедт. Введение в алтайское языкознание.

ағылтам (ПМК., 64); **олуртам** (МН., 18); **бантам** (ЕнПТ., 17); **айнтым** (ЕнПТ., 19); **ылтам** (ЕнПТ., 39, 51, 80), **қатылтам** (ПМК., 35); **бәдизтам** (КТм., 28); **йүкүнтуртам** (МН., 19); **блұртам** (ЕнПТ., 17); **сөзлиниң** (ПМК., 68); **тирилтам** (ПМК., 36); **киртам** (ЕнПТ., 57); **сөкүртам** (МН., 19); **сүләтим** (Онг., II, 9); **болтам** (ПМК., 72); **ағтуртум** (Тон., 62); **блұрдым** (ЕнПТ., 33); **көлдүртүм** (ЕнПТ., 57); **тәгүртүм** (Тон., 62).

II шахс: **бәртим** (Онг., II, 9); **блитин айтдин** (ПМК., 36); **ұрқиттим** (Гкн., 81), **негедтін бәдүтун** (ТТ I, 7); **аңғұрдүн** (У III, 31, 8).

III шахс: **арырыды** (Гкн., 84); **шарды** (Гкн., 84); **турды** (Гкн., 81); **қылымлады**, **саныбы** (КТб., 32); **үчды** (ПМК., 35); **қысым** (Онг., II, 8); **бишиды** (Гкн., 84); **үнди** (Гкн., 81); **иначиды** (МН., 18); **тәди** (ЕнПТ., 84); **богузлаты** (Тон., 62); **қалты** (Гкн., 83); **азты** (Гкн., 81); **йұзти** (МН., 17); **блұрти** (МН., 18); **бірти** (ПМК., 35) каби.

Күплик

I шахс: **басдымыз** (КТб., 32); **ташиқдымыз** (КТб., 33); **бүздымыз** (КТб., 31); **аңдымыз** (Тон., 63); **алқадымыз** (КТб., 53); **бадымыз** (Хуаст., 119); **сүләдимыз** (Тон., 64); **әртүртимыз** (КТб., 33); **адырылтимыз** (ПМК., 45); **панылтимыз** (Хуаст., 120); **түшүртимыз** (Тон., 62); **болатумуз** (Хуаст., 117); **блұртумыз** (Хуаст., 32); **йүкүнтумүз** (Хуаст., 117); **удунтумуз** (Хуаст., 117).

II шахс: **бардыныз** (Онг., II, 9); **адырылдымыз** (ЕнПТ., 48); **аңгладыныз** (ЕнПТ., 77); **түшүртүнис** (ЕнПТ., 55); **колтингизлэр** (У III, 9, 4) каби.

III шахс: **қалти** (КТб., 33) каби.

ҚҰЛЛАНЫСЫЗ ФОРМАДА

I шахс: **қылмадым** (ПМК., 36); **аұлмадым** (ПМК., 35); **одурмадым** (КТб., 31); **удымадым** (КТб., 31); **бекмәдим** (ПМК., ЕнПТ.); **блұрмәдим** (ЕнПТ., 33); **тәзмәдим** (КТм., 27); **көрмәдим** (ЕнПТ., 84); **билинмәдим** (ЕнПТ., 64) каби.

II шахс: **қылмадын**, **алмадын** (ЕнПТ., 53) каби.

III шахс: **қалмадын** (Тон., 61); **сымадын** (КТм., 28); **бирмәдидын** (КТб., 33); **тапламадын** (МН., 17); **қалматын** (ПМК., 35); **олурматын** (Тон., 64); **сақынматын** (КТб., 29) каби.

I шахс: **бармадымын** (Хуаст., 119); **бүтмәдимын** (ЕнПТ., 150); **қорқмадымын** (Тон., 63) каби.

II шахс: **қәлмәдиниз** (ЕнПТ., 59); **номлатыныз** (ТТ III, 13).
III шахс: **көрмәди**, **ичикмәди** (ПМК.); **қалматын** (ПМК.); **сымадын** (ЕнПТ., ПМК.) каби.

I шахс: **бармадымыз** (Хуаст., 119); **қорқмадымыз** (Тон., 63).

II шахс: **қәлмәдиниз** (ЕнПТ., 59); **бүтмәдимын** (ЕнПТ., 150).

III шахс: **көрмәди** (ЕнПТ., ПМК.)

Едномаларда айрим үйніларда ега билан кесім үртасында мослашында үзінгі хос характерға ега: **бұнын әоқ әрдім** 'ғамим әүк зди' (ЕнПТ., 26), **қиёсланг**: **қаншы будуным** арты (КТб., 32) биз екін сү болты 'биз иккі құшин бұлдын' (Тон., 62); **қиёсланг**: **бзұм қары болтын** (Тон., 64) каби.

Үттег замон -**ә**- **-т** фельд иш-харакатнинг үтмишда бажарылғанлығы, унинг содир бүліншіде сұзловчи иштирек эттеганлығы, үзін қатнашылғанлығы, иш-харакатнинг аниқ бажарылғанлығын билдиради: ол суб қоды бардымын үша сув бүйнеги 'бөрдик' (Тон., 62); **Алтун әліг қашыг бәліммәт бантын** 'олтиндан белбог бөлінгөттөгілдім' (ЕнПТ., 17); **әкай құтдим қәлмәди** 'иккі ой құтдим келмади' (ПМК., 35); **йүрүн бұлтын әңпүр әарды** 'әоқ бұлут пайдо бұліб әмғир әғди' (ТТ I, 7); **қылымын түшін үқыттыныз** (Емон) ишнинг натижасын түштүндіргін (ТТ III, 11) каби.

Иш-харакатнинг үтмишда бажарылғанлығин ҳикоя қилиці, айтб өмериңда құлланады: **қамук балыққа тәғдім құнладым**, **алтыйм суси қолтын қамма шахарларда хужум құлдым**, аспир олдым, аскари келди' (Онг. II, 9)...**тоқым-тыңғымдын басдын әйдым**' еңдім, әйқітдин, бөсдім; **хәқана қырқыз** будуны ишкіді, **сандык**, **голи чиқдым** (Онг. II, 9); **сүншадимиз**, **санчымыз қанын олуртимыз**. **Хақанқа қырқыз** будуны шикіді **йүкүнти**, **әннитымыз** 'үришдік, сандык, хөкөнни үлдірдік. **Хоңғаң қарғыз** халқи таслым бўлди, қайтдик' (Тон., 63) каби.

Үтмишда реал рүй бермаган иш-харакатни англатында құлланады: **кік тәнрида болтум 'күк тәнрида бўлдим'** (ПМК., 72).

-**ә**- **-т** формасы **әркі** сүзи билан құлланып иш-харакатнинг бажарылышында модал маъно оттенкаларин билдиради: **мен көрек әрдім әркі** 'мен керак эдим шекиlli' (У III, 70, 26-27) каби.

-**ә**- **-т** **әрти**. Фельд үзак-негизларига -**ә**- **-т** әзалик күрсаткычлары **әрти** фельдинин күшилиши орқали ҳосил қилинади. Мазкур форма үрхун-еңсеп обидалар тиляда учралиади.

Түрфон, манихей, уйгур, ёзув тилида күлланиши қайд этилады ва иш-харакатининг узоқ ўтмишда содир бўлганнин англатада: *Ил* қан адами тоййин болуп бўйан бирзўн узик бош битиг бириб мини алоҳи эрти ғандурурат сатқалы алмады эрти (Юр., I, 203); тўлўмта мон бигулўг кўртум эрти бу бўлгэ. Азмғ тишим қонрилуп тушутм қалир болты эрти [Сувр., 62]; биз қамагун йылқыларнин онра йалануқ ажунлардақи айғо қызынлар кўнгичт, бу оғурта йылқи ашунла торугумуз эрти [Сувр., 154]; дўкӯш телим тышлыглар булати эрти [ТТ III, 21]; созлэдим эрти [Ю III, 6.11] каби.

Бұлишсизлик маъноси **әрмәз** орқали ҳам инфодаланади:
пүсек азгакка басытып тәбрәнчсиз болтум **әрмәз** мү
(Сувр., 627) каби.

-йүк, -йүк, -йүр, -йүг. Бу форма үтган замон феълини ҳосил қиласы. Үтган замон -йүк, -йүк феъли руник ёдномаларда учрамайды. У сүнгити текстлар тиила құлланған. Үнинг нариадигмасы күйидагичады:

бывлих

I ш.	сақынайқ мән, көлдүк	сақынайқ біз, көлдүк біз
мән
II ш.	сақынайқ сән, көлдүк	сақынайқсыз, көлдүксыз
сән
III ш.	сақынайқ ол, көлдүк ол	сақынайқ, көлдүк

Миссиялар:

I. ш. тұшадың мән (U III, 54)	қарылайқ биз (U III, 55)
II. ш. сақинің үк [U III, 48]	оргайык сез [U III, 48]
III. ш. касынок ол [ТТ X, 277, U III, 64]	тұкемдәнүк (ТТ VIII

Бу феъл формаси маъно томонидан ўтмишда анига бажарилган иш-ҳаракатнинг натижаси мавжудлигини билдиради: багимни төрўсун чызыгын иш (т) йўкмән 'бегимининг ўйларигина улоқтиридим' [ТТ III, 85,7]; тири тириси бурхан има төрўсуз тоқусуз эмранияқ тэгиммекис артукарқ бирйўл ол 'тандирларнинг тандирси Бурхон [Будда] ҳам шариатга хилоф булган севги ҳисларини қоралаган' [У III, 83, 25-6]; ол оғурда бо мунтаса тўл тўшайдиган 'уша вақтла шундай туш кўрдим' [У III, 54, 13-5]; мәни алтуқ мени олди' [Юр., I, 203]; башишмиз дагы қара саныммиз учы болукчи қыргылатмак ол 'бошимиз ва қора сочимиз изчи оқарпбир бўлди' [У III, 55, 16]; оғулын титтегали сана йақым кал

МУПЛ

- биз, кәліүк биз
сыз, кәліүксиз
к, кәліүк

аўк ол 'үглини титиб' ташлагани сенга яқин келди' [U III, 64, 4-5]; санару йақын көләйүк биз 'сенга яқин келди' [U IV, 21-22]; барча пок fatat байуқ сән бутун (вуждимның) қаттак боғладын' [U III, 83,2; яна қараң: ТТ X, 277, 485, 483, 335].

Үтган замон -йүк, -йүк феъли эрки сүзи билан келиб, модал маъно оттенкасига эта бўлади: улуф илиг нату қылғали оғрайуқ эрки 'улуг хоқон нима қилишин истар экан' (ИУ III, 68, 23-4).

-йүк, -йүк, -йүр, -йүг +эр. Бу форма иш-харакатининг узоқ утмисда Бажарлалганини ва унинг ватижааси мавжуд булгандигини курсатади; караза тон көдбий эрги 'каразаси (монах) түн кийган эди' [У III, 57,7]; инчид ым ол упасирии аргантан сансардан интиш яшугч эртаяу эди... 'қылыш эрги', алку қылгулук шашларин алғый эрги 'шундай қылиш Аргант Упасена аста-секин Сансардан бекинган эди... (иш қылган) эди. Ҳамма қылтан ишларини (қишиш керак эмас) олган эдем' [У III, 88, 2-4] каби.

-дүк, -дүк, дүг, -дүг, -дық, -дик, -дығ, -диг. Бу шаклар үтган замон феълини ҳосил қиласады. Мазкур форманин характерлы хусусиаты шахс күрсаткышларини олмасдан келишишадыр. Учала шахс бирлик ва күплик учун ҳам -дүк, -дүк, -дығ, -дүг ишлатылады.

Үрхун-енисей ёдномаларида утган замон -**дүк**, -**дүк** феъли нисбатан көнг истемолда бўлган. У иш-харакатнинг утмишида аниқ бажарилганлиги, сузловчинини ўзи кўрганлиги, билдирилганлиги ва шу ҳаракат тўғрисидаги гувоҳ сифатида хабар берганинги кўрсатади: ўзё таҳрир асра йир бариладуқ учун кўзин кўрмадуқ кулақын эшишмодук юкорида осмон, пастда ер ёлкашани учун кўз билан кўрмадим, кулоқ билан эшишмадим (МН., 19); йир сайу баромы, қон анта ал-қынитыф, арылтығ ҳамма томонга борди, ўшандага жуда ҳориди, чаривди (КТм., 28); ўдук откўзин ўйш будун бардыгъ, илгару барғима бардыгъ, куриғару барғима бардыгъ сен (ўзиниг) муқаддас утукан халқи кетдинг. Илгари (шарққа) борувчилар (билин) бординг, гарғба борувчилар билан бординг (КТм., 30); турк будун болгиз турк халқи (сен) ўлдинг (КТм., 28); Бўкжоғид сокиз оғуз тоқуз таштар қалмадик! Бугакиуда саккиз исн, тўққиз татар қолмади! (ПМК, 35); йағор барым ўқуш киши блатиг 'яки бориб силалар кўп кишилар билан ўлдингиз' (КТм., 28).

оғлын кишисин утумадауқ 'үглини, хотинини ютқизмади' (Гкн., 82); әлтерәс қаганта адырылмадауқ йынылмадауқ 'Элтереш хоқондан айрилмадик, янгалишмадик' (ОнгП., 9); қамыш ара қалмыш тәндири унамадауқ 'қамиш орасыда қолған таңгы күнмади' (Гкн., 83) каби. Қуйда яна иккى миссолда утган замон -д феъли билан -дуқ ғельдин солишигин: иншам өғлемдің аңчы бәләддім қалыруп әлтерәс қаганта адырылмадауқ йынылмадауқ (Онг., II, 9), исинде эркәнде қарлук исинде кәләмдәр тибы (ПМК., 36).

Юқорида көлтирилган миссоллардан шундай худоса келиб чықадыки, -дуқ, -дүк, -дүг, -дығ, -дик, -дық, -дик формалары руник обидалар тилемде кенг истеммолда бүлгән.

Утган замон -дуқ, -дүк (ва бошқалар) феъли ҳақида Махмұд Кошгарийнинг маълумотлари алоҳида дикқатга сазовордир. М. Кошгарийнинг хабар бернишча ягма, тухсичигил, аргу, үйргүр, то Чингача бүлгән қабилалар утган замон аният феълинин ясаашда иттифоқидилар. Үзүзлар, қипчокларнинг баъзилари, суворинлар ва базы аргулар тилемде -дуқ, -дүк шакли утган замон аният феъли ясади.³ Махмұд Кошгарий мазкур форманинг қўлланышига миссоллар ҳам берган:

- I ш. мән ға қурдуқ 'мен ёй қурдим' (МК II, 64)
- II ш. мән мұнда турдуқ 'мен бу ерда турдым' (МК II, 65)
мән анар тавар бәрдүк 'мен унга мол бердим' (МК II, 65)
- III ш. талындуғ 'топиндинг' [МК II, 194]
сән аны қаучурдуғ 'сөн уни қонирдинг' (МК II, 194)
- IV ш. ол ға қурдуқ 'у ёй қурди' (МК II, 64)
ол аны үрдүк 'у уни урди' (МК II, 65)
ол қалдүк 'у келди' (МК II, 65)
- Булишсизлик формадан бармадауқ 'бормади' [МК II, 65]
кәләмдүк 'келмади' (МК II, 66)
- V ш. биз ға қурдуқ 'бизлар ёй қурдик' (МК II, 64)
биз ағдуқ 'биз юқори чиқдик' (МК II, 65)
биз қалдүк 'биз келдик' (МК II, 65)
- VI ш. олар тағқа ағдуқ 'улар тоққа чиқдилар' (МК II, 65)
олар әвқа қирдүк 'улар үйга қирдилар' (МК II, 65)
каби.

Утган замон -дуқ, -дүк формаси әрине сүзи билан ҳам келиб модал маъно оттенкасига ега булади: *амта кәсәр*

³ М. Кошгарий, Девону дуготт түрк, II том, Тошкент, 1961, 62—194-бетләр. Девоннинг таржимони бу нашарга тәйберөловчиси С. Муталилов -дүг феълинин бу хусусияти Фарғонанинг айрим районларидә сакланған деб, А. Кодиринийнг "Мехроблан чән" романында парта көлтирилди. Бироқ парчада -дуқ аффиксан феъя учрамайды.

аниси әгисин төг қызынмадауқ әрине, егли қанын төг қызынмадауқ әрине 'шундан сүнг иниси акасидек бүлмади шекилини' [КТБ., 29] каби.

-дуқ, -дүк, -дүг, -дық, -дик, -дығ, -диг, -түк, -түк, -түғ, -түг, -тық, -тик, -тығ, -тиғ әрди. Феъль узакларнинг -дуқ, -дүк, -түк, -түғ сифатдош шаклалари қушилиши ве әр ёрдамчи феълининг аният утган замон шаклари (янины әрди) орқали утган замон феъли ҳосил қилинади. Бу иш-харакатнинг узоқ үтмишда рүй берганин билдиради: йабис бат биз, азыз ўқушиг көртиг әрти 'ёмонмиз, озини күп курган эдин' (Онг., II, 9) каби.

Едномаларда утган замон (-дуқ, -дүк, -түк, -түғ әрди) феълининг бўлишсизлик формасига ҳам дүч келдик: бу олатын оғузлуқ йолуғиг оркунга кўзбунмаз чинчукнг бултук эмэз 'бу балодан қутулиш йўлнинг кўринмади (сенга) осойиниталик ва шодлар топилмади' (ТТ I, 7, 20-2); эмран-мак низзатни оларда артын бултуғ эмэз уларда ҳеч қандайд савги завқи топилмайди' [ТТ X, 526] каби.

-мыш, -миш, -муш, -мүш. Феъль узак-негизларига -мыш, -миш, -муш, -мүш⁴ сифатдош шакллари ва шахс кўрсатчиликнинг қушилиши натижасида утган замон феъли ясалади:

бирлик

I ш. ықынмыш мән, итмиш ықынмыш биз, итмиш биз мән

II ш. ықынмыш сән, итмиш ықынмышиш, итмишиши сән

III ш. ықынмыш (ол, турур) ықынмиш (лар), итмиш итмиш (ол, турур) (лар).

куплик

Миссоллар ықынмыш мән (Сувр., 626); итмиш мән (Гкн., 83); айттўрмиш мән (Сувр., 623; ЕнПТ., 29); түсәмиш ол [Сувр., 177]; кәмцишбиз [ПВ., 135; ЕнПТ., 95]; қазатылышлар [ТТ VIII, 15]; тавар болышлар [ТТ VIII, 9] каби.

Булишсизлик формаси -ма, -мә билан утган замон феъли қўлланмайди. Айрим миссолларда бўлишсизлик маъноси йоқ сүзи билан берилади: *бәгим ма мана йавузйаман қылъ-*

⁴ Бу форма этиологисининг ҳозирги тиллардаги маъноси ҳақида каранг: Н. К. Дмитриев, К вопросу о значении османской глагольной формы на -мыш. Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР, т. II, вып. 1, А. Н. Конопнов, Турецкая глагольная форма на -мыш. Ученые записки ЛГУ, серия филология, 20, Ленинград, 1939, стр. 34-39.

мыши йоқ 'бөгим менга ҳеч бир ёмонлик қылғани йүқ' [Юр., 1, 203] каби.

Мазкур форма етәлік аффикслари билан ҳам предикатив-лик функциясыда құлланады; *баш әзіргімің ғашда алынымышым* 'үн беш ёшда олинидім' (ЕпПТ., 29); *әрдем қан Алтуға берміши* 'әрдамли Алту отага бағытланады' (ЕпПТ., 58) каби.

Бағын уринда шахс ва әгалин күрсаткичлары құлланмайды: *анта оттуру түргаш қарлукығ* табарын алып әбін үйулып бармыш әбімің түшміши 'ұшандан сүнг қорылқарнинг мол-мұлкіннін сотибы, үйларнан яксон қылдым (хамма нарасаларнин) үйнімге келтирдім' (ПМК., 36); *қара құм ашмыш* 'коре құмдан үтдік' (ПМК., 35); *айқұнұр күн бәдизимиш* тобинадиган күнде ясатдым' (ПМК., 45) каби.

Қадимғын әдномалар тиілде *-мыш*, *-миш* формаси иш-харакаттинг үтмисін содир бұлғаннан кінд килиш, әнкө қылғыл беріш, харакаттинг бириң-кетен бажарылышини күрсатын үшін құлланады: *Табғағару* күнінеге үтмиси 'Табғағару Тонра сәміг ыдымын саб анча ыдымын' 'Табғағару томон күні Сенгүннің иборибіді. Қитангта Тонгра — Семий юбопиди' [Тон., 61]; *Анын бармыш, анар атаптын, бир атлығ бармыш тиім* 'Ани бұллаб борган, үша жойда әтіб, бир отлық дүйлөндеңди' [Тон., 62]; *қаш ишинде тәбрүміши* 'қаш ичинде туғылған' [ТТ III, 115]; *әгүміз аламыз* Бумын қаган төрт булғының қызының, ының ылайымын басмыш ол қал болтуқда каср әл әйтміши ычғыныш' 'Отамыз Бумын хоқон түрт тарағын кысған, ғанаңкіттән, голиб чиққан шундан сүнг (үша хон ыңқ бұлғандаң) кейин халқ (имиз) ыңқолди, тарқалды, (Оңг., II, 8).

Юқорида келтирилган *-мыш*, *-миш*⁵ билан ҳосил қылған үтгас замоннанға маңындары рүнник әдномалар тиілде көнгө истемемолда бұлған. Булар үйгур, турфон, манихей текстиларнда ҳам көнгө истемемолда бұлған.

Иш-харакат үтмішда бұлған, лекин сүзловчи үз күз билан күрмеган: *қанлық сүси аққа унмыш, сағыр ичра-әліш кийік кирміши, қан ашыған тұтмыш, қара қамыс сүси әзірәр, тир* 'хоннан аскары үйга қайтыбди, сағир (тузох) ичига әллік кийік кирибди, хон күли билан тутибди, халқининг, аскарларнинг ҳаммаси севинар дер' [Гкн., 64]; *тәнәрілілік құртға әүртед қалмыш* 'тантры әүлілады (үлім олдидаги) хотига үйді қолибди' [Гкн., 81] каби.

⁵ A von Gabain, Altürkische Grammatik, S. 114. A. Габзиннинг сүнгілі асаридаги тәъриф ҳақиқатта яқынроқ A. von Gabain. Das Altürkische. Philologiae turcicae fundamenta. S. 36.

Бу үринде *-мыш*, *-миш* замони ҳақида XI аср автори Маҳмуд Кошгарийнинг 'Девону луготит түрк' асаридаги маълумоти діккәтта сазовордир. Маҳмуд Кошгарий мазкур формани күйдігіча таърифлайды: *(-мыш, -миш)* сифатдошига белсак, бу ҳамма боблар учун бир тартынға зә, янын бүйрүк феълининг охирига *и* (*) билан *ш* (ش) құшилады. [Масалан] *پەر یا کور* дейилади, яғни әй күр [їйни тузат] сифатдошига айлантирип *کورمیش* әй ҳам дейилади. Үзакнинг ұарғы үз ҳолица қолиб, унга үтимли феълларда мана шу иккі ұарғ опттирилады: *и* (*) ва *ш* (ش) [-мыш, -миш]. Кераклы үринде *-мыш*, *-миш* үтимсиз феъл бұлғанда ҳам құшилады. Масалан: *آفڪاپِيرِمِيش* әвқә бармыш, яғни үйта кетібди, лекин мен буни билганим ыңқ *أَلْ-مَنْتَكَا كَيْلِيْشْ* ол мана кәлміш 'у менинг олдымға келібди, лекин мен буни билганим ыңқ,' *-мыш*, *-миш* бу ерда *بارد*, яғни кетди *كَيْلِدِي* кәлді, яғни келди каби феъллардаги *دِي* (-ды), *-ди* құшимчаси үринде құлланады. Бу иккисининг уртасадаги фәрқ шундай: кераклы феъллардаги *دِي* (-ды) *-ди* құшимчаси харакаттинг сүзловчнинг күз олдиде содир бұлғанларынан да үнинг олдиде бажарылғанларын билдиради. [Масалан] *بَرْدِي* *بارد* дейилса, у кетди ва үннін кеттеганин мен аниқ күрдім деган маъно-ни билдиради, *مِيشْ* *-мыш*, *-миш* эса харакаттинг сүзловчининг *أَلْ-مَنْتَكَا* *كَيْلِيْشْ* ол бармыш яғни у борибди, у кетібди, мен эса буни билмадым, күрмадым. *أَلْ-مَنْتَكَا* *كَيْلِيْشْ* ол кәлміш 'у келібди, лекин мен уни күрмадым'. Демек, XI аср тиілде ҳам гүмон, тусмол, шубҳа каби модал маъно оттенкалары мавжуд бўлмаган.

Бу маъно оттенкалары қадимда маҳсус сүзлар, чунончы *әринч*, *әркі* орқали ифода этилган: *билимсиз қаган олырымш әринч*' билимсиз хоқон таҳтта үтирган шекиlli' [КТБ., 29] каби.

⁶ М. Кошгарий, Девону луготит түрк, Тошкент, 1961, 62—63-беттар.

-мыш, -миш шакли билан ҳосил қилинган феъл формаси **кәрәк** сүзи билан құлланғанда ҳаракаттинг содир булиши лозимлігінің аңглатады: мұнча сақыныш **кәрәк** 'шундай фикр юритиш керак' [У III, Ман., 13]; мұны билмиш **кәрәк** 'бүни биліш керак' [ТТ II, 16] кабі.

Мазкур форма **болур** билан құлланғанда иш-ҳаракаттинг ҳозирғи-келаси замонда бажарылышни билдиради: улуғ әдз-куынчлар қылмыш **болур** 'улуг әзгу ишлар қилишадиган бұллады' [ТТ II, 18] кабі.

-мыш, -миш **әрди**. Феъл үзак-негизларига -мыш, -миш + **әрди** егалик аффиксларине құшиш әрдамидә уттан замон формаси ясалады ва иш-ҳаракаттинг үзоқ үтмішда содир бўлиб, шу ҳаракатдан сұнг иккінчи бир ҳаракат бажарылған бўлшини, үтмішда бажарылған ҳаракаттың ҳикоя қилишда ишлатилди: илки сү ташықмыш **әрти**, акин сү әбдә **әрти** 'биринчи отряд жангра кирганды' [Ми., 17]; ол оддек қул құллығ болмыш, **әрти** күн күнлилг болмыш **әрти** 'уша вақт қул қул эгаси бўлған, чўрилғи бўлған эди' [КТБ., 30]; қатун йоқ болмуш **әрти** 'хотиним үлған эди' [Тон., 63]; дә不可缺少 қанқа сөвітмис **әрти** 'ота-онанған севтап эди' [Сувр., 619]; ишти күн **әртиши** **әрти** 'етти күн үттган эди' [Сувр., 609]; дә不可缺少 диләр ким қалўрмиш **әрдиләр** 'үтиндиларки, уларни келтиришган эди' [ПВ., 134]; кәнжы бзи бік қылмыш **әрди** 'узи қылған эди' [У III, 90; 18] кабі.

Бўлишсизлик формаси: **созлатилмиш** **әрмәз** (ТТ VIII, 18); **күртмис** **әрмәз** (ТТ VIII, 9) кабі.

-мыш, -миш феъли **әрўр** билан құлланады: йарық ўзә **йарыламныш** **әрўр** (ТТ VIII, 16); иштегатытыш **булмыш** **әрўр** (ТТ VIII, 53) кабі.

-мыш, -миш **әрмиш**. Бу замон формаси ёдномаларда тор доирада ишлатилди: биләз қағанына **әрмиш** бәрмиш 'билимнинг ҳоқонига берган экан' (КТБ., 30); адыглы тоңызыл арти ўза соқушымыш **әрмиш**, адигын қарны **йарымыш** тонузун азығы **сыныш**'айын билан тұнғиз төрдан ошадиган жойда дүч келип тұқнашибди, айқыннинг қорни ёрилибди, тұнғизнинг тиши синибди' (Ги., 80) кабі.

-ур, -ур, -ыр, -ар, -әр, -айр, -айр **әрти**. Бу феъл формаси феъл үзак-негизларига ҳозирғи-келаси замон сифатдош құшималари -ур, -ур, -ыр, -ар, (-әр, -айр, -айр)-ларни құшиш ва **әрти** ортириш орқали ҳосил қилинади. Бўлишсизлик формаси -маз, -мәз **әрти** дир. Бу форма маълум бир давр ичіда давом қылған, таракорланиб турған иш-ҳаракатни, воқеа-ходиса үтмішда бўлғанини

билдиради. Бунда диққат ҳаракаттинг бажарылышда бўлған натижасыга эмас, балки воқеа-ходисаның процесс ҳолида әзанлигини күрсатади: ишси **әчиси** билмәз **әрти**, оғлы қанын билмәз **әрти** 'укаси әнасини билмас эди, ўғилларни оталарини билмас эди' [КТБ., 30]; түрк будун **Табғоча** көрүр **әрти** 'турк халқи Табғоча бўйсунган эди' [Тон., 61]; ол суб қоды **бардымыз**, санағалы түшүртимиз, атығ ықа байур **әрти** 'ол суб бўни бордик, отларни даражатларга боғладни' [Тон., 62]; Құлтагин ол сүнүшдә отуз қашайдар **әрти** 'Күтегин уша урушда 30 ёшда эди' [КТБ., 32]; юмашақ савлар савлайдүр **әрди** 'екимли сұзлар гапирап эди' [КТБ., 54]; оларны барча ишитин ағрығынтын ошгурур эштәпүр **әрти** 'улаарнинг барасини касал оғриғидан даволар, шифолар эди' [Сувр., 586]; илиг бәге үзаты бизни бўртар **әрти** **қарвай** **әрди** [У III, 17, 15-6]; ким болур **әрти** 'ким бўлар эди' [ТТ II, 96].

Ши шахс кўплик кесимлик күрсаткчи -лар, -ләр асосий феълга қўшили келиши мумкин: **көрүрләр** **әрти** сизина төмрү 'сизга томон (түгри) қарап эдилар' [ТТ III, 81-82]; они барырлар **әрди** 'бир-бирига томон боришиш эди' [ТТ VIII, 27] каби.

-ур, -ур, -ыр, -ип, -ар, -әр, -айр, -айр **әркән** билан келганды иш-ҳаракаттинг бажарылыш пайтыни, вақтіни (рус тилидаги „когда, в то время как, пока, между тем как“) каби оборотларга тұғри келади) билдиради: имә алқану **әркән** 'үхлаб әттар **әркан**' (Хауст., 118); **йатын** **үйдайр** **әркән** 'үхлаб әттар **әркан**' (Сувр. 620); **бу сав тақы** кәммәз **кан** 'бу гап ҳали (орадан) кетмаган' (Сувр., 623); **йатар** **әркән** 'әттар **әркан**' (Сувр., 620) кабі.

гай, -қай, -қәй, -гәй, -әрти. Феъл үзак-негизларига -гай, -қай, -қәй, -гәй **әрти** (**әрди**) ларни құшиш орқали утган замон формаси ҳосил қилинади.

Иш-ҳаракаттинг үзоқ үтмішда содир бўлғанини билдиради: иш болмагай **әрди** қанда **әрсәр** **турдачы** (ТТ VIII, 45); бу йирка иш тәжмәғен **әрти** [КР., 42]; бу амгәкіндін озғалы **қутурлалы** **үгай** **әрдин** (Сувр., 11) кабі.

Кўплика қўйдаганча бўлиши мумкин: **күркайлар** **әрди** [ТТ VIII, 69]. Бу феъл формаси ҳам **әрки** сүзи билан келади: иш ал аттақ қылса **ми** тикиләй тириг дә болғай **әртим** **әрки** (Сувр., 155). кабі.

-р, -ур, -ур, -ар, -әр, -айр, -айр, -айр **әрмиш**. Феъл үзак-негизларига -р, -ур, -ур, -ар, -әр, -айр, -айр, -айр ва **әрмишларнинг** құшилиши билан ҳосил бўллади. Бу феъл иш-ҳаракаттинг үтмішда бўлғанини, тамомланган-

лигини, такрорланганлыгини билдиради: *йоқаду барып әрмиси* 'үлгимга дуч кела бошлаган эди' [КТб., 29]; *анча башгурур әрмиси* 'шундай ўргатар эди' [КТм., 28]; *түрк будын йөрмүр әрмиси* түрк халқы (күчіб) юрап эди' [Тон., 61]; *билим әрмиси* 'бұлмас эди' (Тон., 61); *көрүр әрмиси* ми 'күрар эдим' (Сувр., 627); *амты сатар тир әрмиси* 'әнді сотаман дер эди' [Юр., I, 203]; *тақы булмас әрмиси* 'яна тоғын айтас' (Сувр., 621) каби.

-дачы, -әни, -тачи, -тәчи, -әрди. Бу феъл формасының тусланышы парадигмаси құйындағыча:

- I ш. қылтасы әртим қылтасы әртимиз (биз)
II ш. қылтасы әртін қылтасы әртигиз (әртініз)
III ш. қылтасы әрти қылтасы әрти(лар)

-дачы, -әни, -тачи, -тәчи, әрди (әрти) үтгап замон феъл формасы үтмишда иш-харакаттннг потенциал базарылыша, унинг содир бўлишига имконият борлигини англатишада қўлланади: мән инилигү бунча башлайу қазғанмасар, түрк будун болтасы әрти, ёнк болтасы әрти 'агар мен зўр ҳара-, кат билан бунинг нарсаси қўлга киритмасар турк халқи улар, йўқ бўлар эди' (Мн., 17); Кўлтегин ёнк әрсэр, қол әлтаси әртиниз (КТб., 31); тўрк будун адак қамашош йиблақ болтасы әрти 'турк халқи чарчаб ёмон ахволга тушар эди' (Мн., 17);... тиризи кўн болтасы әрти, бўлғи үттада йолта қалтасы әртиниз 'тириги қул бўлур, ўлиги юртда, йўлда колур эди' [КТб., 33]; илтароз қаған қазғанмасар, ёнк әрти әрсэр, ёнк бўзум билг Тонуқук қазғанмасар, бен ёнк әртил әрсэр, қатаган қоған тўрк шир будун аирининг бод ёзмә, будун ёзмә, киши ёзмә иди ёнк әртаси әрти 'Илтереш хоқон қўлга олмаганди эди, йўқ бўлганда эди, мен узим билимиш Тўнокук қўлга киритмаганимда эди, мен йўқ бўлганимда эди, Қапагон хоқон, турк сир халқи ерида давлат ҳам, халқ ҳам, киши ҳам, бошлиқ ҳам йўқ бўлар эди' [Тон., 64].

-дачы, -әни, [-тачи, -тәчи] әрди формалари әрки сўзи билан келиб модал маънъю оттенкасига эга: ким әрти әрки бўлуртаси, дўкун қиам чақсими тағуртаси муны тэг пусус қадгу эмәккә 'ким үлдирар экан сени, азиз ўғлим, ким сени бундек қайту аламга дучор қилди' (Сувр., 626), ким әрти әрки бытаси дўкун қиам әтәзин 'ким кесар экан менинг севимли ўғлимнинг этини' (Сувр., 626) каби.

-дачы, -әни, -тәчи, -тәчи әрмиси. Бу феъл формаси ёдномаларда кам учрайдади: нән йәрдәки қағанлық будуңка бўнгутуғ бар әрсэр, нә буны бар әртаси әрмиси. Тўрк билг қаған илинг бититдим бен билг Тонуқук 'бирор ерда-

ти хоқонли халқда ишёқмаси бор бўлса, не кулфатга мубтало бўлар эди [не гами бор бўлар эди]. Турк билимли хоқон элида ёздирдим, мен билимли Тўнокук' [Тон., 64].

СИФАТДОШ

Сифатдош ҳам феълик, ҳам сифатлик белгиларига эга булиб, маъно ва функциялари билан қадимги обидалар ти-лида ўзига хос урин туттади.

Сифатдош құйындағы аффикслар орқали ясалади: -дук, -дүк, -түк, -түг, -түг. Бу сифатдош шаклларининг ишлатылышыда қатын бор мунтазамлик сақланмайды: йанылдуқ, билтүк, болтуқ қылыштуқ, қылындуқ, тәкдүк, тәктук, каби. Руник обидаларда бу форма унни товуш билан тутгаган феъллардан кейин -дук, -дўк шаклларда келади. Ўйгур ёзувларида жарангли (жарангли ва жарангиз) варианты қўлланади. Бу ўйгур ёзувида жарангли ва жарангизларнинг узаро фарқланиммаганидан келип чиқади.

Мазкур форма кўп функцияларда қўлланади. Ушбу си-фатдош отлашиб келиб, от каби кўплик, әгалик қўшимчалариниң ўзига қабул қиласы, келишиклар билан турланади, шунингдек кўмакчилар билан бирга келади. Бу форманинг субстантивлашган ҳолати текширилган текстларда оз миқдордаги сўзлардагина учрайди: умудқ 'умид' (АГ., 70); тагдў-кин 'хужумини' (КТб., 31); *билитўсими* 'билигимни' (ПМК., 28); қазғантутқ 'ғалаба учун' (Тон., 64); *тәкдўк* ўчун 'хужум, уруш учун' (ЕнПГ., 26); табрэтук сайду 'тебратган сайдин' (ТТ I, 12); олуртук сайду 'ўтирган сайдин' (ТТ I, 12) каби.

Сифатлашган ҳолда аниқловчи вазифасини утайди. -дук, -дўк сифатдошининг аниқловчи функциясыда келиши обида-лар тилицде кенг тарқалган ҳодисадир: бўтунчук бўтунчум - 'қилинган илтимосим' (Тон., 62); қағанладуқ қағанын 'хукм сурган хоқонини' (Онг., II, 8); ғандуқ юл 'қайтган йул' - (Тон., 64); бардуқ юр 'борган ер' (КТб., 30).

Мазкур функцияда бўлишисизлик аффиксини қабул қилиб келиши мумкин: ишшомадуқ эткү 'эшитилмаган сўз' (Тон., 65); қут булмадуқ мидин тийнлиглар 'бахт кўрман' содда одамлар' (Сувр., 41) каби.

Шуни ҳам қайд қилиш лозим бўладики, дастлабки қўлланышда -дук, -дўк формаси әгалик аффикслари билан ишлатилмаган, бошқача қилиб айтганда, ҳозирги турк тилида мавжуд бўлган -дук инг әгалик аффикси билан келиши янини бенит танидигим адам 'мен таниган одам' типидаги ҳо-

латлар, вақтлар утиши билан, кейинги пайтларда тилнинг тараққиети ва тил системасининг сунгги ривожи, такомили натижасида пайдо бўлган.

Текширилган давр тилида **-дүк**, **-дүк** кўшма гапнинг кесими бўлиб қўлланади. Обидаларда кўшма гапнинг иккى гуруҳи учрайди: бир гуруҳида эгалик аффикслари бор бўлса, иккичи гуруҳида эгалик аффикслари йўқ. Бироқ эгалик аффикслари бўлмаган кўшма гаплар иисбатан кўп процентни ташкил қилиади. Кейинроқ эгалик аффикслари бу хил аффикслари йўқ кўшма гапларда кўпроқ қўлланга бошлади. Бу ҳолат гап структурасида иш-ҳаракатининг бажарувчисини дифференциация қилиш, грамматик субъектни кучайтириш учун хизмат қилиади.

-дүк, **-дүк** кўмакчиси билан кўшма гап составидаги сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланади: *анта қисра танри билиг бертўй учун дўзум дик қаган қысдым* 'шундан сунг танги билим бергани учун, хоқон бўлишини истадим' (Тон., 61); *куч биртўй учун, анта санчдым, йан-дым* (Тангри) куч бергани учун ўша жойда (уларни) санчдим, енгидм' (МН., 17; яна қаранг: МН., 17; Тон., 63; ЕнПТ., 26; Тон., 64; 29-30) каби.

Худди шу функцияда эгалик аффикси билан: *мен дўзум қаган олуртуқым учун тўрк будуниг... мен ўзим хоқон бўлганин учун турк халкини*' (МН., 17); *танри йаарлықадуким ўзим бўзим кутим бар учун танги мадад қиласми учун, ўзимининг бахтим бор учун...* (КТм., 28; Оңг., II, 9).

Ўчун кўмакчиси билан бирга келган **-дүк**, **-дўк** формасининг пайт, ўрин равиш, мақсад ҳоллари вазифасида келиши функциялари руник обидаларда учрамайди. Бу хил синтаксиялар -**дүк**, **-дўк** аффиксининг келиниш кўшимчамаларини қабул қилиши натижасида берилади. Масалан: **-дүк**, **-дўк** аффикси ўйнанинг келинишларини бажаради *бунча исиг кўчиг биртўқару сақынмати* 'бунча кучининг беришини ўйламади' (КТб., 29); *мен бўзим қаган олуртуқима* (*йир сайду*) бармаш будун 'мен хоқон бўлиб ўтирганди ҳар ерга кетгаси халк...' (КТб., 31; МН., 16).

Тушум 'келинигига келганда аниқловчи, тўлдирувчи функцияларини бажаради: *Табладуқымын тутармадан сабоду-кимин ўйлурман* 'кўнгилга хуш келган нарсани ов қиласман, севган нарсани ейман' (Ги.).

Ёдгорликларда **-дўк**, **-дўк** ўрин-пайт келиниги аффикси билан қўлланади ва асосан пайт маъносини (баззан сабаб ҳоли маъносини) англатади. **-дўк**, **-дўк** аффиксининг маз-

кур функцияси жуда кенг тарқалган бўлиб, мунтазам характерга эгадир.

Магъиқурғон қышладуқта ўт болты 'Магъиқурғонда қишилаган пайтда офат рўй берди' (МН., 17); *қаным қаган учдуқда, иним Қўлтегин ўтиш йашада қалти 'Отам хоқон ўлганди, иним Күлтегин ети ёшда қолди,* (КТб., 31).

Шу нарса диккатга сазоворки, Күлтегин обидаларида ўрин-пайт келиниши билан **-дўк**, **-дўк** ўртасида эгалик аффиксининг келиниши учрайди. *Әчим қаган или қамалик болтуқнинг будун...* тогам—хоқоннинг али кўзголончи биланда, халк...'

Эгалик аффиксининг бу ўринда қўлланини бошқа обидаларда учратмайди: *блўм бди йағудуқта 'улим вақти келганда...'* (У III, 43, 28); *иғлемаклиг толи йағмур сизларни ўз ўағудугта бир орунга тэбрончиз йағтуруп...* 'офат ёмғири сизларга тўла ёқанда, бир жойда ҳаракатиши ётқизиб' (У III, 14, 5-7); *тўқал билгаётни тириси Бурхон кўк қалығта учуп бардуқта ўч мин* 'тугал билимли тангрilarнинг тангриси Бурхон кўкка учиб борганди, уч минг...' (ТТХ, 138) каби.

Пайт маъносини аниқлаш, конкретлаш учун **қачон**, **от-ру**, **қисра** каби сўзлар қўлланади: *ол қан юқ болтуқда касрэ...* 'ухон йўқ бўлгандан сунг' (Оңг., II, 8); *дагру қонтуқда касрэ ўқин жойлашгандан сунг'* (КТм., 28); бир эв қабығина илтадуқта отрў ол кўк 'бир ўй эшигига етган-дан сунг, у кўк' (Сувр., 154).

Қачон сузи гапнинг бошида келади. Унинг гап бошида келиши руники обидалар тилида учрамайди. **Қачон** сузининг пайт маъноли эргаш гапнинг бошида қўлланини асосан таржима адабиётларда учрайди: *қачан йирка тэддўқти...* 'қачон ерга етганда...' (Сувр., 616) қачон барс ўскинёз тэддўқти отрў ол обўн 'қачон барс олдига етганда' (Сувр., 616) каби.

-дўк, **-дўк** замон формаси ясашда қўлланади.

-йўқ, **-йўқ**. Бу сифатдош ўрхун-енисей ёдномалар тилида учрамайди. Мазкур форма манихей, уйғур, брахми, араб ўзум обидаларида қўлланади.

-йўқ, **-йўқ** сифатдоши отлар каби келишик, кўплик, эгалик аффикслари, кўмакчилар билан бирга қўлланини мумкин: *тилагу оқ тэгигин болмайдиқа* 'уз тилаги рўебга чиқмагани учун' (Сувр. 610); *бэглиг бир қўр бор тагмайўк* 'ўчун 'бир беклини кюр' (ullov) шароб келтирилмагани учун' (Юр., II, 206); *тагмиладиқи йагъин куршаб олинган ёвинг'* (ТТ I, 9); *сыйук 'парчаланган нарса'* (КР., 54); *бўтмайўк тэг* 'битмагандек' (У I, 9; 52).

Аниқловчи функциясида келади: ... *айык айыг қылымч-ларығ әкүләй тақы қылмазмән* 'қылмаган ёмон ишларни яна қабта қылмасман' (Сувр., 138); *бәкә көнүл бримәй-үк тыңлығ мән әрүр мән үпка, жаҳл қылмайдиган жони-ворман*' (И III, 42); *әз шағас түркәру булғанайык көнүл-луг* 'үй әгаси доимо булғанган күнгилли...' (ТТ VI, 65-66 ТТ VIII); *ол түкәмәйүн ташығ у тұгамаган тошни* (ТТ VIII, 71); *булғанайык тыңлығлар* 'шов-шув күттарған жониворлар' (ТТ III, 162); *әдү титікүк номлуг* 'зегу деган китоб' (ТТ III, 108).

-*йүк*, -*йүк* формалынг юқоридаги -*дүк*, -*дүк* сифатдоши билан ухашлиги бор, улар генетик жиҳатдан үзаро болықтады. Лекин текширағтан даир тилида бу сифатдошлар үзаро фарқланады ва иккى формани ташкил қылады.

-*йүк*, -*йүк* формасы билан ясалған сифатдошнинг отла-шиш, адъектив функцияда келиши учун кең құлланмаган.

-*дачы*, -*дачи*, -*тәчи*, -*тәчи*, -*дажы*, -*дәжи*, -*та-жы*, -*тәжи*, -*дачы*. Бу сифатдош кең истеммолда бұлған. Сифатдошнинг -*дажы*, -*дәжи*, -*тәчи*, -*тәжи*, -*дачы* шакллары факат түрфон текстларда (ТТ VIII—IX) келады: *бартағыза* 'борувчига' (ТТ VIII, 38); *сүкәндандажы* 'хұнар, касб' (ТТ VIII, 39); *тарқардаҗы* 'тарқатувчы' (ТТ IX, 12). Елгиз бир үрінде брахми ёзувида ёзилған ёднома бұлмис түрфон тексти VIIIда *дачы* формасини уртадык *пүшәр-дачы* 'пиширувчи' (ТТ VIII, 67).

-*дажы*, -*дәжи*, -*тәчи*, -*тәжи*, шакллар мавжуд бұлған обидаларда булат билан параллел рашыда -*тачы*, -*тәчи*, -*дачы*, -*дәчи* формалары ҳам құлланған. Сүнгі шакллар -*дажы*, -*дәжи* га нисбатан күпроқ учрайди.

Сифатдошнинг мазкур формасы ёдномаларда кең истеммолда бұлған. Ёкін бу формасининг құлланышыда маълум бүр мунтазамлук сақланмайды: *булдачы* (У III 74, 14); *бул-тачы* (У III, 74, 16) каби.

Мазкур сифатдош отлашиб келади: *удачына* 'куичига' (ЕнПТ.) *бартағыза* 'борувчига' (ТТ VIII, ЕнПТ.); *ишлә-тачы* 'ишловчини' (ТТ VIII, 43); *бардачыларығ* 'борувчи-ларни' (ТТ VIII, 11); *иратындачынын* 'яратувчининг' (ТТ VIII, 18); *лишрүндатачынын* 'пиширувчининг' (ТТ VIII, 17); *қылтасыға* 'қылувчиси' (ТТ VIII, 51); *бләтәчиси* 'үлдірүв-чиси' (МН.); *ааратынтачыларығ* 'яратынгандарни' (ТТ III, 75); *бләртәчи* 'қоты' (Сувр., 626); *башладачы* 'раҳбар' (Сувр., 607); *қутрулдачы* 'озод қылувчи' (ТТ IX, 13); *ач-тачы* 'очувчи' (ТТ IX, 13) каби.

Рұнник обидаларда субстантивлашган ҳолатлари саноқла-миссолларда (қүшлідачы 'овчи', удачы 'эрк') учраса, бошқың әдгорликларда отлашиш ҳоллари жуда күпдір.

-*дачы*, -*дачи* әрламида ясалған сифатдошларнинг нега-тив, куантитатив аффикслар билан ҳам құлланыш мавжуд; *бләтәчи* 'үлміга қадар' (МН., 16); *сағартма*сыз (ТТ VIII, 8) каби.

Аниқлонқын вазифасыда кең құлланған: *бләтәчи будунығ* 'үлвучи халқын' (КТБ., 31); *игләзчи* 'зобланувчи хасталар' (У III, 45, 17); *йорыдачы* ийриң 'олдида, жорувчи үйл күрсатувчи' (У III, 57; 11); *қутрулдачы* 'тың-лығлар' 'күтулған жонилар' (У III, 11, 7); *үндәчи тиң* 'үндөвчи тиң' (ТТ I, II); *кәтәглантасы* 'күтулғулар' 'кәт-тиңланувин бахтлайлар' (ТТ IV, 47); сана үдернұтачы киши 'сөнға қарши бұлған кишилар' (ТТ I, 9); *йұлдачы* киши 'йұлование киши' (Юр., 206) каби.

-*мыш*, -*миш*, бальзан -*муш*, -*мүш* ёдномаларда кең истеммолда бұлған сифатдош аффикслар саналады.

Мазкур күрсаткыч билан ясалған сифатдошлар юқорида көлтирилген аффикслар билан ясалған сифатдошлар каби от-лашиб, әзалик, күплик, келишиң аффикслари, акуатив фор-малары, күмакчи сүзлар билан кең құлланған: *тогымышын* 'кариндошым' (Юр XIII, 210); *асығ қылымышын* 'фойда қи-лишинг' (ТТ VIII, 36); *айр тәбрәмшишин* көрүп 'зилзиланн күриб' (Сувр., 618); *амрашмынызын* 'муҳаббатнегиз' (ТТ VIII, 8) каби.

Келишиқларда келишиң: *йимиш* 'мева' (Сувр., 608); *йавал-мышларының* баһиси, (ТТ VIII, 45); *йатмышиң* көрүп (Сувр., 625); *қылымышын* көрүп (Сувр., 155); *тәгемишиң* (Гкн., 84); *бармышиң* (ТТ VIII, 19); *кәлмишиң* (У III, 56; 4); *битимишиң* (ЕнПТ., 44); *болымышыма* (У III, 37, 2); *уртумышләркә* (ТТ VIII, 11); *адырылмышиңа* (ПМК, 45); *бир-мишта* (ТТ X, 435); *айынымышта* (ТТ VIII, 7) каби.

Мазкур форма қаратқыч, үрін-пайт, чиқиши келишиқлары да специфик хұсусиятларға етін.

† Н. К. Дмитриев мазкур сифатдош формасын мүгүз тиңнәді -*мал*, -*мәл* билан соңындаған Н. К. Дмитриев, К вопросу о значении османской глагольной формы на -мыш. Записки Коллегии и Востоковедов при Азиатском музее АН СССР, т. II, вып. 1, Л., 1926, стр. 91—96. Учинин бу этимологиси Г. И. Рамстедт, В. Котивич томонидан тақрорланған. W. Kotiwisch. Studien nad jazykami altaiskimi S. 277; Г. И. Рамстедт сунғык бошқача түшнитиршішінә қараштап қылған -мыш <-м + иш бүндәғи иш предмет, наредидир. В. Байназаров, К. Бро-келиманн -мыш <-м + ш Rässänen, Materialien zur Morphologie 93.

-мыш, -миш аффиксли сұзларнинг қаратқич келишигиде келиши руник обидалар тилида учрамайды. Қаратқич келишигидаги -мыш, -миш нинг аниқловчи функциясида құлланышы турғон тексттә упрайды (ТТ VIII, 45). Бошқа әд-горликларда бундай ҳолатта дүч келмады.

Жұныш келишигиде мазкур форма сабаб маңыносини англатувин әрғаш гап хосын қиласы: 'мен тирилмишкә сизләр нәгүлүк анча кәд қачарсызлар' (Сувр., 154); сән мұнча мұнча тынылығларға блүртмишкә ол сәнниң исиг ғыз алымчыларның оғурынта анын сәнни алғалы ытдылар 'сән бунча күп жонилларни үлдірганнинг сабаблы, у сенинг жонинг олини учун юбордин' (Сувр., 155) каби.

Бажарылыш ҳолатын билдири: тимшишкә битидим 'айтиң турғанда ғәздім' (ЮР., II, 206).

-мыш, -миш үрин-пайт келишидаги пайт әрғаш гапнинг кесими булип құлланады...адырылмышда сақыншың әртимиз... 'әйрілған (үлгап) вактда биғам чекдік' (ПМК., 45); тынғалы олурмышта, ән үлуги тигин иккі иниләрінә ын-ча тип тиши 'дам олишігү үтірганда, әнде үлуги (шахзода) иккі иниларига шундай деді' (Сувр., 608); оғадум Ыақы болмышта әртүрлік сөзен чим аз әрті иккіктің булғанимдеги сөвінчім оз әді' (Сувр., 623) каби.

-мыш, -миш билан ясалған сұзлар үрин-пайт келишигидә кин күмакчиси билан құлланады пайт әрғаш гапнинг кесими булип келады. Үрин-пайт келишиги чиқиши келишигиге маңыснога түгри келады... 'бірміштә кин әнән инчә тип тишил 'берғандай сүнгі яна шундай дегін' [ТТ]; аш қызы тұқемиштә кин он күн әрмәз киң 'ош қылған тутатғандан кейін ҳам үн күн үтмаган әді' (Сувр., 154).

-мыш, -миш билан ясалған сұзлар үчүн күмакчиси билан себаб маңыносини англатады: будун ара болмышын үчүн 'халы бұлған унч' (ЕнПГ., 38); блүрміш үчүн әкіншілік 'үлдірган' учун үкініб' (Сувр., 156) каби.

-мыш, -миш акуатив формалари билан келады: әтүн-миш тәг 'үтінгандек' (Сувр., 157); үнміштәг 'үнгандек' (ТТ VIII, 35); туғмышы тәг 'түккандек' (ТТ VIII, 35).

Айрым үрнінде акуатив аффиксидан сүнгі предикатив аффикси билан құлланады: биз әз ичи ташын тұтмыш тәг биз 'үзімізин үзіміз' тутандек қоламыз' (Тон., 61).

Шунда қайда қылыш керакки, үрхүн-еңисең обидаларидә -мыш, -миш аффикси билан ясалған сұзларнинг субстантив-лаштан ҳолатлары кам учрайды. Руник обидаларидә отлаштан сұзларнинг күпчилигі III шахс әзалик аффикслари билан

құлланады: көлмиши алл 'келгани алп' (Тон., 63); анта қалмышы 'уша жойда қолгани' (КТБ., 28) каби.

-мыш, -миш аффиксини қабул қылған сұзларнинг отлаштын ҳолатлары манихей, уйғур, брахми ғәзүв обидаларда көн тарқалған ҳодисадыр: 'қарышымшалар' 'қурашылар' (ТТ VIII, 49); алттышшалар 'әлттанлар' (ТТ VIII, 9); атын көтүрүлмиш 'юқори мартабали' (АГ., 37); әгмиш 'мақтов' (У III, 73; 2) каби.

-мыш, -миш аффикси билан келган феъллар аниқловчи вазифасыда көн құлланып, предметтін сипаты, белгиси, аломаттін билдири: бармыш будун 'борған халқ' (КТБ., 31); көлмиш сү 'келган күшін' (МН., 16); көтүрдіши ном 'мақталған китоб' (Сувр., 156); ағзанмыш 'савын' 'айтилған сүзінг' (ТТ I, 13); қылмыш ишиш 'қылған ишинг' (ТТ I, 8); көсімшиш 'көсүшүн' 'истаган истагын' (ТТ I, 14) каби.

-мыш, -миш аффикси билан келган феълларнан бундай ҳолатларда құлланыши әйт қадимдан бұлғаны учун, күпгина сұзларда аниқланышы билан қүшіліп, құмша от ясашда иштерік етады: Озмыш тишин 'Ұзымша' — тегин' (ПМК., 35); Бөтүрміз тарқан 'Бүтүрміш' — тарқон' (Хауст., 120); Күтадымшиш барс 'Күтадымшиш' — барс (баҳтиер бұлған барс) (ТТ IX, 40); Түрмуш Тәмур 'Түрмуштемур' (ЮР., XIII, 210); сұкташмыш татму 'йылғалдиган жой (жажаннам)' (АГ., 79); әдімиш қатын 'қовын' (ТТ VIII, 61) каби.

-мыш, -миш сипатдоши кәргәк сүзи билан келиб, иш-харакаттін бажарылышы лозимлік, кераклігінін күрсатады: мұнча сақынмыш әргәк 'шундай үйлаш керак [бұлади]' (У III, 4; 4) бу савығ үкмымш кәргәк 'бу сүзни түшүніш кеп-рак' (У III, 24; 9-10).

-ғма, -ғмә, -ығма, -игмә, -үғма, -ұғма, -әғма. Бу форма билан ясалған сипатдоши руник тексттарларда иsteңмolla булиб, уйғур, манихей, турғон текстларларда еса ар-ханклаштын форма қысбланады. Үрхүн-еңисең обидалар тилида -ғма, -ғмә (ва бошқалар) күпинча аниқловчи функциясида келады: бәдәк 'көрігмә бәзгәр' тақтага бүйсунтап бәзгәр' (КТМ., 28); сақынғма 'түрк бәзгәр' 'ғамған түрк бекләрі' (МН., 16); қалығма бәзгәр 'келган бекләр' (Тон., 61); үчугма тынылығқа 'учувчи жонликка' (Хауст., 117); қалиғ-ма су 'келган күшін' (МН., 17) ил бирилма тәнри 'әл бер-ған таңгри' (КТБ., 31); тәңсеси оғлы 'ятығма тағда тәғ-миш' 'тәңгеси улыб' әттега тоққа етады (Тон., 64); бағрығма тынылығқа 'бағры билан юрган жонликта' [Хауст. 117]; үчугма бағрығма тынылығларға 'блүрүчі бол-тумуз' 'учувчи, бағры билан юрувчи жонникларни үлдир-

моқчи бүлдик' (ТТ IV, 57, 58); көктә учуғма қүшлар 'күк-да учувчи қүшлар' (ТТ X, 209); имәримә қамағ будунын 'мавжуд бүлтган ҳамма ҳалқын' (Сувр., 607); көрүсмә күн тәнри 'күрүвчү күн тәнри' (У III, 79; 3) учуғма қүшлар (МГ., 4).

Рүнин ёдномалар тилида (-*рма*, -*эмә* ва бошқалар) си-фатдошнинг отлашиб келганд ҳолатлари ҳам қайд этилади: *бләүгәмә олти 'үлгани үлди'* (МН., 18); *бәдиз аратымга наңқош'* (КТБ., 43); *йәтий үйз қишиг үдүзыгма 'етти юз қишини бошқарувчи'* (Тон., 61) каби.

Күтегин обидасида бир ўринде -*гәмә* билан ясалган си-фатдошнинг отлашиб келганд ҳолатини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак бўлади. Шу отлашиб келганд сўздан кейинги сўз иккни аффиксанни қабул қиласди: *бу битиг битиг-мә атысы 'бу хат ёзганинни оти'* (КТМ., 28).

-*рма*, -*эмә* билан ясалган си-фатдошнинг маънои ва функцияларини ўша даврда кенг истеъмолда бўлган -*мыш*, -*миш*, -*р*, -*ур* -*ўр* (ва бошқалари), сўнгроқ -*ғлы*, -*ғли* каби си-фатдошлар аста-секин сиқиб чиқара бошлаган. Шу сабабли -*рма*, -*эмә* аффиксларининг истеъмол донраси чекланган. Текширилаётган давр тилида -*р*, -*мыш* билан ясалган си-фатдошлар билан -*рма*, -*эмә* билан ясалган си-фатдошлар байзан синонимик конструкция ҳосил қиласди: *қаным қаганы ёѓум қатуныш кўтўрмаш тәнри, иш бирғаш тәнри 'отамни хоқон, онамни бекач қилиб кўтарған тәнри, яш берганд тәнри'* (КТБ., 31); *учугма қуш 'учар қуш'* (ТТ X, 38) каби.

-*гучы*, -*гүчы*, -*қучы*, -*күчы*. Бу аффикслар билан ясалган си-фатдошнинг маъносин -*дачы*, -*әдәчى* ёрдамида ясалган си-фатдошга мос келади. Мазкур си-фатдошнинг рүнин обидаларида истеъмол доираиси жуда тор эди: *бидёчы ар 'йигилган аскар'* (ПМК., 36); *ағгучи 'маслаҳатчи'* (Тон., 61, 62, 63, 64); *барқ иштүчি 'қаср қурувчи'* (КТБ., 43); *таш иштүчичи 'тош кесувчи'* (КТБ., 43) каби.

Турфон, манихей, ўйнур ёдгорликларида -*гучы*, -*гүчы* формалари си-фатдош ясашда кенг қўлланган.

Отлашиб келади: *қатығланғунчылар 'қаттиқланувчилар'* (У III, 46, 66); *қойн блўргүчи 'қўй ўлдирувчи'* (ТТ IV, 55); *тақиғи игодгүчи 'товуқ ушловчин'* (ТТ IV, 56); *тавратгүчи 'мажбур қурувчи'* (ТТ II, 92, 93); *сақынгүчилар 'қаровчи-лар'* (ТТ I, 12).

Аникиловчи вазифасида: *блўргүчи йилқи 'йилдиган йил-ки'* (Сувр., 155); *чамлагучи қиши 'баҳсчи'* (Юр., XVI, 213); *қолунгучы тыйни 'тиланувчи жонлик'* (У I, 10, 5) каби.

-*гулук*, -*гўлўк*, -*қулуқ*, -*кўлўг* бальзан -*гунуғ*: *болгунўғ* (ТТ I, 9). Бу си-фатдош ясовчи кўрсаткич -*гу*, -*гў*, *қу*, -*кў* ва -*луқ*, -*лўг*, -*лўк*, -*лўг* аффиксларининг бирликишидан ташкил топган.

Рүнин обидалар тилида мазкур си-фатдош кам учрайди: *йўйка қалин болсар, топлагулуқ аллар эрмиш ўнгак болсар, ўзгўлўлар эрмиш ўнқа қалин бўлса тўплаган* (тўпловичи) баҳодир бўлади, ингичка йўғон бўлса ўзувчи ўзидиган баҳодир бўлади' (Тон., 62).

Ўйнур, турфон, манихей обидалари тилида мазкур формалар билан ясалган си-фатдошлар жуда кенг истеъмолда бўлган.

Аникиловчи вазифасида: *асығлығ болгунўғ йолун кўзўн-мәз ингўлўлўг болгунуғ бўлгўлўг бўлгўрмәз* ('сен учун) фойдаласида бўлган йўл кўрнимас, рањийдиган белгини бермайди' (ТТ I, 9); *ишлатқўлўк юнлагулуқ орун 'ишлатиш, фойдаланиши мумкин бўлган жой'* (Сувр., 612); *озгулуқ қут-луғучулуқ дўдўмўз кўнумўз 'кутулиш, озод бўлиш вақти-мин, куннимиз'* (Сувр., 154); *ағылгулуқ эвимиз 'йиғилдиган ўнимиз'* (ТТ VIII, 48).

Отлашиб келади: *сўзлагулуқ ўнг* (ТТ VIII, 50); *булкулу-куғ* (ТТ VIII, 32); *уятакулуқта* (ТТ VIII, 14); *йангулуғун* (ТТ X, 208); *қылгулуқ* (КТМ., 31); *умункулуқ ўзат 'умид билан'* (ТТ VIII, 14) каби.

Бальзан -*гудуқ* билан ясалган си-фатдош сўз ва форма ўзгарувчи аффиксларни қабул қиласди: *бўз бояггулуқчи 'ўзи-ни буғувчи'* (ПВ., 136); *оқшатгулуқсуз 'тengsiz'* (АГ., 77); *билимгулуқ 'тушунмаслик'* (У III, 43, 31); *ашитмагулуқ 'эшитмаслик'* (ТТ VIII, 13); *қылмағулуқ 'қилмаслик'* (ТТ VIII, 43) каби.

-*р*, -*ур*, -*ўр*, -*ыр*, -*ар*, -*эр*, -*йур*, -*йўр*. Бу си-фатдош ясовчилирнинг ўёқи ба формаси қулланшида қатъий бир мунтазамлик сақланмайди. Ёдномаларда -*ур*, -*ўр* шакллари қўйидаги фетълар билан қўлланади. Тубандаги фетълар берилган: *бир-ур*, *ўкўл-ур*, *биз-ур*, *бол-ур*, *ўқит-ур*, *қыл-ур*, *қал-ур*, *ўзгўр-ур*, *би-ур*, *кир-ур*, *тик-ур*, *корк-ур*, *би-ур*, *эр-ур*, *такин-ур*, *кор-ур*, *тур-ур*, *кўзўн-ур*, *ўнтўр-ур*, *биз-ур*, *иат-ур*, *айт-ур*, *эд-ур*, *қыл-ур*, *сабин-ур*, *иалдар-ур*, *ур-ур*, *би-ур*, *башгуру-ур*, *қылын-ур*, *тэши-ур*, *сақин-ур*, *аўқун-ур*, *бат-ур*, *казган-ур*, *аш-ур*, *олур-ур*, *пусан-ур*, *пусиркан-ур*, *кэнрэн-ур*, *иат-ур*, *ўлэш-ур*, *са-қыш-ур*, *қараш-ур*, *иўқон-ур*, *эр-ур*, *бар-ур*, *кир-ур*, *кэл-ур*, *ўр-ур*, *қал-ур*, *амзат-ур*, *ўрўл-ур*, *тэксин-ур*, *илт-ур*, *бл-ур*, *алқан-ур*, *қал-ур*, *қол-ур*, *биз-ур*, *иркеклан-ур*, *чечеклан-ур*, *ула-ур*, *ыргал-ур*, *иарашиб-ур*, *қатғлан-тур-ур*, *қатаг-*

лан-ур, ўкләш-ур, алқын-ур, сыйыл-ур, талаш-ур, әгир-ур, ардат-ур, қавыт-ур, санчыт-ур, сачыл-ур ва бошқалар.

Күйіда -ар, -эр шакллари билан келтган сифатдошнинг баъзиларини берамиз: уч-ар, күй-эр, тис-эр (тиз-эр), иэд-эр, бигр-эр, бас-ар, тұш-эр, сат-ар, бәлгүр-эр, сат-ар, сен-эр, тәг-эр, сөв-эр, адыр-ар, қорқ-ар, оз-ар, йот-ар, күл-эр, сузлаш-эр, бол-ар, сач-ар, ақ-ар, қал-ар, тик-ар, қал-ар ва шу каби.

Күйіда -ыр, -ир шакллари билан келтган сифатдошнинг баъзиларини көлтирамиз: қаршила-р, тилә-р, тит-рә-р, үртә-р, ти-р, ақла-р, озарла-р каби.

Күйіда -айр, -айр сифатдош ясовчиси қүшилиб келтган феълларни баъзиларни берилади: йоры-айр, ии-айр, тилә-айр, палт-ра-айр, ағла-айр, ишлә-айр, сезлә-айр, титре-айр, мөнкілә-айр, тәбрә-айр, йапра-айр, йалты-айр, сезлә-айр, йаша-айр, көзләти-айр, йайла-айр, құры-айр, урга-айр, үнта-айр, тапла-айр, ыдала-айр, ба-айр, уды-айр, алта-айр, була-айр, етла-айр каби.

Юқорида көлтирилган мисоллардан күриниб турибиди, у ёки бу формаларни ишлатишда мунтазам бир тартиб сақланмаган. Ёдномаларда -ур, -эр (унда товушта тамомланған феълларда), -айр, -айр (унда товушта тутаган феълларда) жуда кең, -ар, -эр, -ыр, -ир ва -р шакллари эса анча кам үрінде құлланған.

Шуни қағыл қылыш лозим бұладыки, у ёки бу формани ишлатища қатын мунтазамлик сақланилмаганлығи учун бир феъл үзаги билан түрли шаклларнинг құлланниси учратып мүмкін: болар, бол-ур (ТТ VIII, 57, 12 62); тәғин-ур, тәғин-эр (У II, 80-64) тир, ти-айр (КТБ., ПВ.); тиіләр-айр (ТТ VIII, 13); титре-р, титре-айр (Сувр, ТТ VIII) каби.

Хозиргача юқорида көлтирилган шаклларнинг қағыс бири әнг қадимнеган саволга жаоб берилмеган. Эхтимол, фонетик вариантыларнинг күлпеги ва түрлиліктери деңгөрекендегі түрли диалектларнинг таъсири билан изохланып.

Мазкур сифатдошнинг отлашиб келиши рүнник обидала-рида саюқла үрінларда учрайди: *Сабық басар* 'киши оти' (ЕнПТ., 61). Субстантивлашған ҳолаттар сүнгі көдемалар тиіліде ҳам кам учрайди: *мана тәгер алды* 'менге тегиши' (У II, 9; 4); *Маннан олди* (Юр., XIII); *от бүрү* 'йт учирши' (У II, 9; 4).

Мазкур сифатдошнинг көлишикклар билан құлланниси ҳам кам учрайди: *аз нызынықа ағукуп артайды* 'йоқатурута

эмөрдинлығ өт үзэ ана үйрүнтәг қылтыныз 'у(лар) оч-күзлик дардига гирифтор бұлғып, үлар ҳолатта етган (лары), сен(сиз) у(лар)нн газаб (Амварарадиши) дориси билан даволалынг(из)' (ТТ III, 28,29) каби.

Акуатив шакли билан келади: *үнтейүр тәг* 'чақириган-дек' (ТТХ, 282) каби.

-ур (ба бошқа вариантылар) билан сифатдошлар қадимдан аниқловчи (сифат) функциясыда құлланған: *көрүр-козым* 'құрап күзим' (КТБ., 33); *билир билигим* 'білар билимім' (КТБ., 33); *қалар эшим* 'қолған дүстларым' (ЕнПТ., 73); *йүкнүр күн юқинар күн*' (ПМК., 43); *ағып кәлір сағыс сүв* 'оқып келтап соғық сүв' (ТТ I, 11) каби.

Булишсизлик формасы *-ма* || *ма-р-з.*

-қан, -қан, -ған, -ған, -қын, -қин, -қун, -қүн, ғын, -ғын, -ғұн, -ғұн. Бу сифатдош ясовчилар үрхун-енисей обидалар тиілде деярлы учрамайды⁸.

Сүнгіи дәвр тиілде отлашиб келган:

Йазқы булат *йашлап көкүрәп,*

дамгулар му ол ғагыдур,

йашы кичиг алғанларым.

Йашларын мү ақылдыр (Л., 5) каби.

-қан шаклининг -эр ёрдамчи феъли билан қүшилгандылар учрайди: *анаңа ибиз қалығта Ыатып үдүйүр әркән, төш түшәди* 'онаси саройда ётіб ухлар экан туш күрди' (Сувр, 620) каби.

Мазкур сифатдошга акуатив қүшимчаси -ча, -ча қүшилиб, равишдош формасы ясалады.

-ғу, -ғұ, -қу. Сифатдош ясовчи бу формалар рүнник ёдномаларда кам учрайди. Мазкур форма айниңа үйір, түрғон, маніхек текстларда кең истеммолда бұлған.

-ғу, -ғұ, -қу сифатдошнинг аниқловчи бұлғып келиши ёдномалар учун қарakterлірді: *барғу йолунуз* 'борадиган йүлнігіз' (ТТ II, 24-25); *құтрулқу йол* 'қутулиш йұлы' (ТТ III, 60); *құтқару тымалғлары* 'құтулиш керак бұлған жониворларни' (ТТ III, 61); *тәнри ғырғын* 'барқу көнділ ғол' 'танғыри ернігі борадиган ҳақ үйі' (ТТ III, 72-73) каби.

-ғу, -ғұ, -қу формадағы сүз жұналиш келишигіда құлланғанда иш-харакаттын бажарылыш лозимлігінін, көзрактылардын билдирайди: *такы* иләқа қанқа ынанға болғуга 'яна әлға хонга ишончли бұлишине керак' (ТТ I, 15); *адам бир ададын* сысар үшінші татығ тобкүлгүкә 'агар бир

⁸ Айрым феъллар билан құлланниси таҳмин қиалинади: И. А. Батыров, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, стр. 93.

оёғи синдирилса, ичидаги оши тұқиши керак' (ТТ I, 15)

Акуатив формасы билан келади. Бунда -ғу специфик маъно ва функциягы эта: *Ол бергүңчүмүз тұқаты созләйтег армаз* 'уша шодлигимизни тұла сұзлаб бўлмайди' (ТТ II, 34-55).

Үзүн, үзә кумакчилари билан келганды мақсад маъносини англатади: *көсайур әрти биргәрү күнтамәк тын сизни көрүү учун* 'кунда ва доимо сизни күршиши истарәди' (ТТ III, 96); *әзгу үзә бушалиш учун*' (ТТ III, 142).

-глы, -гли, -ырлы, -игли, -углы, үгли [базын ағлы, әгли, -қлы].

Бу аффикс үрхун-енисей обидалар ти哩да учрамайды. Бунинг ўринде үрхун-енисей ва бошқа руник обидалар ти哩да -ғма, -ғма сифатдоши күлланады. Эски ёдномалардан мазкур форма 'Хуастуанифт'та иккى ўринда учрайди: *ағзургулық* 'өзадиган йүлга' (Хуаст., 117); *құратылар* (үқилини керак: құратымы) *бристилар* 'әнгилган бристивар' (Хуаст., 123). 'Хуастуанифт'да -глы, -гли сифатдоши билан параллел -ғма, -ғма күлланған, -ғма, -ғма күрпү күлланади.

-ғлы, -гли сифатдоши ясовчи аффикслар манихей, уйғур, түрфон текстларыда отлашади, сифатловчи вазифасында келади: *йаратығлы* 'яратған' (АГ., 71); *әддү әғли* 'дүст, эзги ниятты' (У III, 7,13); *блүзүт тириглүлөл* 'бәз үлникарни тирилтириувич бек' (Ман., 1,24); *оқығлы* 'үнталғы тәнни' 'закириувич, жавоб берувчи тангри' (АГ., 76) каби.

-ғалыр, -ғәлір, -қалыр, -қәлір¹⁰. Сифатдоши ясовчи бу формалар руник обидаларда учрамайды. Мазкур форма уйғур, түрфон, манихей текслерларда қайд этилган.

-қалыр, -қәлір сифатдоши формалари юқорида зикр қылнган обидаларда ҳам истемол доираси чекланған аффикс хисобланади: *ол оғурда мунын әтбәзинә әмрәнмәк* көнүл сөзин түркәлэр учун бир ном шлокин созләдим 'шу орада бунинг вужудига севгили күнгилни қувонтириш учун бир

¹⁰ С. Малов, Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 127.

и Проф. А. Габеин-калыр формасининг анализига иккى асарнда тұхтатын: W. Bang und A. von Gabain, Türkische Tufsan—Texte, Berlin, 1929. S. 26; Altürkische Grammatik, S. 364. Биринчи китобда Б. Банг на А. Габеин мазкур формани *қәл-әки* қал-фезъларни деб изоҳдатан. Сунгы асарда ҳам бу фикр тақрорланған. Бу ўринде бу иккى олимийн фикрларига қышыншы бўлмайди. А. М. Шербак буни бошқа чарарок түшнитади: А. М. Шербак Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961.

шешер сұзлаб бердим' (ТТ X, 553-554); анта бәтре батра қатун иллә бәгекә әтбәзин сәвниткәләр учун күн күнина тәбэзин аумашақ савлар созләйүр әрди 'шундан сүнг Батра — бегач Илиг—бекининг күнгилни севинтириши йўлида кунда ёқимили сұзлар әди' (У III, 54; 16); тұтқалыр учун 'түтиш учун' (Сурв., 448); *Калмашапади* илиган мана киртү сақымын браманқа алтун йаармак биркәлләр учун мини мунта ыдты 'Калмашапади—хоқон менга ишониб брахманларга олтн танга бериш учун мени бунга юборди' (У III, 68,27); адынлар сминаң киргәлләр әркән тыдыгы адада қылмазын 'Сминаң роҳига кириши истиаганларга (кирмоқчи экан) бощқалар йўлида гов бўлмаснилар' (У III, 77,24).

Бошқа ёдномаларда ҳам учрайди (Ман., III, 37; У, 1,41; У II, 92) каби.

-ма, -мә. Бу сифатдоши ясовчилар саноқли феълларларгаги на қүшилиб келади: *йәлмә* 'чавандоз' (АГ., 72).

Асосан аниқловчи функциясында учрайди...*дин белгүртма браман*' (ҳар томон)дан пайдо бўлган браманлар' (У III, 12,7); *лаукик титмә циртимнүдеки* 'Лаукик дейилтан (номланган) ердаги' (У III, 38,23); *барма йыл* 'утган йыл' (АГ..78) каби.

-сыр, -сиг, -сүр, -сүг, -сақ, -сәк. Бу сифатдоши ясовчилар руник, уйғур, брахми, манихей ёзув ёдномаларда учрайди ва асосан булар ёрдамида ясалған сифатдошилар отлашиб келади: *күн тогусык* 'шарқ' (КТм., 27; ЕнПТ., 84; Ман., III, 9,1); *кун батсық* 'ғарб' (КТм., 27; ЕнПТ., 84; Ман., III, 9,3); *алқансық* 'мақтөв' (Хуаст., 96); *тұтысък* 'туладиган' (КТм., 28) *йылсығ* 'бой, бадавлат' (КТб., 28).

Аниқловчи функциясында ишлатилади: *ишилмәсиг* ишишланмаган иш' (Хуаст., 118); *созләзмасик* (Хуаст., 119); *әтбәз қодықарсуг* ед (Сурв., 190; 23); *тосық* 'түк' (ТТ V, 47); *тальғасық* (ТТ VI, 102); *анчуласық* кәрәк (Хуаст., 248) адынсығ (ТТ VI, 195); *асық* (ТТ V, 4) каби.

РАВИШДОШИ

Одатда равишишошга феълнинг шахс, сон ва замонда үзгармайдын, асосий иш-харакатта ишсебатан бирор құшимча қарапатни билдирадын ёки шахсли феълларга құшимча маъно берувчи, маъносини көнтайтирувчи, гапда шахсли феъл формалари ўринда қўлланувчи, асосий феъл функциясида келиб, ёрдамчи феъл билан бирга вид маъносини ифодалашда хизмат қиluvчи феъл формаси деб таъриф берилади. Бу таъриф равишишошнинг энг кенг тарқалған функциясини ўз ичига олади.

Эски ёдномаларни текшириш асосида юкорида равишдошга нисбатан берилган таъриф мазкур категориянинг ҳамма функцияларини ўз ичига ҳамраб олади деб бўлмайди. Чунки қадимги ёдгорликларда равишдошнинг яна бошқа бир қатор функциялари ҳам мавжудки, бу билан равишдош номинатив категорияларга яқин турди.

Унинг бу хиз функциялари сифатдош каби аниқловчи вазифада келиши, келишиклар аффикснин қабул қилини, кўмакчи сўз билан қўлдана олини кабиларни кўрсатмоқ мумкин: бирини будуныг 'биринкан ҳалкни' (КТБ., 27); қалипсанн... тутишанин... тийёр 'келишини тутишини сўзлар' (Ман., ІІ, 12; 2); кўлчиро ѹўзин 'табассумли юзини' (ТТХ, 25, У III, 14); эрдини бириндо 'хазина берিб' (ПВ., 135); муны эшиштү бирлэ ёк 'буни эшиши биланоқ' (Сувр., 621); төнри Ҳарринтэн инилонин 'тангри еридан тушишини' (Ман., III, 36); инчэ типу Ҳарлықайр (Ман., II, 9; 4).

Равишдош қўйидаги аффикслар орқали ясалади: 1. -п, -уп, -ўп, -ып, -ип; 2. -пан, -пан, -упан, -ўпдан, -ипан; 3. -у, -ў, -ыу, -ўй, -ы, -и, -а, -ә; 4. -ин, -ин; 5. -мады, -мәди, -матын, -мәттин, -мадын, -мадин; 6. галы, ғола, қали, -қали; 7. -гинчә, -ғынча, -қынча, -кинча.

-п, -уп, -ўп, -ып, -ип баъзан -ап, -еп; барап (ЕнПТ, 69); қанап (У III, 67; 6); тикилап (ТТ I, 8).

Равишдошнинг бу шакллари кенг истеъмолда бўлган -п аффикси уни билан тутаган феъл негизларига [табрәп, анлан], -уп, -ўп шакллари ундош товушга тутаган лабланган ўзакларга [туруп, ёндуруп], -ып, -ип шакллари ундош билан тамомлаган [агытпап, бинап] лабланмаган феъл неғизларига қўшилиб келади. Бу ҳол бошқа формаларда ҳам қайд қилинади. Лекин ҳар вақт бу мунтазамлик сақланмайди.

Равишдошнинг -п (ва бошқалар) формаси шахсли феъл орқали англашилган ҳаракат ё ҳолат билан бир вақтда рўй берган иш-ҳаракатни билдиради: йаги болып... йана ичик-миш 'душман бўлиб яна бўйсунди' (КТБ., 29); ғоләрин кўнгўлларин ўчқынпап, нә қылымнышн арты билинмоз болтылар 'эс-хушдан кетиб, нима қилишларини билмас эдилар' (Сувр., 625).

Шахсли феъл орқали ифодалангандан иш-ҳаракатнинг тамомланишидан аввал содир бўлган ҳаракат ё ҳолатни билдиради: йида ташда қалмыши кубранып ёти ўз болты ўрмонзор, тошлиқ (жойлар) да қолгани қўшилиб етти юз

булди' (Тон., 61); ат бинип тагди 'от миниб ҳужум қилди' (КТБ., 31); улуғ ҳил көлип, кўл сувин токын... сув йаънларни йай қалти 'қаттиқ шамол келиб, кўл сувини тошириб... сув ёйни, чайқалди' (Сувр., 617); ал алтағ азун мақларни шашқарып аддинларка асыргақ ишик шилётиниз 'маккорлик ҳийлагарники ташлаб, бошқаларга фойдалашиш қиласин' (ТТ III, 68-69).

Иш-ҳаракатнинг кетма-кет, навбатма навбат маъмилланинг билдиради: ол доён қатун бу савъи эшиштап, улуғ пусуста қадугта туруп, ачмын көлип кўзинга толу ўши бирга тэркин илик бозга барып 'уша вақт бекаҷ ойим бу сўзни эшиштап, чуқур қайғуга ботиб, ачнинг келиб, кўзиди тўла ёш билан Илик бекка тезда бориб' (Сувр., 622); анлап, билип, қорқуп 'англаб, билиб, қўрқиб' (ПВ., 135).

Иш-ҳаракатнинг асосий маъносини, шахсли кўмакчи феъл эса ҳаракатнинг турли оттенкаларин англатиб келади: ўркўп бар— (ПМК., 37); тирилип бар— (МН., 18); тэзиш бар— (КТБ., 31); ёлўп бар— (ТТ II, 16); ёнўп бар— (У III, 10-9); учун бар— (ТТХ, 134); тирилип кёл— (МН., 17); кириш кёл— (ТТХ, 254); ғанап кёл— (ПВ., 124) каби.

Айрим ўринларда мустақил ҳолатда қўлланиб шахсли феъл функциясини утайди: ай ишларим монин бўйкунки кўн ёртингёз қорқум бэлинлэгум қёллип 'эй иниларим бугун ёртаги кун учун қўрқин келди' (Сувр., 608); бирлэ ки-а ўпўп ўчўсўй бирга учовимиз чиҳдик' (Сувр., 620).

-пан, -пан, -упан, -ўпан, -ипан, -ин. Равишдошнинг бу формаси ҳам кенг истеъмолда бўлган. Руник обидалар тилида ҳам маҳсулдор аффикс саналади. Ҳажм жиҳатдан унча катта бўлматган Култегин ёдномасиди кўпгинни феълларда учрайади: сўклипап (КТБ., 32); қёллипап (КТБ., 29, 30); тутишпап (КТБ., 29); олуринпап (КТБ., 28, 30); сў сўләпап (КТБ., 29) каби. Руник обидаларда -упан, -ўпан шаклларини учратмадик. Эски ёдгорликлардан 'Ирқ битигда' учрайди.

Бу равиша иш-ҳаракатнинг шахсли феълдан олдин ёки кетма-кет содир бўлганини англатади: ығаф ўзга олурупап, -менилзўрмэн 'дараҳт устида утириб севинмоқдаман' (Гкн., 80); йаш от кўрўпэн, ёормыу барыпап, сув ичинпэн, йаш ишлап олумда озимни 'кўк ut кўриб, юриб бориб, сув ичиб, ўт еб, ўлимдан қутулди' (Гкн., 81).

Бу равиша шахсли феъллар билан келиши жуда ҳам кам учрайади: қолупап бар— (Гкн., 83).

-у, -ў, -ы, -и, -а, -ә, -йу, -йй. Равишдошнинг -у, -ў шакллари кенг истеъмолда бўлиб ундош товушга тутаган

лабланган ва лабланмаган феъл ўзак-негизларига қушилиб келади. Қуанды мазкур равишдош билан құлланған феълдарниң бәзіләри көлтирилади: әүгүр-ү, үдыш-ү, иртір-ү, әндиур-ү, әшті-ү, қал-ү, әүкүн-ү, бошун-ү, әйт-ү, түр-ү, әл-ү, адырыл-ү, қаз-ү, әйт-ү, ычтын-ү, әоқад-ү, қүй-ү, өкшт-ү, үч-ү, әалвар-ү, әүтүн-ү, түт-ү, әйр-ү, бар-ү, әл-ү, әйт-ү, қол-ү, қазған-ү, итин-ү, әаратун-ү, үд-ү, олур-ү, бар-ү, әйт-ү, әл-ү, таплан-ү, көтүр-ү, қагүр-ү, үтпүр-ү, әннарт-ү, бүтүр-ү, әңүн-ү, қатын-ү, қотур-ү, әдүн-ү, тапын-ү, әр-ү, тапыш-ү, илт-ү каби. Миссоллардан күринш түрбидики, бу равишдош формасы асосан иккى бүгнилі феълларға қушилған.

Равишдош ясочы -а, -ә аффикслар асосан бир ва иккى бүгнилі феълларға қушилиб келади: тик-ә, әг-ә, ыыв-ә, сун-ә, қын-ә, әалвар-ә, үч-ә, түт-ә, әүр-ә, тәз-ә, сүр-ә, ач-ә, бат-ә, бас-ә, ағ-ә, ыыд-ә, қаз-ә, тап-ә, бүк-ә, бур-ә, әзір-ә, сәбин-ә, қықыра-ә, тегил-ә, адір-ә, әдүр-ә, ән-ә, тог-ә, үқ-ә, чок-ә, ин-ә, тый-ә, тых-ә, қас-ә, қавыр-ә, әнір-ә, тиз-ә, тир-ә, әйар-ә, сач-ә, ән-ә, әрт-ә каби.

Равишдошнинг -ы, -ү шаклы жуда тор донрада құлланылған: ал-ы, ызы-ы, қод-ы, улат-ы, кәл-и, тәг-и, қод-ы, қал-и, мәнзәт-и, узат-ы, әрт-и, топт-и каби. Булардан бәзіләри ёрдамы сүзлар групласынған.

Равишдошнинг -ай, -ай үшінде феъл ўзаги унли билан тамом болғанда қушилиб келади: муңчула-ай, онла-ай, алта-ай, арқанла-ай, көмба-ай, башла-ай, оқу-ай, отлә-ай, муныла-ай, әоры-ай, әилби-ай, сығма-ай, буди-ай, нара-ай, түйнүрка-ай, тәгрә-ай, қамша-ай, тәркел-ай, оғырла-ай, номла-ай, муныла-ай, сүлә-ай, сығда-ай, башла-ай, игда-ай, бошу-ай, ай-ай, түшә-ай, сәкри-ай, сымна-ай, тоқы-ай, оқы-ай, тәки-ай, ағила-ай, әллинә-ай, әалына-ай, булға-ай, қышла-ай кабилар.

Баъзын тадиқотларда бу давр тилида -ай, -ай, -ай, -ай шакллари мавжудліги ҳақида маълумот берилади. Едгорликларда равишдошнинг шаклларига дуч келмады.

Көлтирилған равишдош формалари баъзы феълларда уза-ро алмашынуви мумкин: аш-а, аш-у, бигра сәбин-ә, бигр-ә сәбин-ү, тол-а, тол-ы, тол-у каби.

-у, -ү (ва бошқалар) формалар шахсли феълдан англа-шилған иш-харакаттинг бажарылышыдан аввал содир бүлған ҳаракат ә холатни англатади: аш қылу түкәтмишә 'ош қилиб тутаттанды' (Сувр., 154); әзи әннарту һана ол ариққа кирип... 'үзін қайттың яна үша ариққа кириб...' (Сувр., 616).

Шахсли феълда ифодаланған иш-харакат билан бир вакт да навбатта-навбат бажарылған ҳаракаттни күрсатади: *қайык айиү, табышған айиү олурур әртимиз* 'қийик еб, қүен еб үтира эдик' (Тон., 61); оларқа әллару, ынча тиң титим 'уларға әллары шундай дедім' (Сувр., 155); қылмыш әа-зулашының аса әаде әллару этнүң дүспүрү бошуну киантты қылаттылар 'қылған гунохларини очиб, айтты беріб, әлбориб, үтінін тобини-кшантты қылдилар' (ТТ IV, 6-7); аны көрүп әзеклар бірге вайширлар тәнжи әашылғы көзин ынғалайу атаваки әжкін ириән ордусын көрүп...' уни күриб арвоҳлар беги вайширлар тенгін әшли құзы билан атаваки арвоҳнинг ириән қаласын күріп' (ТТ X, 291-301).

Шахсли феъл орқали ифодаланған иш-харакаттинг мақсадини, сабабини билдиради: *энди тәнрим ыазуқда бошуну әттүнүрбіз* 'энди таңгым гунохлардан кечір деб үтінімиз' (Хуаст., 118); алды әарлықыда 'олишига буюрді' (ПВ., 135); көрстү әарлықада 'сақлашыга буюрді' (Сувр., 156); қылу кәл 'қилишша гелди' (ТТ III, 106).

Шахсли иш-харакаттинг бажарылыш усулини билдиради: *егира тоқылды 'кунб үтірді'* (КТБ., 32); *мұнчлайу ыңғалады 'дод-войлаб ыңғлады'* (Сувр., 627); *әашын ытуның әттүнүрбіз үтілді* ынча тиң тади 'әшиниң оқызмай (тұхтатиб)', хотинини юнатып шундай деді' (Сувр., 22).

Бу равишдош формалары синоним маъннолары бир-биге зид бүлганды ҳаракаттинг жүфт холда көлганин күрсатади: *блу әйтү* (КТБ., 31); *тирү блу* (КТБ., 28); *әштінү әаратуны* (КТБ., 29); *ырлайу бүдайу* (ТТ X, 143); *улынү сымғайу* (Сувр., 625); *тәбрәйү қамшайу* (ТТ X, 210).

Күмакчи феъллар билан келип құшма феъл ясайды: *йүрэ әз-ә* (ПМК., 35); *ұча бар-* (КТБ., 30); *адырмұл бар-* (ЕнПТ., 56); алды *бәр-* (МН., 19); *қықыра бар-* (Сувр., 156).

-ғалы, -ғазы, -қалы, -қалы. Равишдошнинг *-ғалы, -ғазы* шакллары күп, *-қалы, -қалы* формалары эса кам учрайди: *айқалы, сатқалы, тұтқалы, бритқалы, бититқалы, истадқалы* каби.

Бу равишдош шахсли феъл томонидан ифодаланған иш-харакаттинг мақсади, сабабини билдиради: *түр бүдүн олурғалы, түрк қаған олурғалы* (Тон., 61); *санғалы түшүрттимиз* (Тон., 62); *йұлғалы барды* (МН., 17); *тынлығлар арасында издәтқалы ытды 'жониворлар орасидан қидирғаны үйорді'* (Сувр., 156); *қылымын санғалы ограды 'жилиц' билан санчғаны отылди'* (ТТ X, 356).

-ғалы, -ғазы, -қалы, -қалы равишдош оадатда шахсли феълдан олдин құлланады. Айрим үрнелларда шахсли феъл-

дан кейин ҳам келди. Бу ҳол асосан шеърий парчаларда келди: *сина қамагун таплаты бәг қылғалы ҳамма сени бек қылған сайдади* (ТТ I, 10); *аңұнтумұз, сизинә асра көнүнің жүккүнәли* 'сента итотали күнгіл билан ҳұрмат күрсаттани қозырландик' (ТТ III, 3).

-маты, -мати, -мады, -мәди, -матын, -матин, -мадын, -мәдин. Бу равишдош шакларидан -маты, -мати, -мады, -мәдинин истемол донраси тор, -матын, -матин, -мадын, -мәдинин истемол донраси кенг бүлган.

-маты, -мати шаклининг маъноси -*п*, -у билан ясалған равишдошнинг инкор маъносига түғри келди: *сөкис оғуз тоқуз татар қалматы қалты* 'саккыз үғуз, түқкүз татар қолмай келди' (ПМК, 35); *түн үдыматы, күнтүз олурматы* 'тунда ухламай, кундузы үтирай' (Тон., 64).

-матын, -матин, -мадын формалари ҳам инкор маъносида келди: *сабын алматын.. арылтып* 'сүзинг қулоқ солмай ҳоридик' (КТм., 28); *орукунуз үчин булмадын улының сансарта қалтыймыз* 'сенинг жүлгенинг үчини (бошини) топмасдан үралган Сансарда қолдик' (ТТ III, 46); *әмәд бир қодматын түгэл санаң алтымыз* 'хеч нараса құймасдан тұла санаң оддик' (Юр., II, 206); *тиләп, истәп булматын, әндөру әнаңа қәлип ахтарын, излаб топмай яна қанытқиб келиб* (Сувр., 156).

Бағынан құшма сүз ҳосил қиласы: *билип билматин* 'билип билимасдан' (Хуаст., 118).

-мадын, -мәдин, -матын, -матин формаларининг фонетик варианти сифатида *мәйын, -мәйин* шаклары ҳам учрайди: *қанын болмайын, Табғаңда адрылты* 'Түрк ҳалқын' қоқони бұлмай Табғочдан айрілди' (Тон., 61); *қалдурмайын* 'қолдирмай' (Усп., 6).

-ын, -йын, -йин. Равишдошнинг бу формаси саноқлы фельварда учрайди: *түйүн 'билиб'* (КТб., 35); *тийин 'деб'* (КТб., 29).

Текстларда тийин лексик элементтегі айлани, құшма гапда бир қатор функцияда құлланади¹¹.

-ғынча, -ғинчә, -қынча, -қинчә. Бу равишдош формалары рүнник обидалар тиляда құлланмайды. Бу равишдош характеристикинің бажарылыш пайтынни билдиради: *көзүз думуп ач-ғынча* 'күз юміб очгұнча' (ТТ VIII, 152); *күчи житгүнчә* 'күчи етгүнча' (ТТ V, А 73); *тұғегинчә* (Сувр., 36); *инан-*

мақынча 'инонматуңча' (Сувр., 162); *кәлгинчә* 'келгүнчә' (У III, 81); *инанмагынча* 'инонматуңча' (ТТ I, 10); *бәргинчә* 'бергүнча' (Юр., XX VII, 215) каби.

ФЕЛЬ ДАРАЖАЛАРИ

Даража категорияси иш-харакатнинг бажаруучига бүлгән муносабатини күрсатади. Бу муносабат феъл үзаги ёки феъл үзагига қүшилған маҳсус аффикслар орқали ифодаланади. Даража категорияси феълдан феъл ясовчи аффикслар орқали ҳосил бўлади¹².

БОШ ДАРАЖА

Феълнинг бош даражаси маҳсус аффикста эга бўлмай, ҳаркантнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет тоғонидан бажарилғаннинг ёки бажарилмаганнинг кўрсатади. Феъл үзаклари орқали ифодаланган маънога қараба фельварлар утимли ёки утимсиз группаларни ташкил этади. Эски ёдгорликларда утимила утимсиз фельварлар ҳали тўла шаклланмаган бир ҳолатда бўлган. Утимсиз феъллар утимли фельварлар каби тушум келингиз билан бошқарын хусусиятга эга бўлган. Масалан: *йирич, йир танылып боғузланты* 'йул кўрсатувчи йўлдан адашиб, улимга дучор бўлди' (Тон., 62); *билг Тонуқуқ Отёкён йириг қонмыш 'билимни Тонуқуқ Үтикан ернаның қони' Үтикан ерни жой қылаб тандади'* (Тон., 62); *Көгемән йашып йорып 'Кўтгман авомига бориб'* (КТб., 32).

ҮЗЛИК ДАРАЖА

Эски ёдгорликларда үзлик даража феъл үзаклари унли билан тамом бўлганда -и- ва феъл үзаги ундош билан тамом бўлганда -үн (қолун-), -үн (көрүн-), -ын (қылын-), -ин (билин-) құшымчаси билан ҳосил қилинади. Айрим уринларда -л- аффикси ҳам үзлик даража мазмунини ҳосил қиласы.

XI аср тилига бағишиланган баъзи тадқиқотларда -лан аффикси үзлик даража ясовчи құшымчалар қаторига кири-

¹¹ А. Н. Кононов, О синтаксической функции формы *тийин* // *тийин*. Сб. Белек С. Е. Малову*, Фрунзе, 1946, стр. 44-46.

тилади. Ўзлик даражага **-лан** қўшимчасини киритиб бўлмайди, чунки **-лан** маҳсус отдан феъл ясочи аффиксdir¹³.

Ўзлик даражага аффикси феъл ўзаги орқали англарилган иш-харакатнинг эга томонидан бажарилганини ва ҳаракат бажарувчининг ўзиги қаратилганинга англалатди: **ўзим сантим ўзим қайту чекдим** (КТб., 33); **бурхонларка ынкитымиз тайантымымз** (Хуаст., 118); **алтун элиг, қэшиг белимтэ балтим** 'олтили эзлик белогни белимга боягладим' (ЕнПТ., 17); **эмзи дўйнурбиз билинрбиз** 'энди уқинамиз, тан оламиз' (ТТ IV, 32).

Иш-харакатнинг доираси чекланганлигини, медиал маънioni англатади: **ар оғли дигор сабину кэлир** 'эр ўғли кувониб, севиниб келур' (Гкн., 82); **бир балық қалыпни козёнти** 'бир шаҳар дарвозаси кўринди' (Сувр., 156).

Мазкур маъно айниқса турфон, манихей обидалар тилида тез-тез учраб туради: **ўзкунгедо тиридем қут буйан утмақ ўнгедмәк китум орнанти** 'оддинга танги баҳт-саодати, ютуқ ва ғалоба ўз-ўзидан ўрин оли' (ТТ 192-3); **қатун қошибмоқ** (ТТ I, 15); **бротен ўртамоқ** (ТТ IV, 1).

Ўзлик даражага мажхуллик мазмуниди: **шузукса бошунгали** 'гуноҳдан бушангани' (Хуаст., 119); **нэ басыналым** 'нима учун енгилайлик' (Тон., 63); **богиги чуғунг болунти** 'богинг талон-тороҳ қилинди' (ТТ I, 7).

Феъл орқали ифодаланган маъно ўзлик даражага аффикси кўшилгандан кейин ҳам ўзгармайди: **агримақ** 'огримоқ' (Сувр., 156); **күн таҳрир кўлжунти ҷаригинг ўзэ** 'Кунтанди аскарларнингдан кулади' (ТТ I, 8).

Ёдгорликлarda ўзлик даражага аффикси феъл ўзаги орқали ифодаланган семантикан назарга олмаган ҳолда кўшилаверади: **қанрон-** 'фаред қилмоқ'; **алкын-** 'ишдан чиқмоқ, ҳоримоқ' **йазын-** 'гуноҳ қилмоқ'; **бротен-** 'ўртамоқ'; **қарған-** 'қарғамоқ'; **билин-** 'ўрганмоқ, билимоқ'; **тапын-** таъни- 'топинмоқ'; **қолун-** 'ўзига сўрамоқ, тиланмоқ' каби.

МАЖХУЛ ДАРАЖА

Ёдномаларда мажхул даражага **-л** (феъл ўзаги унлига туталганди), **-ул**, **-ўл**, **-ыл**, **-ил** (феъл ўзаги ундошга туталганди), **-к**, **-к**, **-сық**, **-муқ**, **-тўқ** аффикслари орқали яса-

лади. Ўрни билан ўзлик даражага аффикси ҳам мажхуллик маъносига келади.

Малъумки, ҳозирги кўпчилик туркий тилларда феъл ўзагида **-л** ёки ўзакнинг сўнгги бўғинида **-л** ундоши бўлганда мажхул даражага **-н** орқали ясалади. Текширилётади давр ёдгорликларда айрим ўринда **-н**, айрим ўринда **-л** ишлатилган: **қылын-** (КТб.,); **қылыл-** (ТТ VIII); **алын-** (Сувр.,); **алыл-** (ТТ VIII) каби.

Мажхул даражага аффикслари модал мазмунини ифодалайди: **ачыл-** (ТТ I, 7); **йаныл-** 'янглишмоқ' (КТб., 28); **укўла-** 'кўпаймоқ', (Тон., 63); **йўреким йарыл-** (Сувр., 625); **йўреким йарылып** (У III, 18); **бузул-** (Сувр., 613); **талин** (ТТ I, 8); **конрул-** 'утмас бўлмоқ, тушиб кетмоқ' (Сувр., 627) каби.

Мажхуллик маънони англатади: **этил-** 'қилинмоқ' (ЕнПТ. 73); **сачылвап йатур** (Сувр., 625); **йоқару** коди **йашалты** **йайкалты** (Сувр., 617); **эд тавар сачалур** (ТТ I, 10).

Мажхул даражага аффикси ўзлик маънода: **адырылгай** 'африлтай' (Хуаст., 118); **адырылтам** 'африлдим' (ЕнПТ., 80); **адырылдом** 'африлдим' (ЕнПТ., 63) каби.

Бу давр обидалар тилида саноқни феъллар билан **бирла** кўмакчили конструкция учрайди. **Табға** будун **бирла тўз-элтим** 'Хитой халқи билан қўшилдим' (АТб., 28); **Оғуз будун тоқуз — татар бирла тириллип қалти** 'оғуз халқи тўқиз татар билан қўшилиб келди' (МН., 17); **Кайра башишта ум Биркўдга ҳан сўси бирла қатылтам** 'эйра будоғи бошида уч Биркўдга ҳан лашкари билан қўшилдим' (ПМК); **дг қан бирла қатылтамиз эрсар** 'она билан бирисак' (ТТ IV, 35-36).

Мисолларда **бирла** биргалик маъносига келиб, пассив конструкция ҳосил қиласиди. Пассив конструкция **ўзэ** кўмакчиси ёрдамида ясалади: **булун йиňақ барча бўтўрў қарароҳ** қара тўйлан ўзэ бўртўлди 'бутун ер юзи қорайди, қора туман бирлан копланди' (Сувр., 617); **йити энўкләри эмзек** ўзэ съықылып 'еттига болалар қийинчлики билан сиқилиб' (Сувр., 610); **ачығы** ўзэ тъықылып 'аччиғи билан тиқилиб' (Сувр., 622).

Ёдгорликлarda **-к**, **-к**, **-сық**, **-йық**, **-дық** (вариантлари) аффиксларнинг истеъмол доираси жуда тор бўлган: **окъян** урсуқмис 'үқ билан урвалган' (Сувр., 625); **кишик мўаласықди** 'одам томонидан олинди' (ЮР., I, 203); **инчкун мэнин** бултукмаз 'тинчлик шодлик (сенга) тоғилмас' (ТТ I, 7);

¹³ XI асрда **-лан** аффикснинг отдан феъл ясашини Маҳмуд Кошгарий ҳам қайд қиласди ва бу аффикснинг бир талай маънода феъл ҳосил қиласига мисоллар келтиради: Маҳмуд Кошгарий, Девону луготит турк, II том, Тошкент, 1961, 163, 170, 174, 185-бетлар.

Еңгөрликларда орттирма даражасынан күйидеги аффикслар
орқали ҳосил қилинади: -*m*, -*um*, -*üm*, -*ym*, -*im*; -*p*,
-*ur*, -*ür*, -*yr*, -*ip*, -*tur*, -*tür*, -*dır*, -*dür*, -*dür*;
-*yur*, -*yür*, -*kur*; -*z*, -*tyz*, -*kit*- чир-каби.

-т аффиси асасон унли товуш билан тугаган икки бүгнилди фөйл үзакларига құшылады: *дарат*-'яратмоқ', *тұғым*-'тұгымтоқ', *арғым*-'оргитмоқ', *сұлам*'лаштар тоғтмоқ', *йорум*-'юрітмоқ', *ексүт*-'камайтмоқ', *тартыш*-'тартытмоқ' (ІІІ. 84-15).

Едномаларда уллы товуш билан тамом бўлган уч ва ундан ортиқ бўғинли феълларга -т оптирилиши характерли эмас. Мазкур форманинг ундош билан тутаган феълларга кўшилини жуда кам учрайди: сўвим-, басим-, айгурт-, дўлум-, ағим- каби.

-р- (вариантлары) аффикси *л*, *з*, *т*, *ш*, *с*, *ð*, *й*, *н* каби ундошлар билди тамом бўлган бир ва икки бўғини фетъларга қўшилиб келган: *қалўр-*, *блўр-*, *кёнр-* (ТТ I, 18); *кўйур-*, *олур-*, *тэгўр-*, *тшўур-*, *качўр-*, *артур-*, *туғурумок'* (Ш III, 21-11); *бўмўр-* 'битирмок' (ТТ Ш, 139); *тоғур-* 'тихламок' (ТТ III, 60) каби. Оргирма даражанинг мазкур формаси асосан ўтилиб феълларни ясалди.

-түр- (вариантлари) аффикси тарихан -т- ва -р- шакларинин бирликиндан хосил болган. Бу дәвр ёлғорлықтарда ушын аффикснинг истемелү дойрасы -т- ва -р- аффиксларында тоорок болгандар. Рунук ёдномалар тилинде -түр-, -түр- вариантылар түрфон, уйтарт, манихей ёдномалариде -түр-, -түр- ва -дүр-, -дүр- вариантылар параллел күлланган: айкүнтүр-, өзгүнтүр-, йапптур-, йапп-дүр-, эшийтүр-, уртүр-, өнктүр-, йүкотмоқ' (ТТ III, 122); қантур-, билтүр-, ириптүр- 'емон қылмок' (ТТ IV, 17) каби.

-з-, -күр-, -гуру-, -гүр-, -тыз-, -ким-, -чир- каби аф-
фисларнин истемел дойнарас бу давр ёднамаларда тор-
булган: ўтмаз- 'юткизмоқ', тутмаз- 'тұтқазмоқ' (III, 29,
ТТ III, 57); алтыз- 'олдирмоқ'; түркүр- 'турғизмоқ' (III, 33,
III); түргур- 'турғизмоқ'; түрэд- 'тирилтірмоқ'; болғэр-
'білдірмоқ'; озкүр- 'бушатмоқ' (TT III, 47); кікірт- 'күр-
сатмоқ' (TT III, 58); түркүр- (TT V, 8; 55); шатмур- 'ёткіз-
моқ', (III, 14-7); азгүр- 'бушатмоқ' (TT III, 119); күлчир-
'кулдірмоқ' (III, 21; 9; TTX, 25) каби.

Көлтирилган миссоллардан күрниш турибеки, баъзи феълларга ортира дараражанинг турлар формалари қушила олади. Бунга яна қўйидаги феълларни кўрсатиш мумкин:

Әлүр-, сықыр-, сығур- 'йигмоқ' (ТТ III, 100, 119);
көрким-, көргіт- (ТТ III 58, 73) каби.

Саноқли феълларда бир узакка иккى орттира даража аффиксиянан қышында келиши ҳам учрайдай. Бұз қолда маън-
исын азгарирадай: **бәләүрт-** (УШ III 12-7); **кәләүр-**, **кәләүрт-** 'ке-
тирмок' (ТТ III, 38, 12-16), **анқиттыр-** 'бүйсундаримок'
(ШШ III, 78).

Ортирма даражада объектта бўлган интенсив йўналишини билдиради. Бу маънно утмилла ва соф ортирма маъноларни ўзничига олади. Ортирма даражада асосан шу иккى маънода келади: қыръым қаганин olandurтумъоз (Тон., 63); тайын калурти 'айгоқчини келтирди' (Тон., 63); анад айынчидар туркутынуз 'унга бошца тогни турғаздингиз' (ГТ Ш, 54); аны негъулук калуртунгизлар 'нимага уни келтирдингизлар' (Сувр., 156).

Айрым үрүнларда орттирма даражасы аффиксларининг семантикаси үзлигін мажхұл даражасы аффикслари ифодалаган маңында тұғри келеди: *тәнриләрдә арыттымыз*'тангирлардан күтүлдік' (Хусат, 118); *екисин дәл алтызыбы*'иккисиннен узи олдиди' (КТБ); *бікә қаңқа сәвінгімши* *әртін*'онанға отанға сөвешардағы' (Сұвр., 619); *киши күңі қорасар* *шад* *кишик басытуар*'киши күңі күрінгенда, тамом бұлғанды, ет киши томонидан енгилді' (ТТ I, 9); *бу ырқ қимқа* *қалсар* *сүде* *әрсәр санычтуар*'бу белгі кимга келса (тегса), урушда бұлса санычилади' (ТТ I, 9); *ынаға титип* 'ишенчли дейнілади' (ТТ IV, 2) кабін.

БИРГАЛИК ДАРАЖА

Биргалик даражасы -*иши* (-*ыш*, -*ыш*, -*ыш*, -*иш*) аффикси оркалы хосил болады. Бу даражанын маъноси иш-харакаттинг бир неча шаҳс ўртасида булғанни, бирлікда баҳарланағанни шаҳаратаңнан бажарылышыда бир неча субъект иштирок қылғаннан күрсатады: *Утру иши алайш киши оғлан соқусымыш* «Сынға у иккى облик болалы учратади» (Ген., 80); *оз көнніләларин — тәки сақынмын саваларын соззәшшп...* «уз күнгилларидаги ўйлаган сузуларин сұзлашиб»... (Сурв., 609); *биш ишк талашар ўч ўзут өклемшүр* «беш жиң талашмоқда, уч арвоҳ олишмоқда» (ТТ I, 8).

Үрхун-енисей обидаларидан сүнгрөң ёзилган ёдномаларда мазкүр маънода келгап фельдларда **-лар**, **-лэр** аффикси кўлдана бошлиандар: **дўйнодлар** барла созләшдилар (ТТ, I, 28); **кекнештилар** (ПВ., 135).

Биргалик даражада **бирлә**, **бирлән** күмакчилари билан ишлатылганда комитатив маңнода келади. **Бирлә** күмакчили биргалик даражанин конструкциясы қадимдан мавжуддир: *Изгил будун бирлә сүнүшдимиз* 'Изгил халқы билан урушдик' (КТБ., 32).

Биргалик даражада интенсив, медиал маңнода келади: **ол** сүг анта **йоқышым** 'күшинларни ўша ерда йұқ қылдым' (МН., 16). **Иккى** көйіл қарышыда 'иккى қүнгіл ранжида' (ТТ I, 9) каби.

Шуның кейд қилиши керак, әдгорликларда бир неча даражада күрсактиң бир ұзакка қүшиліб келади: **йаратып-яратылмоқ** (ТТ III, 79); **соқлуң-** 'сүкілмоқ' (ТТ III, 55); **қатрум-** 'қотирмоқ' ўйрасқа қатрунин 'юрагини қаттың килем' (У III, 15-10); **йапшы-** 'епишишмоқ' (У III, 32; 25); **түдүлтур-** асир қылмоқ' (ТТ III, 79).

ФЕЙЛЛАРНИҢ ЯСАЛИШЫ

Феъллар иккى йұл билан ясалады: морфологик ва синтаксик. Феъл ясашда бу иккى усульдан морфологик йұл билан феъл ясаш обидаларда маҳсулдор қисбланады.

Морфологияның усулы билан феъл ясашда аффикслар қатнашып, улар маҳсулдарлығы, янги феъл ясашда актив иштирек қилиши ёки кам унумилигига қарал иккиге булинади. Қүйидеги аффикслар феъл ясашда иштирек қылады.

-ла, -ла: бу аффикс зерт актив сүз ясочылар қаторига кирады ва күргінен маңнона англатады: **бошла-** **сұл-** 'күшин тортмоқ'; **сөзле-** 'сұлаламоқ'; **бәдізде-** 'нақшаламоқ'.

-ад, -әд: бунада **күйналмоқ**'; **йылғад-** 'яхшиламоқ' **кутад-** 'бағтағ бұлмоқ', **қылмоқ**'; **нағылд-** 'душман бұлмоқ'; **кокәд-** 'күкка күтармоқ'.

-а, -ә, -ы, -и, -у: **атан-** 'шұхрат қозонмоқ'; **аша-** 'емоқ'; **мұнәрәмәк ынчықламақ** (жуфт. Сувр., 12); **ула-** 'ула-моқ'; **мұнғра-** 'дод-вой қылмоқ'; **тила-** 'истамоқ'; **тұл тұшэ-** 'тұш құрмоқ'; **сығыта-** 'йиғламоқ'; **бошу-** 'бұшаламоқ'; **куру-** 'құримоқ'; **тару-** 'тораймоқ'; **үйдү-** 'ұхламоқ'; **ири-** 'иримоқ'; **окы-** 'үқимоқ'; **қаны-**, **қана-** 'қонамоқ'; **қи-** 'кенгаймоқ' каби.

-қ, -қ: **ташиқ-** 'тошиқмоқ', ташқарига қылмоқ'; **антых-** 'онт ичмоқ'; **тағық-** 'тоққа күтарылмоқ'; **йолық-** 'йулиқмоқ'; **ищек-** 'бүйсүномоқ', ичкарига кирмоқ' каби.

-та, -тә, -да, -дә; **үнто-** 'үндамоқ'; **истә-** 'изламоқ'; **алта-** 'алдамоқ' каби.

-ка, -кә, -ға, -ғә: **ириңкә-** 'маржамат әтмоқ', **ғам** емоқ';

қурға- 'қуримоқ'; **шарлықа-, шарлықа-** 'буормоқ'; **қинәш-** 'кенгашмоқ'.

-гар, -эр, -кар, -кар: **көнүлкәр-** 'үйламоқ'; **түпкәр-** 'өхирға етказмоқ'; **бирағар-** 'бірлаштырмоқ'; **қодықартур-** 'пастлатмоқ'; **чынғар-** 'ростламоқ'; **тәбзәр-** 'асосламоқ'; **башғар-** 'бошқармоқ'; **ицкәр-** 'иңкарлатмоқ' каби.

-қыр, -қир, -қур, -ғыр, -ғур, -ғұр, -ғир: **қы/ә/қыр** 'қыйқирмоқ', **айқыр-** 'хайқирмоқ'; **шанғур-**, **әнәкыр-**, **шан-** **қурт-** 'янгратмоқ' каби.

-л, -ал, -әл (<a+l>) **тұззәл-** 'тұзатмоқ'; **онал-** 'яхшиламоқ'; **йоқул-** 'йүктомоқ'; **тұсул-** 'фойдаланмоқ' каби.

-са, -са, -сы, -си, -сын, -син: **барығса-** 'бормоқчи бұлмоқ'; **көрүсса-** 'күрмоқчи бұлмоқ'; **арксин-** 'күч қасб әтмоқ' каби.

-сыра, -сирә: **әғсирә-** 'тынсыра-' беҳуш бұлмоқ'; **қағансыра-** 'хоқонсиз бұлмоқ'; **илсирә-** 'әлсиз бұлмоқ'; **иңсирә-** 'тиңчинлик жүктөмк'; **татыссыра-** 'бірор нарасанның мазасини жүктөмк', тотылданмоқ' каби.

-ра, -рә: **кәкәрә-** 'түлдірамоқ'; **кәкәрә-** 'хиддатланмоқ' каби.

-р: **шаныр-** 'янгилатмоқ' каби.

-шүр, -шур: **қанышур-, қәкәшүр-** 'үришмоқ', **хафа қылмоқ'**; **пойшур-** 'тіжігжіламоқ', **олқышламоқ'** каби.

-мсын, -мсиян: **қылымсын-** 'қылымсимв'; **бәзімсін-** 'бек бұлнанда қарапт қылмоқ'; **атақымсын-** 'шұхрат қозо-нин' учун ҳаракат қылмоқ' каби.

-лаш, -лаш: **әғләш-** 'үйлашмоқ'; **қанылеш-** 'кенгашмоқ';

-лан, -лан: **ашалан-** 'банд бұлмоқ', **мағтұн бұлмоқ'**;

йарықлан- 'чұлдур күйін күйімк' каби. Едномаларда бир группа феъллар мавжудды, булар ба-жаруучи асосын феълларға құшымча маңын оттенкаларини беріп құшма феъллар қосын қылады. Етакци феълга құшым-ча маңын оттенкалары қүйидеги күмакчы феъллар орқали берилади.

-бир, -бәр 'бермоқ'; **тұта бир-** 'құлламоқ' (КТБ., 28);

ити бир- 'жойлаштырмоқ' (КТБ., 28); **қазғану бир-** 'әріш-моқ' (Мн., 18); **әшидү бир-** 'әшітмоқ' (Тон., 62); **сүйләй бир-** 'үришшиб бермоқ' (КТБ., 29); **алы бир-** олип бермоқ'

(Мн., 19); **қылу бир-** 'тайәрлаб бермоқ' (Мн., 18); **тішкес бир-** 'тиклиамоқ' (Мн., 18); **алтұ бир-** 'әлтіп бермоқ' (ТТХ, 552); **қықыра бир-** 'қықырип бермоқ' (Сувр., 156); **ақа бир-** 'очмоқ' (Ман., 1, 13); **шарлықай бир-** 'буормоқ' (Ман., III, 25); **сөззәй бир-** 'сүзлаб бермоқ' (Тш., 34) каби.

кәл- 'келмоқ'; йорыңу кәл- 'юриб келмоқ' (ПМК., 35); ўрға кәл- 'йұлға түшмөк' (ПМК., 35; Мн., 17); тирилип кәл- 'тирилмоқ' (Сувр., 154); илтү кәл- 'қайтиб келмоқ' (Сувр., 156); кирип кәл- 'кириб келмоқ' (ТТХ, 254); йанып кәл- 'қайтиб келмоқ' (ПВ., 134); тәркеләү кәл- (Гкн., 80); көрүп кәл- 'күриб келмоқ' (ТТХ, 180); ақып кәл- 'оқиб кетмоқ' (Сувр., 621) каби.

бар- 'бормоқ': адымылу бар- 'ажаралиб кетмоқ' (ЕнПТ., 38); уча бар- 'учиб кетмоқ' (КТб., 30); ўркүп бар- 'хүркіб кетмоқ' (ПМК., 35); тирилип бар- 'йигілше чиқмоқ' (Мн., 18); тозаш бар- 'қочиб кетмоқ' (КТб., 31); күшлайды бар- 'овлада-моқ' (Гкн., 83); қолупан бар- (Гкн., 83); қалыңу бар- 'ко-либ кетмоқ' (Гкн., 82); қылышу бар- (Гкн., 83); ўзғуру бар- (Гкн., 83); йорыңу бар- 'юргиб кетмоқ' (Гкн., 81); үчеп бар- 'учиб кетмоқ' (ТТХ, 134); әорып бар- 'юриб кетмоқ' (Сувр., 620); дәлүп бар- 'ұлғиб кетмоқ' (ТТ II, 16); дәнүп бар- 'ташлаб кетмоқ' (У III, 10-9); дни әни тартып шалтап ба-рырлар ҳамма томонға ташлаб кетдилар' (У III, 17-19); та-рықып бар- 'йүқолиб кетмоқ' (У III, 38, 36); илтү бар- 'әлт-моқ' (У III, 43, 5) каби.

ыт-, ыд-, 'юбормоқ': иртүрү ытымыз- 'юборник' (КТб., 32); ычыны ыдымыш 'түшкүнликка келтирди' (КТб., 39); ыгчыны ыд 'хайдатмоқ' (Онг. П., 8); аймыту ыд- 'айти-моқ' (АГ., 129) каби.

қал- 'қолмоқ': олурға қал- 'үтириб қолмоқ' (ЕнПТ., 48, 95); әттү қал- 'өтқөлмоқ' (Тон., 62; КТб., 33); турға қал- 'үтириб қолмоқ' (Сувр., 618); әртап қал- (АГ., 129) каби.

тур- 'турмоқ': қолу тур- 'сұраб турмоқ' (У III, 12, 8); алтаптау тур- 'алдаб турмоқ' (АГ., 131); күзәтап тур- 'көзүнү тур- 'қараб турмоқ' (У II, 22, 6); кирегли тур- каби.

ал- 'олмоқ': қабраты ал- 'йигмоқ' (ПМК., 34); авлат ал- каби.

олур- 'олмоқ': алы олур- 'йигиб олмоқ' (Тон., 63); қокүдү олур- 'түкниб кетмоқ' каби.

қод- 'қүймоқ': азп қод- 'еб қүймоқ' (Сувр., 618); коп- лап қод- (АГ., 131).

тигин-: қылу тигин- 'қилиб бұлмоқ' (АГ., 130); тұта- тигин 'сақламоқ' (Сувр., 78); битишү тәгигин- 'әзіб чиқ- моқ' (У II, 402) каби.

аарлықа-: эштү аарлықа 'әшиитмоқ' (Сувр., 608); белтүрү аарлықа 'блідірмоқ' (АГ., 130) каби.

йүр-: аатып йүр- 'әтіб юрмоқ' (АГ., XI)

түт-: қүйдү түт- 'саклаб турмоқ'.

алқ-: қылу алқ- 'тамомланмоқ'.

кир-: сева кир- 'севмоқ' каби феъллар.

РАВИШ

Едномалардати равишилар иш-харакатининг бажарилиши-даги түрли ҳолатларни, ҳолат ва белгининг белгисини билдиришица құлланады. Равиши категориясында кирған сұзларнинг күпчилигидә равищшош ва келишиклар аффикснин күриш мүмкін. Бу сұзлар тарихан от, феъл категорияларига кирған бүйір, равищшош, келишик аффикслари билан бирикб аста-секин равишилашиб кетган.

Равищшош аффиксларини қабуда қилиб келген феъллар-нинг равиши ҳолатында (адвербализация) үтганига қүйндаги миссолларни келтиріш мүмкін: әннитуру, әнандуру 'яна, та-ғин' (Сувр., Юр., I, ТТ VIII); ишқару 'ичкари' (Сувр., 609); бүтүрү 'тұла' (Сувр., 156); аңаңдау 'шундек' (ТТ IX, Сувр., 624); әана 'яна' (Сувр., TT); тозу түгэти 'тұла, батағсын' (Сувр., 624); қоды 'куйн' (ПМК., 35); әмти, әм-ди, әмти 'әнди' (Хуаст., 117); тан ўнтүрү 'әрталаб'; әтре 'сүнгра' (Сувр., 619); тақы 'яна' (Сувр., 158); түгэти 'тұла' (Хуаст., 119); түзү 'тұла' (ТТ IX, 42); әдәүти 'яхши-лаб' (Хуаст., 119); титрү титирү 'алохыда' (ТТХ, 168; Сувр., 612); жолу 'тұла' (ТТХ., 186; Сувр.); мұнчұлау 'шундай қилиб' (ТТ X, 164); үдыштуру 'бірн-кетин' (КТб., 32); саау 'бүйлаб' (КТб., 31); ай башлау 'әнг аввал' (Сувр., 154); ташқару 'ташқары' (Сувр., 622); әүмқи 'биңра' (Сувр., 623); әнашуруқы 'яшириң' (ТТ I, 29); тәзге 'атрофдан' (ТТ I, 9); әннитуру 'орқага' (ТТ I, 11); армыты 'тұла' (Сувр., 623, 625); қидири 'орқадан' (ТТ I, 12); әндүрти 'олдидан' (ТТ, 1, 12, 14); үзаты 'үзәқдан' (ТТХ, 445); ирғүрү 'даставал' (ТТ I, 14); ташшытыр 'ташқаридан' (Ман. III, 19); ишқару 'ичкари' (У III, 10-12); дәрү қоды 'юқори паст' (У III, 31; 8); иккеләү 'иккінчидан' (ТТ II, 84); түкәти 'тұла' (ТТ II, 3); ынчып 'шундай қилиб' (ПМК., 64); әнғырды 'янгидан' (ТТ I, 9);

қатыгты 'кәттиң' (Сувр., 208); ашну 'аввал, бурун' (Ман., III, 6); һантуру 'яңа' (ТТ VII, 41); аңчолай, аңчалай 'шүнингдек' (Ман., I, 17, 24) каби.

Келишикклар аффикслары билан келган айрым сүзларда равишлашын процесси күрнәнди. **-и,** **-ин,** **-ын:** ынадыны ылалыны 'яєв ва яланы' (КТб., 31); ыақын 'яқын' (Сувр., 134); таркин 'тезда' (Сувр., 622); үстүң 'устыда' (ТТ X, 208); алтын 'остыда' (ТТ X, 271); начыкын 'нечук' (У I, 6); ол өдүн 'уша вакытда' (Сувр., 609; У III, 10; 12); ыақын 'яқын' (УSp., 46); қамагын 'хамма' (Сувр., 623); тимин 'аста-секин' (Сувр., 620); өниң оның 'жар хил' (Сувр.); таркин 'тезда' (Сувр.); эркесизин 'хохищисиз' (Сувр.); төрүн тогун 'қоңдаты асосан' (ТТ); әдіүн 'яхшилика' ; тәпсүзин 'асоссиз'; ынсызын 'қалбаки' каби.

-ру, **-рү,** **-ра,** **-рә,** **бырға:** 'олдинга' (ПМК., 34); биргәрү 'бирга' (Сувр., 623); ичра 'ичкәри' (Гкн., 84); ташра 'таш-кари' (Сувр.); ынару бару (Сувр., Ман., I) каби.

-та, **-тә,** **-да,** **-дә:** бунда 'бу ерада' (Ман., 63); анта, анда 'у ерада' (КТм., 28); мунтада 'шунда' (У III, 21; 15); ол оғурда 'сүнгра' (ТТ X, 553); антада 'сүнг' (Ман., II, 7); анчата 'сүнгра' (Сувр., 619); қанта, қайуда каби.

-тару, **-қару,** **-әгару,** **-қару,** **-қа,** **-кә,** **-га,** **-га,** **-йә:** түркәру 'хамма ерада' (Ман., III, 45); йокару 'юкори' (Тон., 62); ыңғару 'чапға' (КТм., КТб., Ман., ПМК.); ынғару 'ен то-мон' (ТТ I, 10; 75); бириңа 'үндән' (КТб., 30); күрнәя 'тарода' (ПМК., 35); аднагауқа 'бошқача' (Ман., III, 21); нә-ә (КР., 10) каби.

-түн, **-түн,** **-дүн,** **-дүн,** **-тын,** **-тин,** **-дын,** **-дин,** **-тан,** **-тән,** **-дан,** **-дән:** қантан 'қайдан' (КТб.); өнтүн 'үндән' (КР., 25); қайудын (Сувр., ТТ) каби.

-ча, **-ча:** мұнча (Хуаст., 117); анча, бунча, шұнча (КТм., 28; Ман., 17); нәча 'күп' (Хуаст., 120); ашнуча 'даст-аввал' (Сувр., 155); антасы 'яқында' (ПВ., 135); өзининчә 'үзіча' (Ман., III, 22); қанча 'қаекқа, қаерга' (КР., 28); ынл әнанына 'йын янги бүлгана' (УSp., 7) каби.

Айрым аффиксларни қабул қилип келган сүздар сүзнинг тақорлапнини, иккى сүзнинг қүшилини натижасыда ҳам равишилар хосил болған: күндейз 'күндейз' (Сувр., ТТ); бүкүн, бүкүн 'бүгүн' (Ман., I, 31 ПВ., 135); әртә кәд 'аввал' (Сувр., 154); күн бир 'бір күн' (Сувр., 154); толу түкәл 'тамоман' (Сувр., 155); тәсү түкәл 'батамом' (Сувр., 154); әмтиқа тәсіл 'хозиргача' (ТТ II, 40-41); әртү күң 'тез ора-да' (У III, 10-16); күнтәмәк 'жар 'куни, кунда' (ТТ III, 96; Ман., III, 22); күнтәм (қиесланг: биртәм (әк) юклама || ина-

рү бәрү 'у әкқа бу әкқа' (У III, 42; 27); қалы 'шундай қи-либ' (Хуаст., 118); бек 'кәттиң' (ТТ I, 8); өни 'аста-секин' (У III, 16-18; 19); әттүр әттүр 'сүрг' (Сувр., 609); топ 'тұла' (то-р ТТ II, 20) каби.

Юқорида көлтирилген мисоллардан күриниб түрибиди, равиши категориясынан кирған сүздар иш-харакатынан бажа-рилген ҳолатини, үрнини, пайтими, даражасынан (оз, қоп, талым бұкыш каби олмош баҳсига қаранг) аングлатади.

КҮМАКЧИЛАР

Күмакчилар асосан үзи боғланиб келган сұздан кейин келиб, хилема-хил маңындарни англатади. Едномадаги күмакчилар тұртга бүлинді:

1. Соф күмакчилар
2. Ярым күмакчилар
3. Күмакчилашған разиши ва равишишшілер
4. Күмакчи отлар.

Соф күмакчилар. Соф күмакчиларға **бірлә**, **үчүн**, **үзә** (бзә) қабілар кириб, булар келишик аффиксларини қабул қылған көлмейді.

Бірлә 'білан'. Бу күмакчи құйидаги маңындарда келади. Бирор иш-харакаттың бажарылышда шахс, предметтардың биргалигини (комітатив), бирга иштерін этганның, алоқадорлығын, дахлдорлығын билдиради: *Бишинч Әзгенти Кадазда* оғуз бірлә сүнушшымыз 'бешинчи марта Әзгенти Кадазда' үғуз билан уришдік' (КТб., 33); *Иллек қан* үч оғалдан бірлә таштын.. 'ликхон үч үгіли билан ташқаридан' (Сувр., 608); *тапығылары* бірлә қамағын 'хизматчилары билан бірге' (Сувр., 623); *анчулай* үмә мен *Илтүзмис* бірлә 'шундай қылған мен Элтүзмис билан' (ГТ IV, 15-16).

Иш-харакаттың бажарылышда восита, қуролии билдиради: *бадыр* бірлә он икі бадыр күнжид алдын 'бодир' (ұлчов) билан 12 бодир күнжут олдым' (Юр., XXVII, 215); *Күш—тәмәр* бақызытын узун қары бірлә 'Күш—темир баҳынан узун қары билан' (Юр., II, 206).

Иш-харакаттың бажарылыша вактінін, пайтнин, бир ҳаракатдан кейин иккінші ҳаракаттың мавжудлігінін ва бириншінін рүй берішині билдиради: *атынны* әшибдү бірлә 'отимнін әшитиши билан' (Сувр., 156); *муны* әшиштү бірлә

dk үркіп 'буни әшитиши биланоқ құрқиб...' (Сувр., 621); **білгені** бірлә dk 'үзігі келиши биланоқ...' (Сувр., 625).

Харакаттың бажарылышында белгі, ҳолатын ва уннан тазрифінің күрсатадың көзінде толу ғашы бірлә барып 'кузіда тұла ёш билан бориб' (Сувр., 622); *наалын* бірлә 'оташ билан' (ПВ., 135).

Бу дәвр тиілде түшум келишигіда келган күпгина сұзлар билан құлданышын қайдын лозим: *иши* құлым бірлә **блити** (ЕнПТ., 61); *қаганын* бірлә (КТб., 32); *Сизни* бірлә (ТТ II, I); *бизни* бірлә (Сувр., 620); *сина* бірлә (У III, 84,5); *йтитинч оғушунузларны* бірлә 'еттінчи авлодларнанғыз билан' (У III, 55; 11-2) қабі.

учун 'учун'. Қуидаги маңындарни билдиради: *сабаб*, *важ*, *бонс*; *азу* мүн **үчүн** 'әки қайту (бор) учун' (Хуаст., 19); *төрт* оғлум бар **үчүн** 'түрт үгім бор учун' (ЕнПТ., 41); *құтим* бар **үчүн** 'үлгім бар учун' 'бахтим' бор учун, омадан бор учун' (КТб., 31); *нә* **үчүн** 'німа сабабдан' (ТТV III, 40); *нә* **үчүн тиссер** биз танри ырлығын адруқ қылмазбиз' 'чүнки биз таптры сузидан чыкмасмыз' (ТТ III, 44).

Иш-харакаттың бірор шахста, предметта, атталғанлығын, йұнналғанлығын, боғлықтың күрсатади, *әлиз* **үчүн** 'әлиз' учун' (ЕнПТ., 43); *тәүрк* бүдүн **үчүн** 'турк халқы учун' (КТб., 31); *тынылғылар* **үчүн** (Сувр., 615); *Мамика қыз* **үчүн** (ТТХ, 524).

Иш-харакаттың мақсадында билдиради:
әрдәм **үчүн бардым 'шон-шавкат учун бордым' (ЕнПТ., 26);
көрдү **үчүн** 'куриш учун' (ТТ III, 96); *нам* *әшиштү* **үчүн**' 'ном әшитиш учун' (ТТVIII, 13); *тұтқалыр* **үчүн** *сақлаш* учун' (Сувр., 448).**

Күшма ғал структурасыда әргаш ғалнинг сабабини ва уннан натижасында англатади: *тәнри* *күч* *бартүк* **үчүн..** 'тангрі күч берганды учун...' (КТб., 29); *мен* *әзім* *қаган* *олуртуқым* **үчүн..** 'Мен хон бұлғаним учун' (МН, 17);

үчүн күмакчысын қюордагы миссолларда биш келишигіда келган сұзлар билан құлланған. Едномаларда түшум, қарратық, үрін-пайт, восита келишиліктердегі сұзлар билан ҳам келади: *сакыз адакылығ* *барымын* **үчүн** (ЕнПТ 30); *сиздірні* **үчүн** (ТТ A, 56); *сизләрни* **үчүн** (ТТ VI, 26); *алты* *бас* *бұдуным* *күчтүлін* **үчүн** (ЕнПТ., 98); *сени* *адақылығ* *барымын* **үчүн** 'саккыз еңкіл жоюнды учун' (ЕнПТ., 30).

Айрым сұзлар ва сұза бирнекмелари баъзан баш, баъзан түшум келишигіде **үчүн** күмакчысы билан құлланады. Бу жол айниексе үрхун-енисей текстларда учрайади: *әр* *әрдәм*

үчүн (ЕнПТ., 54); *эр эрдемин* үчүн (ЕнПТ., 62); *тәнри* *йарлықадык* үчүн (МН., 17);

үзэ (бзэ). Бу күмакчи қүйндаги маъноларни билдиради: иш-ҳаракат предметтинг устки қисмидаги бўлганилигини билдириб, 'устид' мазмунига тўғри келади: алтун орғин ўзэ олурупан 'олтин таҳт устиди ўтириб' (Гкн., 81); *тағ ўзэ* *юл суб* кўрўн 'тоғ устиди ер суб кўриб' (Орк., 25); алтунлуг бўши ўзэ олуруди 'олтин таҳт устиди ўтирид' (ТТ II, 68); *ат* *уз* *бинтира* 'от устига миндириб' (Тон., 62); *ол* *тірудо* *узэ* *ечим* қаган олурути 'таҳтга тоғам хон бўлиб ўтирид' (КТБ., 30); *топраг* ўзэ *топраг* *ёнди* 'тупроқ пайдо бўлди' (ТТ I, 13); *тон* ўзэ *тон* *кәтилти* 'тўн устига тун кийиди' (ТТ I, 13).

Иш-ҳаракат предметга умуман йўналганилигини билдиради: *токаз* оғуз будум ўзэ қаган олурути 'тўқиз ўгуз халқига хон бўлди' (Тон., 61); *ол* *сёнук* ўзэ *кәмишип* 'уша сувакка ташлаб' (Сувр., 619).

Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги воситани билдиради: улуғ бўрлачаниччи *кўнёл* ўзэ (бзэ) 'улуг кўтарики рӯҳ билан' (ТТ III, 18); *джал* ўзэ 'мақтоб билан' (У III, 17, 4); *айлбик* ўзэ *айлбик* 'елтигич билан елиниб' (Сувр., 625); иккι илиги ўзэ *кокзўзиң* *тоқикуй* 'икки кўли билан кўксини уриб' (Сувр., 626); бириси *урук* ўзэ *бойинимиз* *баты* 'бириси арқон билан бўйинимиз боғлади' (Сувр., 154).

Бирор нарсаннинг мавжудлигини билдиради: *чек* ўзэ *толу болты* 'чекак билан тўла бўлди' (Сувр., 617); *эд тавар* ўзэ *толу алл* 'боғлиқда жуда қаҳрамон' (Сувр., 73).

Иш-ҳаракатнинг бажарилиши сабабини билдиради: *аш ичк* *кёдим* орун тушак ат *йана* қалли кўллўк ардини йинчў, *эд тавар* ўзэ *тапынмиз* 'ош иччилик, қийим-кечак, ўрин-тўшак, от янга арава, қимматбахо мол, инжу, боилик учун топнидим' (Сувр., 613); *ол* *тилтаг* ўзэ *вёз айкунурмн* 'шу сабабдан юкунман' (ТТ IX, 13); *сизни ани* ўзэ 'Сизни шу сабабли' (ТТ I, 7).

Иш-ҳаракатнинг пайтини, предметнинг белгисини, қайтарада бажарилишини кўрсатади: *сатығ* қалмыш кўн ўзэ 'бозор қўилган кунда' (Юр., XIV, 210); *ўрқэ бэзиллаш* ачығи ўзэ 'изтироб, ҳаяжон аламида' (Сувр., 622);

Яна бир қатор маъноларни билдиради: *буларны* ўзэ 'булардан' (ТТ VIII, 11); *Сизларни* ўзэ 'сизлардан' (У III, 14, 5); *чарғигин* ўзэ *кўлўнти* 'аскарнинг устидан кулда' (ТТ I, 1, 8) каби.

Мисолларда ўзэ күмакчиси бош [*йил* ўзэ 'шамолда у (билин)' ТТ I, 77], қаратқич [*кутун* ўзэ 'баҳтингга' ТТ I, 8],

тушум [*сизни* ўзэ 'сиз орқали' Ман., III, 89], ўрин-пайт [*тёрпудэ* ўзэ КТБ., 30], чиқиш каби келининклар билан келтаг сўзлардан кейин кўлланади.

*кин-*ки-**; солиштиринг: кет (*ки + т + н* равишдоши). Бу күмакчи *кейин*, *сўнг*, *сўнгра* маъносига қўлланади: *анта* *кин* *тэнри* 'ундан сўнг тангри' (ТТ II, 30); *аш* *кылу* *тўқётмешти* *кин* 'қилиб тутагтандан сўнг' (Сувр., 154); *бормишти* *кин* 'бергандан сўнг' (ТТХ, 464); *нечата* *кин* 'шундан сўнг' (У III, 14–15); турк *бурханларта* *кин* *интиниз* 'турк бурхонлардан кейин тушдингиз' (ТТ III, 65–66).

Бу күмакчи ўзга функцияларда ҳам келади: *аз эмгеки бар*, *кин* *иана* *эдгү* *бодур* 'озгина қийинчилиги бор, сўнгра яна эзгу бўлади' (Гкн., 84); *ортунқи* *кинни* *этблэрта* 'ўргадаги орқадаги вујудларида' (Тш., 194; 16).

Мазкур кўмакчининг *кининта*, *кининда* шакли ҳам мавжуд: *аз* *эрти* *кининда* *огулугу* *йтўрдукга* (Сувр., 623); *эн* *кининта* 'енг охирида' (Сувр., 514); *кининта* 'келажакда' (У П 81).

киз, *кэз*. Бу кўмакчининг истеъмол доираси тор бўлган: мунтада *киз* (*кэз*) 'бундан сўнг' (Сувр., 618).

карф, *карў*. Бу кўмакчи ҳам орқа, *сўнгра*, *кейин* каби маъноларни англатади: *анта* *карў* *барып* 'ундан сўнг орқага (гарф) бориб' (ПМК., 27); *карў*, *тэмир қалиғқа* таёзи 'тарбга Темир Қалиғғача' (КТБ., 29); *иллэрў* *карў* атнишишилмиши 'атрофга оти эшилтиган' (Ман., I, 26, 27).

тимин (*<тим*, *том>дам + ин* восита келингиз): *анчата* *тимин* 'анчадан сўнг' (ТТ I, 21); *нечат* *кин* *тимин* 'солдан сўнг' (Сувр., 625).

-сай (*<са* + *йу*). *Ийр* *сайду* *бармыш* 'бутун ер (юзи) бўйлаб борди' (КТБ., 31); *будунын* *сайду* 'халқи сарн' (Тон., 61); орун орун *сайду* *баромлар* 'ҳар бир ерга бордилар' (Сувр., 622); *табрэтўк* *сайду* 'тебраган сайн' (ТТ I, 119).

айэ. Бу кўмакчи билан маъносини англатади. *Айыг* *тору* *айэ* *эрилўлар* 'емон одат, истак билан қайтишурлар' (У III, 79, 4); *тап* *айэ* *асығ* тусу қыл 'умид билан фойда келтири' (Сувр., 245, 22); *айыг* қылышни *айэ* *барып* 'емон ишлар, қиммишлар билан бориб' (ТТ II, 195) каби.

П. Ярим *кўмакчилар*. Булар келининк аффиксларини қабуд қилиб келиншилар мумкин.

сынтар. Бу кўмакчи вазифасида келиб томон, йўналиш каби маъноларни англатади ва бу билан келган сўз чиқиш келиншигда қўлланади: *онтўн* *сынтар* 'олди томондан'

(ТТ X, 267); *ташдын сынар* 'ташқаридан' (ТТ IX, 41); *қолтын сынар* 'хамма томондан' (У III, 29, 2).

Шуну айтып керакки, бу күмакти түрт сөни билан келганды бу сөн ҳам чиқыш келишиги аффиксими қабул қылиб келади: *төрттін сынар* 'түрт томондан' (Сувр., 607); *төрттін сынар көрүп* 'түрт томонга қараб' (У III, 58, 7-8).

Баъзан *сынар ҳам* чиқыш келишигиге құлланади: *төрттін сыйартын* үзүкөз 'түрт томондан ческін' (У III, 24; 5-9); *төрттін сыйартын көлті* 'түрт томондан келді' (У III, 12-18).

Бошланыш үринин билдиради: *ищтин сынар* 'иначан тортиб' (У III, 30, 31).

Баъзан *сынарқы* шақлида ҳам келади: *таштын сынарқы* (ТТ X, 412); *ищтин сынарқы* (ТТ X, 411).

йынақ. Бу күмакти үз маңындағы функциясы билан юқоридагы күмакчига синонимдір: *төрттін ынақ* 'түрт томондан' (У III, 27, 2); *төрт ынақтын* (У III, 13, 13); *төрттін ынақтын* (У III, 11, 11-3); *тағойын ынақ* 'төрт томонга' (Сувр., 156); *қабулын ынақ* 'қайси томондан' (ТТ X, 82-4); *солтун ынақ* 'чап томондан' (ТТ X, 159-161); *төрт ынақ түзүлті* 'түрт томон тузылды' (ТТ I, 22) каби.

Ара. Бу күмакчи үринни, пайтни билдиради: *иц ара* 'марказында, ичінде' (ЕнПТ., 69); *ишин ара* 'иккисининг орасыда' (КТБ., тардым шад ара (Тон., 63); *киши ара* 'кишилар орасыда' (ТТ I, 13); *анын ара* 'шу орада' (У III, 46, 19); *көчмәдін ара* 'тез орада' (У III, 46; 19); *күчмәдін ара* (У III, 31; 1-2); *аын ишин ара* 'шу орада' (Сувр., 155).

Ара егалик шаға үрін-пайт келишиги аффикслари билан құлланади: *анын арасынта* 'шу орада' (У III, 41; 2-5); *анын арасынта ики іргемі* 'шу орада 12' (У III, 44; 5); *қалын қураф арасынта* 'күп одамлар орасыда' (У II, 23, 18; У III, 53); *мунун ики арасынта* 'шу орада' (У II, 36; 41); *тылалығлар арасынта* (Сувр., 156); *дарларның арасынта* (Сувр., 612).

ұскінта: *қураф ұскінта бағрын ғатып* 'халқы олдіда бағрида әтиб' (ТТ IV, 4; 13); *бодистварлар ұскінта* 'бодистварлар олдіда' (У II, 79, 51); *анын үстінде* 'үнніг олдіда' (У III, 85, 15); *аллығ әвшішилг қишиләр алтайды* турур үскінде 'алдамын фирибгар кишилар (сенинг) олдингда алданмоқда' (ТТ I, 8).

III. Күмакчилашған равищ ва равишдошлар. Буляр берді, көрә (көр + ү + ә): *шадын көрү* 'шодлғыннан күра' (Усп., 44).

Бары. Бу күмакчи *бери*, бүен маңында ишлатылған: *Көгмән ыныш* берді 'қалтамиз' Көгман үрмөнларидан бері келдік' (Тон.); *сансарада берді* (ТТ IV., 19); *илкисиздін берді* 'бошланғысизликдан бері' (Сувр., 612); *өнрәдә берді* 'аввалидан' (У III, 50, 10); *онратин берді* 'аввалидан' (ТТ VIII, 7); *барча берді* 'қалыңнан бері' 'барча бүен келсінлар' (У II, 26, 6); *иңерді берді* 'борыбы' у әкқа, бу әкқа юрді' (У IV, 82); *илкитідә берді* 'бошидан' (ТТ III, 43); *илкисизді берді* 'азалдан' (ТТ IV, 23).

Баъзан күмакчылар функциясын үтамайды: *Берді сизни* амегсттім 'үшандан бері сизни қийнады' (ТТ II, 37).

ынару, инәру: аз иңерді *бармыш* 'аз илгарига борган' (Ман. I, 135, 4); бүкінші *инәрү* 'бүгундан бошлаб' (У III, 65, 23); *туракта инәрү* 'тұпроқдан нари' (У III, 26; 2).

ицра: *ицра* ицра әлдек кийиш кириши 'айран ичика өвөйи кийик кирған' (Гкн., 84); *супурған ицра* 'супурғаң ичіда' (Ман., 6; 13).

кәрү: *анды кәрү барып* 'унда орқага (арға) бориб' (ЕТУ 16; 138); *илярдүр кәрү* 'олднега орқага' (Ман., 26; 27).

кисра. (<ки-с-ра>). Бу күмакчи *орқада*, *сүнгра*, *арғада*, *арғар* каби маңындарни англатади: *анды кисра* 'ундан сунгра' (ПМК., 28); *кисра Тардүш бәзі* 'орқада' (арғада Тардүш беги) (МН., 18); *дағура қондуқда* *кисра* 'жин жойлашғандан сунг' (КТМ; 28); *кисра* күн батысынғана *тәғи* 'орқада күн ботиши томон' (КТБ.); *актада кисра* 'нан болғай' ундан сунг нима булади' (Хуаст., 118).

қоды. Бу күмакчи *қүйі*, *наст*, *бүйлаб*, *әқалаб* каби маңындарни англатади: *үкүши Саләнға* қоды бағын 'купі Саләнға бүйлаб борди' (ПМК., 35); *ол суб қоды* бардымыз 'уша сув әқалаб бордик' (Тон., 62); *тоган қүш тәнридин* қоды қалмыш 'лочин осмондан пастта туши' (Гкн., 83); *йәма йоқару қоды* илгары кирү 'юқорига, пастта, олдинга орқага' (Ман., I, 26-26); *бошларын қоды* 'бошларини қүйі' (ТС, 254-102); *қызығдан қоды* интим 'осмондан күйін тушидім' (Ман., III, 23; 7); *үстүнтән қоды* 'тепадан пастта' (МЕ., 13; 10).

тәғи. Бу күмакчи чегаралы билдиради: *Темир Капығағча тәғи* 'Темир - Кағиғача' (КТБ.); *йышқа тәғи* 'аввомгача' (Онг., II, 8); *мын дыл тұмән* қәнқа тәғи 'минг Ынг тұманнын күнгача' (Юр., XVI, 212); *эмтөқатәғи* 'хозиргача'

(ТТ III, 65); наңқа тәғи 'қанчагача' (Ман., I, 16; 16); бир көзінә тәзи 'бір күзінгача' (ТТ II, 28); ырынгатәги 'әрталабта' (ТТ II, 59).

Саңақтар миссарларда тәғи күмакчысінін дәғи варианты ҳам учрайди: иліз бәгнин баштын адақынадәги қоду ыалғадылар 'иліз бенгіннін бошидан оғигача силадылар, ардоқладылар' (У III, 15, 2).

Tana (*tan + a* равиштодш ясовчы). Бу күмакчи ҳаралаттннг бирор томонға йұналғанлығын күрсатиб, *тапа*, *томон* маңындарға түрі келади: *айрик тапа барды* '(үз) еріп томон борди' (ПМК., 37); *атасы оғлы тапа барды* 'отасы үғын томон борди' (ПМК., 37); *атасы оғлы тапа қалыштын* 'отасы үғын томон келгандек' (ТТ X, 71); *ани тапа барайын* 'үнга қараң борайын' (У III, 53); *бурухан тапа* 'бүрхон сары' (ТТ X, 152).

Қарши маңынса: *оғуз бүдүн тапа* 'үзүлзарга қарши' (КТБ., 31); *Табғач тапа* 'Табғочларға қарши' (КТБ., 31).

Маңақ маңынса: *отуң сансар тапа тоғмыш тәз му* 'түе гүнохан Сансар учын түргиландеқмі' (У III, 20; 3) из тала *көргрөз* 'касал түргисиде сұрасан' (ТТ I, 10).

утру ('уттур + -у равиштодш ясовчы). Бу күмакчи қарши, *түрги* каби маңындарда келади: *сән утру йорыды* 'мен қаршисынға юрдім' (ПМК., 36); *қамағ бар татақ утру көлеш* 'німа бұлақ томоқта түрги келади' (ТТ I, 11; 84); *анық утру турдачы* 'унинг рұпарасыда турады' (У IV, А 286); *аудымзұ утру* 'бізге қарши' (ТТ II, 6); *аўзұн утру* 'юзи олдіда' (Ман., 22).

Бу күмакчи 'Ірк битиг' да урта маңынса келади: *күн утру* (*отру*) 'аұттүрүк түн отру қанта' 'күн үртасыда (тушда) ҳориди, ярим кечасың қонға (бүйлади)' (Гкн., 82); *утру* (*отру*) *айра* сооқушымыш 'аұл үртасыда учрашады' (Гкн., 83).

Бағынан әзалик, келишик аффиксларини қабул қилип келади: *утрундай асығ тузы үйтәрү кәлти* 'сенға томон етари фойда келди' (ТТ I, 11).

отру, бтүрү (<оттур + -у равиштодш ясовчы). Бир воқеа, ҳодисадан кейин иккінчиесінін бошланғанлығын билдіреді: *анта отру* 'ундан кейін' (Тон., Сувр., ТТХ); *ай-дүкта отру...* айттағандан сүнг' (ТТ II, 53); *шәддүктә отру...* 'әлтәндан сүнг...' (Сувр., 154); *тәждүктә отру...* 'әлтәндан сүнг' (Сувр., 154); *тәждүктә отру...* теккандан сүнг...' (Сувр., 616).

Бу күмакчи күпинча *-дүктә*, *-дүкта* формасидан кейин келади. Құшма тап таркибіда құлланиб, *сүнг*, *кейин*

маңынсағи бояғловчы вазифасынн үтайды: *отру* (қаранг: У III, 5; ТТ II, 8-9; Сувр., 62).

бткүрү (<бткүр, бткүр + у равиштодш формаси). Бу күмакчи шақыл ва көлиб чиқып жиһатидан юқорида келтирилган *бткүр* күмакчисига үшінса ҳам лекін маңында фарқланады. Бу күмакчи *сабабидан*, *сабабы*, *тұфайлы*, *орқасыда*, *учун*, *күра*; *натижасыда*, *оқыбатида* каби маңыноларни англатады: навышма-қынстын *бткүрү* 'ковуш-ғанлығы тұфайлы' (Сувр., 52); ол оқ *тылтагтын бткүрү* 'у асослар, сабаблар орқасыда' (Сувр., 118) күчәттүкінде *бткүрү* 'кучайғани сабаблы' (У III, 5).

баса (<бас + a) бу савнын баса соңынта 'бу сүзининг охиріне' (Сувр., 611).

ташқару (<ташқар + у) балақтын ташқару әнүп шаҳардан ташқары чиқиб' (Сувр., 100-22).

қидан. Бу күмакчи *ан* *орқа*, *кейин*, *гарб* каби маңыноларда ишилатиды: *Сәләнән қидан* 'Селенгадан кейин' (ПМК., 35); *қидан анина* үйзәнен байақта тәз 'сүнг қозланиб бояғидек' (ТТ I, 10; 99); *әнтүн қидан сатығқа* азулук борсар бай олур' шарққа, гарбға савдо-сотиқ қыла, бой бүлады' (РР., 26-1).

Бағынан әзалик, келишик аффиксларини қабул қылады: *анда* үдүк баш қидиншт.. 'ұша (жойда) Үдүк бошыннг гарбіда' (ПМК.), *балақын қидиншт туруп* 'шаҳарнннг орқасыда түрбі' (У IV, 8-2).

қидирти: *қидирти тәбәрәмаш* 'оръада тәбәрамыш' (ТТ I, 132) *уладай-(<ула + үй* равиштодш формаси). Бу күмакчи маңынса құлланады: *дәдүм қатун уладай бләрәмін* 'әзәләрим...' 'онам — бегім каби оналарым ақаларим' (КТБ., 33).

улаты (<улат + ы равиштодш формаси). Оғли қанли *улаты* киши оғуз 'она ве ота шүнгіндек қыз (хотин) ва үғыл' (Сувр., 554); *дәлум бләрәмәтқа улата* тоқыу *кармапутлар* 'үлемден бошқа түккіз Кармана хана' (ТТ IV, 11); *аўз жиң түмән улата* 'юз минг туман каби' (ТТ V, А 67); *улата* (ТТ VI, 77) каби.

башлай, башлаб (<башла + үй; башла + б): қаным қағанқа *башлай* 'хон отам бошчилігіда' (КТБ., 30); *татабы будын башлай* 'Татаби халқы бошчилігіда' (КТБ., 33); *отуз әріг башлай* '30 әр бошчилігіда' (ЕнПТ., 63); мысыр *башлаб* 'мисир бошчилігіда' (Юр., II, 206).

башаду (<башад + у): *Лисун Тай — Сәнүн башаду* 'Лисун — Тай — Сенүн бошчилігіда' (Ми., 18).

баша (<баш + а>: анта баша төрт үйнагтақы 'ушандан бошлаб түрт томондагы' (У III, 54, 5).

кәчә (<кәч + ә>: йинчү өгүзүг кәчә тәмір қапығқа тәғи сүләдимиз 'Инжу даресини кечиб Темир Қапығача күшин тордаты' (КТБ.).

аша (<аш + а>: көлгөн аша қырқыз тәги 'Көгманни утиб қыргыз еригача' (КТБ.).

ашын (<ашу + у>: башда ашиң ишләтүрләр 'бошидан ишлатадылар' (ТТ V, 58).

бәң (<бәң + а>: Мунтабаң 'бұндан бошқа' (МЕ, 13, 22); бурхантын бәң 'бұрхандан үзға' (У II, 32, 63); тымтагындын бәң 'сабабинг, важингдан бошқа' (ТТ V, 13, 40).

айын, **айин** (<ай, әв + ин>: қылым шилярпен ыйын (ыйин) 'қылтас ишларда күра' (Сувр., 624); көнүл ыйын 'истагича' (ТТ II, 13-26); әд ыйин 'вақтiga күра' (Сувр., 596).

адын (<ад -, + ын; солиширинг: айны, үзгәрмоқ, айнимоқ) мунтадын адын 'бұндан бошқа, үзға' (Сувр., 627); әдәд қылымнан адын 'әзуг ишад үзға' (У II, 80; 62).

Бу сүй разиш су сифат вазифасыда ҳам құлланған: **адынта** 'иккінчидан'; **адын киши** 'бошқа киши' (У I, IV).

тәгрә, тәгірә (<тәгір-ә>: ғағымыз тәгрә 'дүшманимиз атрофда' (Тон., 61); әтәзүн тәгрә 'вужудингда' (ТТ I, 219).

Баъзан -ки аффикснин қабул қиласы тәгрәнін будун 'атрофдаги халқ' (ТТ V, 41); кәнт тәгрәкі 'шаҳар атрофидаты' (ТТ X, 12); тәгрәкі тапығылар 'атрофдаги хизматчи-лар' (У II, 22; 2); яна: әуогын тулуқлар тәгрәсіндегі.

йоқару, үйгерү (йоқар + у равнодуш формасы). Бу сүй разиш, күмактық каби функцияларда келади: қоғыз үйгерү көрті 'күзін юкорига қаратді' (ПМК.); тиз йоқару биләктеги 'тizzадан юкори биляккача' (ТТ V, 4, 4); башын йоқары көтүрүл 'бошини юкорига күтәріб' (Ман., 1, 6; 1). **ташқару, ташғару** (<ташқар-, ташғар + у>: ташқару илінчүкі 'ташқари томоша — сағра' (РР., 17, 1); балықтың ташғару онүн 'шахардан ташқарға чиқиб' (Сувр., 100).

онғару (онғар + у): үч әолы онғарү тәгзинмәк 'үч марта олдилә айланмоқ' (У II, 41; 17).

IV. Күмактық отлар. Бұлар үзларининг мустақил маъноларынан ҳам сақлады, келишилдер билан ҳам турланағы. **башынта**: бы ырқ башынта аз әмеки бар 'бу фол бошида озгина қайинчилеги бор' (Гкн., 84); кәйрә башынта 'қайра бошида' (ПМК., 35).

ал: құм алына илинсар 'құм тағида илинса' (Ман., 37, 4); алтын анықын 'остыдаған Ануқ' (У III, 20, 6); алтын алл-нүк 'остыда инсон' (У IV, 28, 12-3); орнағылғы орун алынта 'яхши ер остыда' (ТТ I, 12; 130).

асра: күн тәнри асрасынта ағналым 'күн тангри бүсасынга (үзимніз) ташайлық' (УСр., 177; 3); асра әйр 'пасты ер' (КТБ.); асра атын 'тубан отин' (ТТ I, 7-7).

йүз: ғағыл әйр үйзәшардың көкклады 'ер юзи яшарды күкклады' (ТТ I, 7).

күң: ол анын күчинде 'шү туфайли' (Сувр., 156).

օғур: ғағыл оғрынта 'օғри туфайли' (Сувр.); әз алым-чыларның оғурынта 'ұз қасад қылувчиларнан туфайли' (Сувр., 165).

ицинта: түрғаш әз ицинта 'Турғаш халқы ичиде' (ЕнПТ., 67), көлмән ицинта 'құмандада' (ПМК., 36); битиг ицинтә 'китоб ичиде' (Сувр., 155); тағ ицинтә иккі әйә бар 'тогда иккі арво бор' (ТТ I, 9); ол қудуг ицинта (ПВ., 135); бир бөле ицина илтеп 'бір зинден ичига әлтиб' (Сувр., 156); там ицинтә 'үйда' (ТТ I, 9); иттисиз 'ицидан эмас' (ТТ VIII, 8).

йан: әмә кимавант тағ йанынта 'Гимавант төр ёнида' (У III, 30; 21); бәрү әнисинта 'бери ёнида' (Сувр., 44; 15).

әйр: тағ әйрінде тағ әнти 'төр үрніга төр пайдо бұлди, үнді' (ТТ I, 8).

брұнта: тынкулук орунта 'тирик жанвор үрніда' (ТТ III, 110).

әрдіні: бурханлар әрдінта ном әрдини әрдінта бурсоң әрдінни әрдінта 'Бурханлар олдилә, қимматбақо номлар (қоңынлар) олдилә, қадрли жамоа олдилә' (ТТ IV, 16-17); үч әрдінни әрдінта 'үч қимматбақо (нарса) олдилә' (ТТ IV, 6).

иц: ичин ташын 'ичини устини' (Тон., 61); оркуйнүз учы 'йүлиңгін учы' (ТТ III, 24); ичинтә бокладиләр 'ичига солдиләр' (Сувр., 110; 21); балық ичинтә (РР., 44; 21); ичин синар (Ман., III, 9); ичтирти 'ичига' (ТТ V, 8, 54); **тәблү**: көк сақын тәблүсінде 'күк сочини тепасида' (У III, M 84-10).

би: сизин онүнәзде 'сизнинг олдингизде' (Ман., III, 24, 4).

үст: сол қолының үстінде базын 'сүл қүлінг үстінга болғлансын' (У, 51); үстінкі алтыны таплады 'үстінде, остында розилингени берді' (ТТ I, 12); үстін тәнри 'үстінде тангри' (У IV, 28, 12-3); бирок үстіндең 'фақат юкоридан' (Ман., III, 23-24).

соң: соң яорыңу 'сүнг юриб' (Юр., I, 202); **мунта (н)** соң 'бундан кейин' (Юр., I, 202); **антта соң** 'ундан кейин' (Юр., I, 202); **Бу савнны соңинта** 'бу гапнинг охирида' (Сувр., 611).

Кейинги мисолда **соң изофат** сүзи олдиаги сүз билан, өзалик күрсатқычи билан бояланған.

огрынта: **низванлар оғрынта** 'низванлар таъсирида' (ТТ IV, 11); **алымчыларның оғурынта** 'олувичлар туфайлы' (Сувр., 155).

әтре: **антта әтре** 'шундан сүнг' (Сувр., 607); **антта әтре** ру батра қатын 'шундан сүнг Батра хоним' (У III, 54).

әттингә: ўч әрдіниң **әттингә** 'уч хазина туфайлы' (Сувр.).

тылтақынта: **кин бир тұшта қызы аши** тилтақынта 'бир күн қызы оши сабабы' (Сувр., 154).

тога: **Көзмен аашығ тога яорып** 'Көзмен үрмениң түғри (қараб) юриб' (ЕТУ, I Д 35; I, 45).

арқа: **арқадан**' (Тон., 61); **узун сачын қидин** арқасынта итиш 'узун сочини орқасынга ташлааб' (УШ, 25, 15).

арт: **сочларын арттарында иттеп** 'соchlарини орқаларига ташлааб' (У IV, 8; 38).

орту: **біргерү күн ортусындау** 'жанубда күн үртасида' (КТм., 37); **күн орту** 'түшдә' (ГКн., 74); **тұң орту** 'ярим кекаси' (ГКн., 36); **ол көл ортасынта** 'у күл үртасида' (ТТ V, 12; 125); **ики ортун әрқәк** 'үртадати иккى бармоқни' (ТТ V, 8; 55).

таш: **иchin ташын** 'ичини ташқарисини' (КТб.); **балығ ташын** 'шаҳардан ташқары' (РР., 17, 2); **таштан** 'ташқаридан' (Ман., I, 16; 5); **таштири** 'ташқарыда' (Ман., III, 19; 12); **йалынұз ташынта** 'елғиз ташқарыда' (Сувр., 154).

БОҒЛОВЧИЛАР

Гап булаклари ёки құшма гапнинг қисмларини боялаш учун хизмат қылувчи өрдамчи сұзлар едномаларда кичик бир группани ташкил этады.

йәмә; **йәмә йәмә** (С. Е. Малов: еще, также; В. Б. Радлов, П. Мелиоранский: Все; В. М. Насилов: и, также, еще).

Бу сүз күп функцияларда зәғ:

равин функциясы: **биз йәмә сүләдемиз** 'биз яна уришдик' (Тон., 64); **йәмә илик** 'яна аввали' (Хуаст., 117); **йылғы йәмә коттүрү** уматтын турур 'яна Ылғы күтара олмасдан турибди' (ПВ., 155) каби.

сүнгі воқеа-ходисаннан англатыш учун күлланады: **бир йәмә** 'біринчи қүйдагидан иборат' (Хуаст., 117); **бір айғирмаш** **йәмә** 'үн біринчи қүйдагидан иборат' (Хуаст., 118); **алтынч** **йәмә** 'олтынчи қүйдагича' (Хуаст., 117) каби.

кучайтириш маъносида: **бүйүрүкты** **бөгләри** **йәмә** **олти** 'бүйүрүкиси ва бекларн ҳам улди' (КТб., 30); **ол йәмә Магаради** 'үша магаради' (Сувр., 607); **қылымч** **йәмә** **окүш түрлү** **әрүр** 'қылымш ҳам күп түрли бўлади' (У III, 14);

боялаш маъносида: **Қол қара** **эн** **қора** **йәмә** **Мисир** 'Күлқора, энг-қора ва Мисир' (Юр., II, 206); **сақынчын** **ёбзин** **қылымчын** **йәмә** **қозын** **көрүп** 'фикари, сүзи, қылмыши ва қозы билан күриб' (Хуаст., 119); **отүндилар** **йәмә** **айқырдылар** 'үндицилар ва ҳәнирдицилар' (ТТ II, 82); **измәтынлылар** 'ва агар сувдаги жонилилар' (ТТ IV, 8); **йәмә** **қамал** **улуг** **йәмә** **қунчұйлар** **тайшылар** **улуг** **атлалар** **башлағучы** **улуг** кичиг **қамағ** будун той қапғына тәжи бардылар (ТТ II, 64-65) каби.

қиёслаш функциясида: **бурсан** **құвраглар** **йәмә** **кшантти** **бәрдиләр** 'бәзини кубраглар (община)каби кшантти бердилар' (ТТ IV, 7-8).

Үюшиқ бұлакли гапларнинг кесими инкор маңыснин англати келганды һәм әмде бояловчиси на.. на, ҳам функциясин бажарады: ил әмә, бүдүн әмә дақ әртәни әрти на давлат, на халқ бор бұлар әди' (Тон., 64); бод әмә бүдүн әмә, киши әмә иш әпк әртәни әрти 'давлат ҳам, халқ ҳам, инсон ҳам, бошың ҳам ғық әди' (Тон., 64); Санкарқа әмә илінмәз нырванқа әмә бүдүлмәз '(Тангри бадисатты) Сансарға ҳам әтілмайды, Нирванға ҳам букилмади' (Сурв., 373); улуг ши көбдүй әмә бергүлгүе әрмәз киңич иш көтүгәләр әмә бүдүн әрмәз 'улуг ишлар ҳам севинчи змас, киңич ишлар ҳам амалта ошмяпти' (ТТ V, 10) каби.

Үюшиқ гапнинг кесими инкор бұлмаган тақдидда айруви маңыснин бидирады: 'Түрк будүн әмә бұлған әл, тиши, оғузы әмә тарқакқа ол — тишиши 'турк халқы васасаға қолди; үтүз халқы зса тарқалди' (Тон., 62).

'Оқорида кептирилган миссоллардан күрнәндик, әнә, әмә әмә, әмә болғовчиси отдан (барс әмә; йолта әмә; ондуқтар әмә), олмушдан (мин әмә, биз әмә, ол әмә), сондан (иккити әмә; алтынч әмә), Фөзлдан (әтүндилдер әмә), равишдан (бунча әмә, әна әмә) сүнг құлланады. Баъзан сүзларнинг бошида келини мүмкін: әмә ишидін 'яна күтәрлинг' (МН., 19); әмә нән ол айыр қызынчун әмәттүшіл тәз әзәләк түшін үтлісын билмәмәз әртим (Сурв., 158); әмә бирок қылмадымыз әрсәр 'ва агар құлмада бласқа әди' (ТТ IV, 25) каби.

—ма, —мә: бизде бизде ғылам' (МЕ, 8); негүк ма 'ниме уучун ҳам' (УСР., 12); бу аәрқа ким ким мә 'бу ерда кимда ким' (Юр., II, 206); ол битишни ма бөзимкә биртим 'у хатни ҳам бетигима бердім' (Юр., I, 202); Тизән тайшы ма тақы дәзән кишилдер 'Тигай тайшы ва башқа кишилар' (Юр., I, 202) каби.

азу, азуу, асу Азу бу сабымда ишид барғу 'ахир бу сүзимда хато борми?' (КТм., 28); азу мун үчүн азу басу бергеди қызығаның 'әкі қайғу учун, әкі күрбен беришга қызығани (Хуаст, 119); азу бизин әмәрәк өкүнүмиз 'әхуд бизнине, сөвикли боламыз' (Сурв., 622); азу әмә тиши тиңдәмекә бүтүлдәмекә әзәлларға әнишганим үнүң' (Сурв., 102); азу әзгера тиришнин му брунын тиләй-үр-ан 'әкі Азруа тангрининг 'үрниними истайсан' (УШ, 61, 5). азуу, азуу, азу: азу улуг бағағ күн азу киңиг бағағ күнка (ТТ II, 13); азу бағу борлауқы таыргы... аза бәрдүк барған катығ қағалын тоқып... (ТТ IV, 5-7).

абам, агар адам бир адакын сисар 'агар бир обекни сийдирса' (ТТ I, 15).

ара... ара: ара күн тоғымыш бусанч ара мәни, калмыш 'гохи күн туққанда (әрталаб) қайғу, гохи шодлик келганды' (Гкн., 80).

та, тә, да, да: оғалы та қаған болмыш 'үғли хоқон бүлған шекиали' (КТб.) наңә тә кин тишиң өләспел бир оздан сүнг аста-секин үзінгә келиб' (Сурв., 619; 620); бизни та адым ким болғай 'биздан яна үзға ким бұлади' (Сурв., 611); вжыр да әмә қатығрақ 'ва яна диамантдан қаттықроқ' (УШ, 26; 13) каби.

—лы, -ли: бу бояловчи текшириләттән давр тилица кенг иsteльмода бүлған цили әтили 'кичик ука, ини ва ака' (КТб., 29); бөгли будунлы 'бек ва халқ' (КТб., 29); түнли күнни 'туу ва күн' (МН., 19); түрүк бұқалы сәмис бұқалы 'озғын бұка' ва семис бұка' (Тон., 61); күлсалады хатун лы випулачантра тишин ли булас ишкүкү мәниндер' ол 'Күмбади хотун ва Випулачантра тигин булас иккөн менинидир' (УШ, 27; 15-16); отли, сувалы 'ут ва сув' (ТТ VI, 64); адымын тоқызын 'айнқ ва түнғиз' (Гкн., 80); бөгли қатынлы эшитип 'бек ва уннин хотини эшитиб' (Сурв., 625); тарзда онда әдәгуи айығлы 'тескари ё үнг, яхши ё әмөн' (ТТ VI, 196);

Баъзан үринда -лы, -ли құшимчаларидан сүнг келиниш аффикс келини мүмкін: тәнрили әйрлида 'осмон ва ерда' (ТТ VI, 02).

Ким: бу бояловчының функцияси турлы синтактик мұносабаттардың күрсатынан ибораттады. **Ким** құшма ган тарқибда мұстакил гапнинг изохлаш, аниқлаш, үзи орқали мұносабатта кириштән гапни тобелик ҳолатини күрсатып учун ишлатылады.

Ким сүзининг бояловчылық функцияси рүнник обидалар тилица учраймайды. Мазкур бояловчи сүнгроқ башқаш, чуоничи санскрит, хитой, түхор каби тиллардан қынланған таржима асарлар тилица кенг равиша учрайди. Бу әолат экси әдіномалар тиличе, айниқса, таржима асарларда юқорида санаң үтілген тилларнин бевосита таъсири борлығидан келиб чықады. Қуйыда **ким** бояловчиси билан келган миссолларнинг баъзиларини көлтирамыз.

әмә бу тәрт арыг дындарлар ким тавғач әйримтә әрүрләр 'бу тәрт пок дындарларки, Табғот еридан дындарлар' (ТТ II, 12-13), ол мылтагын ким инчә эшидти 'шу сабаблики, күйидатилардың эшитиб' (ТТ II, 31); ол айас қызынчы әпк ким би兹 қылмадымыз әрсәр 'хеч бир әмөн ишлар ауқықи; би兹 қылмас' (ТТ IV, 23); ғарынға тәғи Улуг бергүлгече әндирик ким бириди сәвинти 'әрталабгача катта шодиена

бүлдикى, (хамма) севинди, кувонди' (ТТ II, 59-60); *Бурхан*'
кути нэгүү болурким ни учун исле өзүнгүн ыдалайт си'
'Бурхон бахти жандай бўлурки, (уша бахт учун) ўз ҳәётинг-
дан кечмокдасан' (У III, 71; 26-7) каби.

Ким, 'Олтун ёрук', манихей, уйғур, турфон текстларидаги
кенг истеъмолда бўлган боғловчи саналади (қаранг: Сувр.,
609; 175; 155; 154; ПВ., 134; Хуаст., 117; ТТ VIII, 50, 19;
ТТХ, 501 кабилар).

тақы: тангутан манистан тақы кичиг динтар 'тан-
гутан, манистан ва кичик диндор' (Гкн., 85); тақы ур 'ва
яна ур' (Гкн., 82); аны кўрён тақы артуқрақ 'уни кўриб
ва яна ортикроқ' (Сувр., 621); мунтада адын тақы они аш-
иҷкү ѹоқ 'бундан ўзга яна бошқа озиқ-овқат йўқ' (Сувр.,
610); тақы йэма мен қалтим 'мен яна ҳам келдим' (ТТ
II, 74); тақы йэма 'ва бошқа' (ТТ IV, 33); бу мунтада қы-
лынъин ўз ўтўнуз башунмагай тақы дықа дындар қал-
гай 'бундай қылмиши ўз вужудини озод қилмайди ва диқа-
диндор келмайди' (ТТ II, 45-46) каби.

Айрим ўринларда *дагы* шакла ҳам эга: *дагы* 'ва'
(У III, 55).

Едномалар тилида боғловчи вазифасида *ти-* феълидан
ясалган равишдошлар *тип*, *тийин*, *тийин* кенг истеъмол-
да бўлган¹.

ҮНДОВЛАР

Едномаларда кичик бир гуруҳ сўзлар борки, булар ҳис-
ҳаяжон, тутигу, қишининг турли кечинмалари ва эмоцияла-
рими англатиш учун хизмат қиласди. Буларга шай - эвоҳ:
айни - афсус; а - ёй; ай - а - о; ай - эй; у - эй; ай - эй
кабилар киради. Мисоллар: сакиз оғлум адиримдым ўйу
'сакиз ўглимдан айрилдим, эвоҳ' (ЕнПТ., 35. В. В. Радлов
йуру сузини равишдош деб изоҳ беради); афсырлытим ўйта
'мен ўддим, афсус' (ЕнПТ., 55); кўн ал азыдым ўйта
'кўёш ва ойни кўрмас бўлдим, афсус' (ЕнПТ., 80); да Кў-
таяу 'эй Кю - тау' (Сувр., 156); ай эра 'эй эр, баҳодир'
(Сувр., 155); ай эдўларим 'эй эзгуларим!' (Сувр., 155);
ай - а 'эй' (ТТ X, 24); анча-ку (ПВ., 135); камаг сингил-
ларим-ал 'ҳаммаси сингилларим!' (У III, 14; 17); ун аначым - а!
'эй менинг онажоним' (У III, 9; 2) каби.

¹ Бу ҳаёда қаранг: А. Н. Конопов, О синтаксической функции
формы *тийин* || *тийин*. Сб. Белек С. Е. Малову*, Фрунзе, 1946,
стр. 44-46.

-қына, -киңа, -ғина, -ғиңа. Бу юклама чегаралаш маъносида келади: *аз қына 'озгина'* (Тон., 61); *илтмазқина 'ҳали олиб бормасдан'* (Сувр., 154); *он күн әртмаз қиңа 'үткун үтмасдан'* (Сувр., 154); *ашынқына 'хозиргина'* (ТТ I, 13); *әмтиқына 'әндигина'* (ТТ I, 13) каби.

қыя, -қия, -қыйа, -қийә. Бу юклама юқоридаги юкламанинг фонетик вариантидир: *ұңғы бирлә қийә 'учови бирла'* (Сувр., 620); *ақжықа 'озгина'* (Сувр., 61); *биркүйә 'біргина'* (Кр., 19); *әділкүйә 'іхшитина* (У III, 31; 11) каби.

оқ, өк. Бу юклама ёдномалар тилида көнт истеъмолда бўлган **оқ**, **өк** юкламасининг асосий семантикаси кучайтириши, айриш, чегаралаш каби маъноларни англатишдан иборат бўлган.

Олтлардан сўнг келади: *қуруғ сөнүкләри өк туро қалты 'куруқ сүйнларгина қолди'* (Сувр., 618); *бақышын өк 'бахшини ҳам'* (Сувр.).

Олмашладран сўнг келади: *ол өк түн 'уша тун'* (Тон., 63); *булар өк 'худди булар'* (У III, 25; 3); *бу өк 'бугина'* (У III, 43; 11); *кәнүт өзи өк 'факат узи'* (У III, 20; 8);

равиш билан: *йәнә өк 'яна'* (У III, 12-6); *ирактим өк 'узоқдан'* (У III, 70; 4); *анта өк 'шундан сўнг'* (У III, 18; 4) каби.

Бодговчилар билан: *йәнә өк 'тез орада'* (ТТ IX,).

Сифатдошлар ва феъллар билан: *бғузур блуртәчи өк 'үгузларн үлдиради'* (Тон., 61); *калуртим өк 'келтирдим'* (Тон., 62) каби.

Равишдошларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг бирин-кетин, тез орада содир бўлишини кўрсатади: *аны кўрўп өк 'уни кўриши билан'* (Сувр., 619); *далын қылъя тутуп өк үзказлар 'ялан қилич тушибоқ узади'* (ТТ I, 13) каби.

Сифатдошнинг **-мыш, -миш, -дуқ, -дўж** формалари урин-пайт келишиги аффикси билан келтганда **бк, өк** юкламаси иш-ҳаракатнинг бирин-кетин, тез орада содир бўлишини англатади: *тәнрим сизни кўрмингэ өк 'тандирим сизни кўриши биланоқ'* (ТТ III, 145); *бу мунтага савын эшиштўкта өк браманин илгин ыдып қодты 'бу шундай сузларни эшиштганда, Брахманнинг қўлинин қўйиб юборди* (У III, 30; 2-3).

Ушбу маъни равишдош ва **бирлә** кўмакчисидан сўнг қўлланганда ҳам англашилди: *бу савын әз эшиштў бирлә өк 'бу сўзни эшиши биланоқ'* (Сувр., 11).

Баъзан акуятис қўшимчасидан сўнг ҳам келади: *аны тэг өк қўйш тэлизим браман 'ушандек кўп брахманлар'* (У III, 12-17).

а. Бу юклама кучайтириш, ундов мазмуннда қўлланади (ундов баҳсига қаранг).

ЮКЛАМАЛАР

Юкламалар тузилиши жиҳатидан иккига бўлинади: соф юкламалар ва аффикс характеристига эга бўлган юкламалар. Соф юкламаларга **иә, ош, чў, қўк** кабилар киради.

Аффикс характеристига эга бўлган **му, мү, қына, қинә, қыя, қиңа, қиа, қиа, әк, օк, агў, қўк** кабилар киради.

иә: нә әмә мән Ил Тузмиш бирлә 'ва мен Элтузмиш билан' (ТТ IV, 19); *бу савын нә эшиштў бирлә 'бу сўзни эшиши билан'* (Сувр., 155) каби.

ош || уш кучайтириш юкламаси. Руник обидалар тилида учрамайди.

мү: Бу сўз С. Е. Малов ва А. Габенларнинг фикрича, ҳаракатнинг бажарилишидаги тахмин ва имкониятни кўрсатди.

В. В. Радлов **қўк** сўзини кучайтириш маъносидан келади деб таъкидлайди. Бизнингча ҳам **қўк** кучайтириш маъносига эга: *қач һән әрсәр блуртәчи қўк 'нима бўлса ҳам ўлдиради, албатта'* (Тон., 62); *қач һән әрсәр бизни блуртәчи қўк 'нима бўлса ҳам бизни ўлдиради'* (Тон., 63); *иандуқ йолта йама дати қўк 'кувланган йўлда ўлди'* (Тон., 62) каби.

Гў: Гў ақылтамчи сиз 'ахир сиз янглишиасиз' (КТм., 28).

му, -мў: бу юклама отдан [қаган му, қишиқа мў], феълан сўнг келиб, сўроқ мазмунини англатади: *бар му на 'борми ахир?'* (Тон., 62); *Қаган му қысанын хоқонга раҳм қилиами* (Тон., 61); *иринч тымыры болгай му 'бахтсиз жонлилар топиладими'* (Сувр., 610); *киши кә му алсықди 'кининг олдиридими'* (Юр., I, 203); *ачыг болур му 'очик, бўлурми'* (ТТ I, 14); *алқанмазму 'йўқолмасми?'* (ТТ III, 65).

Сўрон юкламасидан сўнг баъзан предиктивлиги аффикслари қўлланади: *ычқыныши аргай мў биз 'йўқотдикми'* (Сувр., 622); *анча йама қутлуғ қавалығ әрмаз мў мән 'ахир мен шундай баҳтли ва олқишига сазовор эмасмани* (У III, 85-5).

П. М. Мелиоранский *эринч* сүзининг келиб чиқишини эр- феълига бөлгаб (эр-ин-ч) В. Томсенни ўринли радида таңқид қылган. Бу сүз Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони“ да ҳам келади:

П. М. Мелиоранский *эринч* сүзининг келиб чиқишини эр- феълига бөлгаб (эр-ин-ч) В. Томсенни ўринли радида таңқид қылган. Бу сүз Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони“ да ҳам келади:

Баъзан *иринч* 'маишат билан кун кечириш, яхши туриш' демакдир. Мазкур сүз турфон, уйғур, манихей обидаларида ҳам учрайди: *иринч чыгай* (У III, 10-3).

Баъзан *иринч* 'бахтсиз, кулфатли' каби маъноларда ҳам келади: *иринч қылып блўртум* — 'бахтсиз қилиб улдирилм' (ТТ II, 15).

Модал сўзи *эринчига* проф. С. Е. Малов берган изоҳ (пожалуй, надо думать, возможно³) ҳақиқатга яқиндир. XI аср автори Маҳмуд Кошғарий *эринчининг* 'эҳтимол, балки, зора' каби маъноларни келтиради: ол келди, *эринч* 'балки у келгандир'; 'у келган чиқар' (МК I, 152).

Проф С. Е. Малов *эринч* сўзига берган изоҳида (пожалуй, надо думать, возможно⁴) С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности М. Кошғарийнинг Фикрига асосланб түғри килади.

Руник обидалар тиљида *эринч* кент истемолла бўлган: озиман ол таҳрир қаган олурты *эринч* 'узмини у тангри хоён қирада таҳтия ўтқазди' (КТБ., 31); қаган қуты тапламди *эринч* 'хоён бахтини ҳурматламади, шекилли' (МН., 17); Огуз эриг бошлай тугқа бабы *эринч* 'уттиз эринч бошлаб байроқни (түгни) бөлгади' (ЕнПТ., 63); йар сут баса бэр-ти *эринч* ер кўкни босди, шекилли (Тоя., 63); баъдук ишрәдэ эдўлг ёл *эринч* 'борган ерда бахтидир' (КТБ., 30); йиг эрдўкум ол *эринч* 'энг яхши ишимириш шекилли' (ЕнПТ., 44); анта кисра иниси эчишиб таг қылымади *эринч* оғли қанын таг қылымади *эринч*, билисиз. қаган олармиши *эринч*, букуркы ўзим билисиз *эринч* ёаблак эрмиси *эринч* шундан сўнг иниси акасидек бўлмаган чиқар, уғли хониндек бўлмаган чиқар, билимсиз хоён таҳтия ўтирган чиқар, буюриқ ҳам билимсиз шекилли, ёмон экан шекилли (КТБ., 29) каби.

Сунги давр ёдномалар тиљида *эринч* кам учрайди: *был-мадын уқмадын дўкӯш тўрлуг тусуп иринчу қылтамз қаз-*

но, иногда они употребляются плеонастически. В. Томсен сравнивает *эринч* с латинским *iam* (уже), однако это сравнение едва ли удачно.

П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Коль-Тегина, СПБ., 1899, стр. 101, примечание 25.

3 Маҳмуд Кошғарий, Девони луготит турк, I том, Тошкент, 1960, 152-бет.

4 С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности.

МОДАЛ СЎЗЛАР

Модал сўзларга *эринч*, *эрки*, *эркли*, *эркэн*, *кәргек* кабилар киради.

Модал маъносини англатувчи *эринч* сўзи ўрхун-енисей обидалар тиљида қайд этилган.

Сунги давр ёдномаларда, Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони луготит турк“ асарида ҳам учратамиш, *эринч* сўзининг келиб чиқиши ҳақида бир қатор фикрлар мавжудки, булар проф. П. М. Мелиоранскийнинг асарида келтирилган¹.

1) Форма *эринч* в позднейшем языке как глагольная неизвестна, да и в орхонском она употребляется только от глагола *эр* — 'быть'; надо думать, что это — остаток какого-нибудь очень древнего образования. По окончанию этого все ее можно было бы сблизить с именными отлагательными образованиями на -ынч-, -ын+ч-, -ын+и-, как например, қызынч — образ действия (от қызы- или қызын-), сөзинч — радость и т. п. Интересно, что в „Кутзату билиг“ есть слово *эринч* со значением „спокойствие, удовольствие“. Не есть ли *эринч* своего рода возвратный залог от *эр* — 'быть' — как „думать для себя, иметь досуг, отдыхать“.

Я думаю, что *эринч* в орхонских надписях есть именно причастие или отлагательное имя, от которого могли образовываться (а может и образовывались) так называемые *Nominal formen* окончательного глагола. По мнению В. Томсена это — *gerundium*, т. е. деепричастие, но мне кажется, что за деепричастие синтаксически эту форму принять нельзя, так как сю, по-видимому, оканчиваются самостоятельные главные предложения.

В. Б. Радлов, наоборот, считает *эринч* за *Verbum Nullum* и дает ей не совсем для меня ясное название die Form der Vollendung (форма завершения, совершенности). Несомненно, во всяком случае, что значение этой (быть может первоначально деепричастной) формы в большинстве мест орхонских надписей ослаблено, как выражается В. Томсен, до значения наречия вроде того, прибавляю я от себя, как это случилось, например, в киргизском языке по крайней мере отчасти с формами *еди** и *екан**. Точное значение подобных форм в языке определить очень труд-

Гантымыз гранч 'билимсдан, тушунмасдан күп түрли гуношлар, алблар қылдик, еришдик, афсус' (ТТ IV, 22); ол бодисатта зриңч 'у балки Бадисатва' (Сувр., 26);

Әркі 'балки'. Иккиләниш, шубхаланиш, сүроқ мазмұнини ифодалауды. Рүнник обидалар тилида учрамайды. Бу сүнгиги давр тилига харakterидір: *бу на сағ әркі* 'бу сүз нима экан' (Сувр., 622); *Кайтунқа Ыарлықады* *му әркі* 'бекам буюордым экан' (Сувр., 621); *ким әрти әркі* бләртәчи 'жаллод ким экан' (Сувр., 623); *негұ әркі* этиши 'намага экан энді' (Сувр., 621); *әмты әртіл қадыр әркі* сән 'зинди балки қарамай утарсан' (ТТ II, 15); *алтуналуғ ғинчүлүг ҳап діртә ғатым әүрүр әркі* сөн 'олтини, инжүли күп ерда әтіб (сен) юрассан шекили' (ТТ II, 15); *әнна қалеғі әркі* 'балки яна қайтади' (У III); *қанта әркі* ол 'қай ерда экан у?' (У III, 45; 6) каби.

Әркән. Бу сүз қаракаттинг ҳолатини англатында ишилтилады. Қадимгі ёдгорликлардан „Хустуанифт“ да қайд этилған. Рүнник обидаларда учрамайды. **Әркән** асосан -р, -р, -ур, -ур, -йүр формасы билан құлланады ва иш-қаракаттинг бажарылыш вактими, ҳолатини англатады: *йорыйүр әркән* 'юрат экан' (У III, 6); *савлар созлайды түрүр әркән* 'сүзлаб турған пайтда' (У III, 58); *алқанур әркән* 'махтар экан' (Хуст., 118); *йатар әркән* 'етар экан' (Сувр., 620) каби.

Әрикли. Бу сүзини проф. С. Е. Малов таржима қылмасдан қолдирған. П. Мелиоранский **әрикли** сүзини сиғаттоды деб тахмин қылған.

Мазкур сүз Күлтегин, Тұньюққ, Могилонхон, Мұянчур каби обидалар тилида учрайди ва ҳолат, вакт, пайт маънисини англатады: *Түг ташықыр әрикли ғалама әри қалти* 'түг (байроқ) липар ғұлға тушган пайтда отли аскарлар келди' (ПМК., 35); *кичә ғарыук батыр әрикли сүнәшдім* 'кеч күеш ботар пайтгача уришдим' (ПМК., 35); *әнча олурур әрикли оғуздан тан көргүз қалти* 'шүнча үтирганда үгузлардан жоссус келди' (Тои., 61) каби.

Кәрғек: Бирор иш-қаракаттинг бажарылыш лозимлиги, кераклігіні күрсатады: *қолмағ қәрғек әрти* 'сұраш керак

* А. Габе и *әркі* юкламасының *әркән* > *әркән* > *эким*, экимнинг фонетик варианты деб қараады. А. von Gabain. Altürkische Grammatik, § 359. M. Räsänen. Mattialien zur Morphologie..., S. 215. К. Борок-кельман. әр-ғөйлендін көлтирип чыкараб, *әркі* кейиннаның *әркән*, *эким*, *еким* болып якынлашып кеттеган деб тушунтирады. С. В. Гостепина, Osttürkische Grammatik..., S. 189. Д. Насилов. К вопросу о морфологических словах *әринч*, *әркі* и *әркән* в древнетюркских языках. стр. 127-132.

эди' (Хуст., 119); *сақынмыш қәрғек* 'үйлап керак' (Ман., III, 13); *тұтмақ қәрғек* әрти 'түшиш керак эди' (Хуст., 119); *мұны билиш қәрғек* 'бүни билиш керак' (ТТ II, 16); мұнча *сақынмыш қәрғек* 'шундай фикр юритиш керак' (У III, 4); *күнжид қәрғек* болды 'кунижид керак бўлди' (Юр., XXVII, 1) каби.

Мазкур сүз мұстақиғ мағнода келиши ҳам мүмкін: *ма-на* деб тағар *қәрғеки* йоғ 'менга мол-мұлкнинг кераги йўқ' (У III, 47; 23-4).

ГРАММАТИК ФОРМАЛАР КҮРСАТКИЧИ

- а, - ә

- а, - ә — жұналиш келиншігі 32—39
- а, - ә — равнодуш 120
- а, - ә — фемъ ясочи аффикс 128
- аг, - әг — от ясочи аффикс 51
- аг, - әг — сифат ясочи аффикс 56
- аг, - әг — түшүн келиншігі 24—29
- ағыл, - әғыл — сифатдош 116
- агу, - әгу — жамловчи сөн 73
- айым, - әйим — истак майлы (I шахс күплик) 79—80
- айым, - әйим — истак майлы (I шахс күплик) 79—80
- ак, - әк — от ясочи аффикс 50
- ак, - әк — түшүн келиншігі 24—29
- ал, - әл — сифат ясочи аффикс 56
- аласы, - әласы — жамловчи сөн 73
- алым, - әлым — истак майлы (I шахс күплик) 79—80
- алын, - әлын — истак майлы (I шахс күплик) 79—80
- ам, - әм — эгалик аффикси (I шахс бирлик) 15
- ан, - ән — восита келиншігі 29—32
- ан, - ән — күплик аффикси 14
- ан, - ән — эгалик аффикси (II шахс бирлик) 15—16
- ан(лар), - ән(лар) — бүрүк майлы (II шахс күплик) 81
- ал, - әл — равнодуш 118—119
- ар, - әр — якса сөн 73
- ар, - әр — фемъ ясочи аффикс 129
- ар, - әр — сифатдош 113—114
- ат, - әт — күплик аффикси 14

6

- быз, - әбыз — эгалик аффикси 15

ғ, ғ

- га, - әғ — келасы замон (III шахс бирлик) 90
- га, - әғ — жұналиш келиншігі 32—36
- ға — сифат ясочи аффикс 56
- гай, - әғай — келасы замон (III шахс бирлик) 89—90

- гақ, - әғәк — от ясочи аффикс 50
- галы, - әғали — равнодуш 121—122
- ган, - әғән — сифатдош 115
- гар, - әғар — фемъ ясочи аффикс 129
- гар, - әғар — жұналиш келиншігі 32—34
- гару, - әғзу — жұналиш келиншігі 32—34
- ғат — ортирима даража 126—127
- ғы, - әғи — сифат ясочи аффикс 56
- ғыл, - әғыл — бүрүк майлы (II шахс бирлик) 81
- ғын, - әғин — от ясочи аффикс 50
- ғыр, - әғир — ортирима даража 126—127
- ғыт, - әғит — ортирима даража 126—127
- ғыч, - әғич — от ясочи аффикс 51
- гү, - әгү — сифатдош, ҳаракат номи 115—116
- гү, - әгү — от ясочи аффикс 50
- гұлдың, - әгүлдүк — сифатдош 113
- гүн — жамловчи сөн 73
- гүр, - әгүр — ортирима даража 126—127
- гүсы, - әгүсі — сифатдош 115
- гүсү, - әгүсү — жамловчи сөн 73
- гүчү, - әгүчү — сифатдош, ҳаракат номи 112

д

- да, - әда — ўрин-пайт келиншігі 39—42
- дағ, - әдә — акуатив формаси 44—45
- дай, - әдай — акуатив формаси 44—45
- даң, - әдәк — акуатив формаси 44—45
- даң, - әдәм — ўтган замон фемъ формаси (I шахс бирлик) 93—96
- даң, - әдән — сифат ясочи аффикс 55—56
- даңаз, - әдәз — ўтган замон формаси (I шахс күплик) 93—96
- даң, - әдә — чиқиши келиншігі 42—44
- даңы, - әдәни — сипатдош 108—109
- даш, - әдәш — от ясочи аффикс 48
- әй, - әди — ўтган замон (III шахс бирлик, күплик) 93—96
- әйғ, - әдиг — ўтган замон (I—III шахс бирлик, күплик) 97—99
- әйқ, - әдик — ўтган замон (I—III шахс бирлик, күплик) 97—99
- әйлар, - әдиләр — ўтган замон (III шахс күплик) 93—96
- әым, - әдим — ўтган замон (I шахс бирлик) 93—96
- әымсыз, - әдимсиз — ўтган замон (I шахс күплик) 93—96
- әвек, - әдин — чиқиши келиншігі 42—44
- әмьың, - әдима — ўтган замон (III шахс күплик) 93—96
- әвр, - әдир — ортирима даража 126
- әү, - әди — ўтган замон (II шахс бирлик) 93—96
- әүгү, - әдүгү — ўтган замон (I—III шахс бирлик, күплик) 97—99
- әүк, - әдүк — ҳаракат номи
- әүк, - әдүк — ўтган замон (I—III шахс бирлик, күплик) 97—99
- әүм, - әдүм — ўтган замон (I шахс бирлик) 93—96
- әүм, - әдүм — чиқиши келиншігі 42—44
- әүн, - әдүн — ўтган замон (II шахс бирлик) 93—96
- әүр, - әдүр — ортирима даража 126

- з — күплик аффикси 14

- зу, - әзу — истак майлы (III шахс бирлик) 79—80

- зүн, - зүн — истак майли (III шахс бирлик, күплик) 79—80

М, И

- ы, - и — равнишдош 119—120
- ы, - ии — эгалик аффикси (III шахс бирлик) 15—16
- ы, - ие — тушум келишиги 24—25
- ыр, - ир — сифат ясовчи аффикс 56
- ыр, - ир — от ясовчи аффикс 51
- ырлы, - игы — сифатдош 112, 116
- ырга, - ырга — сифатдош 111—112
- ырын, - ычи — ҳаракат номи
- ык, - ик — от ясовчи аффикс 51
- ык, - ик — сифат ясовчи аффикс 56
- ыклы, - ыкли — сифатдош 116
- ыл, - ил — сифат ясовчи аффикс 56
- ыл, - ил — мажхул даража 124—125
- ылм, - им — эгалик аффикси (I шахс бирлик) 15—16
- ылм, - им — от ясовчи аффикс 50
- ын, - ин — восита келишиги 29—32
- ын, - ин — тушум келишиги 26
- ын, - ин — сифат ясовчи аффикс 56
- ын, - ин — от ясовчи аффикс 51
- ын, - ин — ўзлук даража 123—124
- ындош — тартыб сон 71—72
- ынти — тартыб сон 71—72
- ынч, - инч — от ясовчи аффикс 50
- ынч, - инч — тартыб сон 71—73

- ынч, - инч — эгалик аффикси (II шахс бирлик) 15—16
- ыңыз, - ыңыз — эгалик аффикси (II шахс күплик) 15—16
- ыңызды, - ыңызды — бүйрүк майли (II шахс күплик) 80—81
- ың(ла), - ың(ла) — бүйрүк майли (II шахс күплик) 80—81
- ып, - ип — равнишдош 118—119
- ыпан, - ылан — равнишдош 118—119
- ыр, - ир — сифатдош 113—115
- ыт, - ит — күплик аффикси 14

- ыч, - ич — от ясовчи аффикс 48
- ыщ, - иш — биргалик даража 127—128

Й

- ыа, - ыә — равнишдош 120
- ыақ, - ыәк — от ясовчи аффикс 48—51
- ыын, - ыын — равнишдош 122
- ыу, - ыу — равнишдош 119—120
- ыүк, - ыүк — сифатдош 107—108
- ыүк, - ыүк — от ясовчи аффикс 49
- ыур, - ыур — сифатдош 113—115

Қ, Қ

- қ, - қ — мажхул даража 124—125
- қа, - қа — жұналиш келишиги 32, 35—36
- қа, - қа — келас замон 90
- қа, - қа — от ясовчи аффикс 51

- қақ, - қақ — от ясовчи аффикс 50
- қан, - қан — от ясовчи аффикс 51
- қар, - қар — жұналиш келишиги 32—34
- қару, - қару — жұналиш келишиги 32—34
- қы, - қи — сифат ясовчи аффикс 56
- қын, - қын — от ясовчи аффикс 51
- қыр, - қир — орттырма даража 126—127
- қыт, - қит — орттырма даража 126—127
- қу, - қу — сифатдош 115—116
- құн, - құн — от ясовчи аффикс 51
- құр, - қур — орттырма даража 126—127

Л

- ла, - лә — феъл ясовчи аффикс 128
- ла, - лә — восита келишиги 31
- ла, - лә — якка сон 73
- лағ, - ләғ — сифат ясовчи аффикс 56
- лай, - лай — якка сон 73
- лайды, - ләдү — якка сон 73
- лақ, - лақ — от ясовчи аффикс 48—51
- лар, - ләр — күплик аффикси 12—14
- лы, - ли — бөлөловин (жұфт сұлапарын) 147
- лыр, - лыг — сифат ясовчи аффикс 56
- лық, - лық — от ясовчи аффикс 48—50
- лым, - лым — истак майли (I шахс күплик) 79—80

М

- ма, - ма — от ясовчи аффикс 51
- ма, - ма — бұлинисизлик формасы 77
- ма, - ма — сифатдош 117
- маз, - мәз — сифатдош (бұлинисиз формада) 115
- май, - май — равнишдош (бұлинисиз формада) 122
- майдын, - майдын — равнишдош (бұлинисиз формада) 122
- мақ, - мақ — инфинитив, от 51
- маң — одном 57—58
- маңыз, - маңыз — бүйрүк майли (II шахс күплик) 80—81
- маңын, - маңын — бүйрүк майли (III шахс бирлик, күплик) 80—81
- матын, - матын — равнишдош 122
- мыз, - міз — предикатив аффикси (I шахс күплик) 78
- мыз, - міз — эгалик аффикси (I шахс күплик) 15—16
- мыш, - миши — сифатдош 109—111
- мыш, - миши — от ясовчи аффикс 50—51
- мур, - мур — от ясовчи аффикс 50

Н

- нақ, - нақ — қаратқыч келишиги 21—24
- ни, - ни — тушум келишиги 24—26
- наң, - наң — қаратқыч келишиги 21—24
- нұң, - нұң — қаратқыч келишиги 21—24

П

- пан, - пан — равнишдош 119

- ра, -ра — жұвалиш көлишінің 35
- рап, -рап — яққа сон 73
- рак, -рак — даража аффиксі 55—55
- ру, -ру — жұвалиш көлишінің 35

с

- са, -са — шарт майлі 81—85
- сақ, -сақ — сифат ясөвінің аффиксі 55—56
- сан — предиктив аффиксі (II шахс бирлік) 78
- саρ, -саρ — шарт майлі 81—85
- сы, -сы — эгалик аффиксі (III шахс бирлік) 15—16
- сыз, -сыз — привативлик аффиксі 78
- сық, -сық — мажхұл даража 124—125
- сық, -сық — сифат ясөвінің аффиксі 56—57
- сын, -син — бүйрүк майлі (III шахс бирлік) 80—81
- су, -су — бүйрүк майлі (III шахс бирлік) 80—81
- суз, -суз — привативлик аффиксі 78
- сүн, -сүн — бүйрүк майлі (III шахс) 80—81

т

- т — орттирма даража 126—127
- та, -та — феъл ясөвінің аффиксі 129
- тар, -тар — акытыв формасы 45—46
- тамағ, -тамағ — ўттан замон (I шахс бирлік) 93—96
- тәчи, -тәчи — сифатдош 108—109
- ты, -ти — ўттан замон (III шахс) 93—96
- тығ, -тығ — ўттан замон (II шахс) 97—99
- тым, -тым — ўттан замон (I шахс бирлік) 93—96
- тымсы, -тымсы — ўттан замон (I шахс күплик) 93—96
- тын, -тын — чиқишиң көлишінің 42—44
- түк, -түк — мажхұл даража 124—125
- түм, -түм — ўттан замон (I шахс бирлік) 93—96
- тұмсы, -тұмсы — ўттан замон (I шахс күплик) 93—96
- тұңғыз, -тұңғыз — ўттан замон (II шахс күплик) 93—96
- тур, -тур — орттирма даража 126—127

у, ү

- у, -ү — равнишдош 119—121
- у, -ү — феъл ясөвінің аффиксі 128
- уб, -уб — равнишдош 118—119
- үр, -үр — от ясөвінің аффиксі 51
- үр, -үр — түшум көлишінің 24—29
- үр, -үр — сифат ясөвінің аффиксі 56
- үралы, -үралы — сифатдош 116
- үрга, -үрга — сипатдош 111—112, 116
- үз, -үз — орттирма даража 126—127
- үм, -үм — эгалик аффиксі (I шахс бирлік) 15—16
- ү(ма), -ү(ма) — бүлнешілік, бүлнешілік формасы 77
- үк, -үк — сифат ясөвінің аффиксі 56

- үк, -үк — от ясөвінің аффиксі 51
- үн, -үн — түшум көлишінің 24—29
- үнч, -үнч — тартыл сон 71—73
- үн, -үн — восита көлишінің 29—32
- үн, -үн — эгалик аффиксі (II шахс бирлік) 15—16
- үн, -үн — бүйрүк майлі (II шахс бирлік) 80—81
- үн, -үн — бүйрүк майлі (II шахс күплик) 80—81
- үн(да), -үн(да) — бүйрүк майлі (II шахс күплик) 80—81
- үңғаз, -үңғаз — эгалик аффиксі (II шахс күплик) 15—16
- үн, -үн — равнишдош 118—119
- үр, -үр — сиғатлош 113—115
- ур, -ур — орттирма даража 126—127

ч

- ч — акутыв формасы 44—45
- чан, -чәқ — сифат ясөвінің аффиксі 55—56
- чи, -чи — от ясөвінің аффиксі 47—48
- чыр, -чыр — сипат ясөвінің аффиксі 55
- чур, -чур — орттирма даража 126—127

ш

- ш — биргалик даража 127—128
- шар, -шар — яққа сон 73

АДАБИЕТ

- Азимов П. Туркменский язык. (Словообразовательные аффиксы). Ашхабад, 1950.
- Айдитова Г. О языке памятников Тоньюкука и его отношение к некоторым современным тюркским языкам, Алма-Ата, 1959, автореферат кандидатской диссертации.
- Александров П. П. Последоги в современном турецком языке, автореферат кандидатской диссертации, М., 1956.
- В. И. Асланов. О соотношении категории переходности и категории залога при управлении, Известия АН АзербССР, 1959, № 6. МНП, т. 325, 1902.
- Баскаков Н. А. Залоги в каракалпакском языке, Ташкент, 1951.
- Баскаков Н. А. К вопросу об отношении языка горных алтайцев к древнетюркскому языку, Известия АН КазССР, Серия филологии и искусства, 1959, Алма-Ата, вып. 1—2.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование), М., 1952.
- Батманов И. А. Языки енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.
- Батманов И. А. Употребление падежей в киргизском языке, Фрунзе — Казань, 1938.
- Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962.
- Бернштам А. Н. Руническая надпись в уйгурской рукописи, Записки Института постоковедения АН СССР, Сборник статей, посвященный В. В. Бартольду, 1927.
- Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, изд. 2-ое Қазань, 1953.
- Владимиров Б. Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам, Доклады АН СССР — В., 1929.

¹ Едномаларни на түркйі тиллар грамматикаснин ўрганишга бағишланған адабиёт рұйхаты С. Е. Малов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Е. В. Севортьян, А. М. Шербак, А. Габеи, М. Р. Расяне и каби олимпиярнинг китобларыда көлтирилді.

Бунда біз фәқат айримларнинг берамиз.

- Владимиров Б. Я. Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском, Доклады АН СССР — В., 1929.
- Владимиров Б. Я. По новому древнетюркскому Откеп ўёс, Доклады АН СССР — В., 1929.
- Гордеевский В. А. Числительное 50 в турецком языке (к вопросу о счете в тюркских языках), Известия АН СССР, т. IV, вып. 3 — 4, М., 1944.
- Грамматика алтайского языка, составленная членами алтайской миссии, Казань, 1869.
- Гребнев В. О значении древнетюркского термина ЭШ, Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, Ученые записки, вып. VI, Кызыл, 1958.
- Гулямов А. Г. Проблемы исторического словаобразования узбекского языка, I. Аффиксация, ч. I. Словообразующие аффиксы имен, Автореферат докторской диссертации, М., 1955.
- Гулямов А. Г. Со suffиксом -даш в узбекском языке, «Белек», Сборник статей, посвященный С. Е. Малову, Фрунзе, 1946.
- Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке, Сб. «Ақад. В. А. Гордеевскому», М., 1953.
- Гуломов А. Узбек тилинда морфологистика кириши, Тошкент, 1953.
- Гуломов А. Узбек тилинда суз исаси йўллари ёқида, А. С. Пушкин номидаги тил адалати институти асарлари, биринчи китоб, Тошкент, 1949.
- Гуломов А. Фельз, Тошкент, 1954.
- Гуломов А. Узбек тилинда келиншилар, СССР Фанлар Академияси Узбекистон филиалининг асарлари, II серия, филология, 2-китоб, Тошкент, 1941.
- Дыренков Н. П. Грамматика широкого языка, М.—Л., 1940.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948.
- Дмитриев Н. К. Служебные имена в турецком языке, «Советское языкоизучение», т. III, Л., 1937.
- Дмитриев Н. К. Указательные местоимения в османском языке, Доклады АН СССР — В., 1926.
- Дмитриев Н. К. Об указательных местоимениях в башкирском языке, Труды МИВ, сб. 4, посвященный В. А. Гордеевскому, М., 1947.
- Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, ИОГН, 7:501 — 22 — 30.
- Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка, М.—Л., 1940.
- Дмитриев Н. К. Категория принадлежностей, ИСГПЯ, II.
- Дмитриев Н. К. Категория числа, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II, М., 1956.
- Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, сер. VII, № 7, 1930.
- Ефтухова Л. А. Археологические памятники енисейских киргизов (хакасов), Абакан, 1948.
- Ефтухова Л. и Киселев С. Чаз-тас у села Конены, Труды Государственного исторического музея, вып. XI, М., 1940, стр. 21 и сл.
- Ефтухова Л. Киселев С. Открытия Саяно-алтайской археологической экспедиции в 1939 г. Вестник древней истории, № 4 (9), стр. 159—168.
- Ефтухова Л. А. и Киселев С. В. Десятый сезон раскопок Саяно-алтайской экспедиции ИИМК и ГИМ. Краткие сообщения

- о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, III, 1940, стр. 39—42.
- Захарова О. В. Дательно-изправительный падеж в языке «Кутаду билиг». Ученые записки филологического факультета КирГУ, вып. 3. Фрунзе, 1957.
- Исламов А. Употребление надежей в языке древнетюркских памятников. Ученые записки Семипалатинского Государственного педагогического института им. Н. К. Крупской, вып. II. Семипалатинск, 1957.
- Исламов А. М. Страй предложений в языке древнетюркских памятников. Ученые записки Семипалатинского Государственного педагогического института, Алма-Ата, 1959, вып. 3.
- Исхаков Ф. Г. Числительное. ИСГТЯ, II.
- Киселев С. В. Саяно-алтайская археологическая экспедиция 1935 г. Советская археология, 1936, № I, стр. 282—284.
- Коковцов П. К. Несколько новых надгробных камней с христианско-сирийскими надписями из Средней Азии. Известия АН, СПб., 1907, № 12.
- Комиллов А. Узбек тилида сои ва олмош. Тошкент, 1953.
- Конопнов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956.
- Корш Ф. Е. По поводу второй статьи проф. П. М. Мелиоранского о турецких элементах в языке «Слово о полку Игореве». Отдельный оттиск из «Известий Отделения русского языка и словесности АН», т. XI, кн. I. СПб., 1906.
- Кошгаров Махмуд. Девону луготин турк. Таржимон ва нашара тайёрларни филология фазлини кандидати С. М. Муталибов, I том, 1960; II том, 1963.
- Майдель С. С. Категория уникальности и плуральности. Труды МИВ, № 4, М., 1947.
- Малов С. Е. Древнетурецкие надгробия с надписями бассейна р. Талас. Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, 1929. Перевод и объяснение двух надгробий. Заметки на восымую и другие строчки памятника Тоньюкука.
- Малов С. Е. Образцы древнетурецкой письменности с предисловием и словарем («Стеклография»). Издание Восточного факультета САГУ. Ташкент, 1926. Первые 33 строчки памятника Тоньюкука в латинской транскрипции, со словарем.
- Малов С. Е. Новые памятники с турецкими рунами. Язык и мышление VI—VII, стр. 251—279 (с рисунками).
- Малов С. Е. К изучению турецких числительных, в кн. «Академику Н. Я. Маррру». М.—Л., 1935.
- Малов С. Е. Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбург. Записки Института востоковедения АН СССР, т. I, Л., 1932.
- Малов С. Е. Два уйгурских документа, Из работ Восточного факультета САГУ. Ташкент, 1927.
- Малов С. Е. Sitatapıra — dhıgala — в уйгурской редакции. Доклады АН СССР, 1930, текст, перевод и языковые примечания.
- Малов С. Е. Новые памятники с турецкими рунами. Язык и мышление, VI—VII, М.
- Малов С. Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии. Материалы Узкомстариса, вып. 6—7, Л., 1936.
- Малов С. Е. Таласские эпиграфические памятники. Материалы Узкомстариса, вып. 6—7, Л., 1936.
- Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I. СПб., 1894.
- Мелиоранский П. М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. ЖМНП, ч. 317, 1898, шоны, отд. 2.
- Мелиоранский П. М. Реч. на Vambery. H. Noten zu dem alttürkischen Inschriften der Mongolen und Sibiriens. Memoires de la soc. Finno-Ougr. XII, 1899, ЗВО, XII (1900), стр. 0146—162, № 275.
- Мелиоранский П. М. Два серебряных сосуда с енисейскими надписями. ЗВО, XIV, вып. I, 1902, стр. 017—022. С таблицей.
- Мелиоранский П. М. Небольшая орхонская надпись на серебряной кринице Руменцевского музея, ЗВО, XV, 1903, стр. 034 и сл. С таблицей.
- Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900.
- Муталибов С. Х. аср ёзма ёдгорликларида фөйл категорияси, Тошкент, 1955.
- Муталибов С. М. Морфология язикеси тарихидан қисқача очерк (ХI аср ёзма ёдгорликлари асосинан). Тошкент, 1959.
- Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников, М., 1960.
- Насилов Д. К вопросу о модальном слове арчи, арки в древнетюркских языках. Труды Самаркандинского Государственного университета им. А. Навои, Кафедра узбекского языкознания, № 102, Самарканд, 1960.
- Насилов Д. О некоторых сложных глагольных формах в древнетюркских языках. Труды Самаркандинского Государственного университета им. А. Навои, кафедра узбекского языкознания, № 102, Самарканд, 1960.
- Насилов Д. М. Урхун-енисей ёзма ёдгорликларида равнишо категорияси. Узбек тили ва адабёти масалалари, № 1, 1961.
- Радлов В. Б. и Мелиоранский П. М. Памятники в Кото-Цайдаме. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. IV, СПб., 1897.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПб., 1893—1911.
- Рамстедт Г. Переход надписи Селингинского камня. Труды Троицко-савско-кяхтского отделения Русского географического общества, XV, вып. I, СПб., 1914.
- Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1957.
- Рахматуллаев Ш. Хозирги замон тилидаги сон туркуми хақида балык музодасалар, В. И. Ленин комидати САГУ асарлари, Узбек тили масалалари, Тошкент, 1957.
- Решетов В. В. Об одном узбекском падеже, Тюркологический сборник, I, М.—Л., 1951.
- Севортия Э. В. Категория принадлежности. М., ИСГТЯ, II.
- Севортия Э. В. Словообразование в тюркских языках. ИСГТЯ, II.
- Севортия Э. В. Об историческом положении категории переходности и неперходности в тюркских языках. Вопросы языкознания, 1958, № 2.
- Севортия Э. В. О глаголообразующем аффиксе -са, -си, -сим, в тюркских языках. Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник статей, посвященный акад. И. А. Орбелли, М.—Л., 1960.
- Серебренников Б. А. О залоге в финно-уйгурских и тюркских языках. Тезисы доклада на координационном совещании по проблемам простого предложения и категории залога, Уфа, 1958.
- Тенишев Э. Р. Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск», кандидатская диссертация, Л., 1953.

- Вильгельм Томсен как тюрколог. Труды Троицкосавско-кяхтского отделения Русского географического общества, XV, вып. I, 1912, СПб., 1914.
- Убрятова Е. И. Парные слова в икутском языке. Сб. «Язык и мышление», т. XI, 1949.
- Фердаус. Фельд даражлары. Труды Среднеазиатского Государственного Университета им. В. И. Ленина. Новая серия, вып. IV, филологические науки, кн. II, Ташкент, 1957.
- Шербак А. М. Способы выражения грамматических явлений в тюркских языках. Ж. ВЯ, 1957, № 1, стр. 18—26.
- Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—1961.
- Шербак А. М. Йазык тилинде ур фельзининг сүз ясашдаги роли. Ж. «Узбек тили ва адабиети масалалари», 1961, № 2.
- Шербак А. М. Турк ва мұғұл тиалларининг үзаро мұносадабы. Ж. «Узбек тили ва адабиети масалалари», 1959, № 4.
- Шербак А. М. Мұғұлистоңда топылган қадымы бир бөш әзма. Ж. «Узбек тили ва адабиети масалалари», 1959, № 3.
- Юлдашев А. А. Система словообразования и спряжения глаголов в башкирском языке. М., 1958.
- Юнусалиев Б. М. Синтаксический способ образования корневых слов. Труды Института языка и литературы им. Института Истории АН КиргССР, вып. V. Фрунзе, 1956.
- Юнусалиев Б. М. К вопросу о корне в киргизском и родственных ему языках. Первая научная сессия АН КиргССР, 1956.
- Мелиоранский П. М. Речь на Vambery, H. Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens. Mémoires de la Soc. Rinno—Ougr., XII, 1895. 3 Bo, XII (1900), стр. 0146—0162, № 278.
- Bang W. Von Köktürkischen zum Osmanischen, 1. Mitteilung, APAW, Phil. Histor. Klasse, No. 6, 1917; 2, 3. Mitteilung, APAW, Phil.-Histor. Klasse, No. 5, 1918; 4 Mitteilung, APAW, Phil. Histor. Klasse, No. 2, 1931, Berlin.
- Bang W. Zu den türkischen Zeitbestimmungen. Turan, 1918, S. 91—96.
- Bang W. Das negative Verbum der Turksprachen. Sitzungsberichte d. Preuss. Akad. d. Wissenschaft, XVII, 1923.
- Bang W. Zur Erklärung der Köktürkischen Inschriften, из журн. «Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl.», Bd. XII.
- Bang W. Türkische Manichaica aus Choitscho I. Bulletin de la Classe des Lettres, et des morales et politiques et de la Classe des Beaux-Arts, No 6, 1912.
- Bang W. Zu den Köktürkischen Inschriften, журн. «Archives T'oung pao».
- Bang W. und A. von Gabain. Uigurische Studien. Ungarische Jahrbücher, Band X, Juli, 1930, Heft 3.
- Bang W. Turcica, журн. MVAG, 1917, Leipzig. Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Jahrgang 1916.
- Bang W. Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen, Mitteil. 1, 4, Berlin, 1917—21, Bd. 2.
- Bang W. Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen I. Über die osmanische Fluchformel adzalı yanası und ihre Verwandten, SPAW, 1916, XXII, 522—5—35 II. Über das Verbum „nehmen“ als Hilfszeitwort, XXVII, 920—928 III. Über das Possessivsuffix sı und einige seiner möglichen Verwandten, SPAW, 1916, LI, 1236—1254.

- Bang W. Zu den köktürkischen Inschriften und den türkischen Turfanfragmente, WZKM, XVIII, 1909, S. 415—419.
- Bang W. Zur köktürkischen Inschriften, JS, 19—21, TP VII, 1896, S. 611.
- Bang W. Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, UD, Bd. IV, V, VII, X.
- Bang W. Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Dritter Briefe, Ungarische Jahrbücher, Band V, Heft 4.
- Bang W. und Rachamit G. Z. Die Legende von Oguz Qaghan, Berlin, 1932. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 1932, XXV.
- Bang W. Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen, SPAW, XXXVIII, 1916.
- Bang W. Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kültäglin—Denkmals, Leipzig, 1896.
- Böhtingk O. Über die Sprache der Jakuten, SPb., 1851.
- Brockelman K. Osttürkische Grammatik den islamischen Littersprachen Mittelasiens, Leiden, 1954.
- Caferoğlu Ah. Türkçede das İahkasi, Istanbul, 1929.
- Clauson G. The Turkish numerals, Journ. of the Royal Asiatic Soc. of Great Britain and Ireland, L, 1959, pt. 1—2, p. 19—31.
- Deny J. Türk dili gramari, İstanbul, I 1941, II, III, 1942 IV, 1943; V, 1943; VI, 1944 VII, 1945; VIII, 1945
- Deny J. Türkçede —ler edatun menşel şüncə turk dili kurultayı (1936). İstanbul, 1937.
- Donner O. Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'Enissel, Mémoires de la Soc. Finno-Ougr., IV, Helsinki, 1892.
- Denner Kai und Martti Räsänen Zwei neue türkische Runenschriften, Journal de la Société Finno-Ougrienne, XLV, 2.
- Duran Suzan Türkçede cihei ve mekân gösteren ek ve sözler, TDAYS, 1956.
- Gabain A. Alttürkische Grammatik, 2. Verbesserte Auflage, Leipzig, 1950.
- Gabain A. Alttürkische. Philologiae turcicali fundamenta, Jussu et auctoritate Unionis Universal studiosorum rerum orientalium, editorum J. Deny, K. Gronbech, H. Scheel, Zeki Velid Togan, I, 1959, Wiesbaden.
- Gabain Anne Marie. Die Pronomina im Alttürkischen, ZDMG (Studia Orientalia) 14, 5.
- Gabain A. v. Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie, Berlin, 1938, SPAW, Phil.-Hist. Klasse 1938, 29.
- Gabain A. v. Müller E. W. ve Gabain A. Uygurca üç hikâye. İstanbul, 1946.
- Gabain A. v. Alttürkisches Schrifttum. Berlin, 1950.
- Gabain A. v. Die Verbform auf n im Uigurischen. In Annale, der R. Istituto Superiore di Napoli Neue Folge I, Rom, 1940.
- Gronbech K. Der türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1938.
- Emre Ahmed Cevat. Türkçede isim temelleri. İstanbul, 1943.
- Kissling H. J. Mazıl naklı. Zum Gebrauch der —mis— Vergangenheit im Osmanisch-Türkischen, ZDMG, Wiesbaden, 1959, Bd. 109, Hf. 2, S. 286—302.
- Koseraif Fuat H. Çogul takimızın çikanagi (menşel) nedir? Türk Dili, seri III, v. 10—11, 1947.

- Kotwicz Z. Le monument ture d'ikhe-khuchotu en Mongolie Centrale, Rocznik Orientalistyczny, t. IV, (1926). Lwow, 1928.
- Kotwicz Władysław. Les pronoms dans les langues altaïques, Krakow, 1936. -*larler* in den Turksprachen, 1936.
- Kotwicz W. Studia nad językami altajskimi/wydal M. Lewicki. Rocznik orientalistyczny, t. XVI (1950), Krakow, 1953.
- Kowalski T. Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes *-lar*, *-ler* in den Turksprachen, Krakow, 1936.
- Kowalski T. Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Literatur, Körösi csoma — archivum, II kötet, 1928—32.
- Kraelitz F. Türkische Etymologie, BZKM, 27, 1913.
- Kraelitz F. Osmanische Urkunden in türkischen Sprachen aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 197, 3. Abhandlung, Wien, 1921.
- Coqronie A. Koktürkisches aus Turfan, Sonderabdrücke aus den Sitzungsberichten, 1909—10/4 Tafeln.
- Munkacsy B. Von Koktürkischen zum Osmanischen, Ksz, XVIII.
- Nemeth J. Die koktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Tschirkestan, Körösi Csoma-Atchivum, Bd. II, 1—2, Budapest, 1926.
- Orkut Hüseyin Namık Ecki türk yazitları, I, Istanbul, 1936, II, 1939, III, 1940, IV, 1941.
- Pelliot P. La version ouïgoure de l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara, Tsiung Pao, vol. XV, Leiden, 1914.
- Pentti Aalto Zu den Pferdenamen der Orchos-Inchriften, JSFOu, Heft 1—3, 1946.
- Pröhle W. Zur Frage der negativen Verbalformen in den Turksprachen, Enlekönyr Dr. Mahler Ede Festschrift, Budapest, 1937.
- Sinor D. On some ural-alata plural suffixes, Asia Major, 1952. New Series, Vol. II, part 2.
- Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon, MSPOu 5, Helsingfors, 1895.
- Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees par... Mémoires de la Soc. Finno-Ougr., V, Helsingfors, 1896.
- Thomsen V. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Scripts from Miran and Tun-Huang, Journ. of the R. As. Soc. London, 1912.
- Thomsen V. Ein Blatt in Türkischer Runenschrift aus Turfan, SPAW, Phil.-Hist. Klasse, XV, 1910.
- Thomsen V. Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie, Mémoires de la Soc. Fin.-Ougr., XXXVII, Helsingfors, 1916.
- Thomsen V. Altürkische Inschriften aus Mongolei, ZDMG, t. 78, Leipzig, 1924.
- Temir A. Konjunktionen und Satzeinleitungen, Oriens 1956, 9, 2.
- Radioff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kü-Tegin, SPb., 1894.
- Radioff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, 1—3, SPb., 1895.
- Radioff W. Die Altürkische Inschriften der Mongolei. Neue Folge, SPb., 1897.
- Radioff W. Chustuanit, SPb., 1909.
- Radioff W. Altürkische Studien I, SPb., 1900.
- Radioff W. Altürkische Studien III, SPb., 1910.
- Radioff W. Altürkische Studien, V, SPb., 1911.
- Radioff W. Altürkische Studien, VI, SPb., 1912.

- Radioff W. Die Altürkische Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, Die Inschriften des Tunjukuk, SPb., 1899.
- Ramstedt J. Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen, Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXIV, 1 Helsingfors.
- Ramstedt J. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei, Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 3, Helsinki, 1913.
- Ramstedt G. J. Die Pluralendung *mo-nar*, *tü-lar*, Journal de la Soc. Finno-Ougr. Nr 55, 2, Helsinki, 1951.
- Ramstedt G. Die Verbalnamen auf *l* in den altaischen Sprachen, Studia Orientalia, XI, 1945.
- Ramstedt G. J. Das verbalnamen auf *-m* in den altaischen Sprachen, ISFOU, XCVIII, 1950.
- Räsänen M. Beiträge zu den Türkischen Runeninschriften, Studia Orientalia editio societas orientalis Fennica, XVII, 6, Helsinki, 1952.
- Räsänen M. Zu den türkischen Runeninschrifteintrag in der uigurischen Übersetzung des buddhistischen Sutra Sökitz Jäkmäk, Studia Orientalia editio societas Orientalis Fennica, VI, 1.
- Räsänen M. Aus der türkischen Formenlehre, I. Das türkischen Pluralsuffix *-lar*, *-ler*, Helsinki 1939 (extrait du Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Nr. 50).
- Räsänen Martti, Materialien zur Morphologie der türkischer Sprachen, Helsinki, 1957.
- Ross E. Denison. The Tonjukuk Inscriptions. Bulletin of the School of Oriental Studies, London, t. VI, 1930—1932.
- Vambery H. Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibirien. JSFOu XII, 1898—1899.

МУНДАРИЖА

Китобда қабул қилинган шартлы қисқартмалар	3
Сўз бўйин	6
Карини	7
ОТ	
Кўплик категорияси	11
Эгаллик категорияси	14
Келишинк категорияси	17
Бош келишиж	18
Қараткич келишииги	21
Тушум келишииги	24
Восита келишииги	29
Жўналиш келишииги	32
Урин-лайт келишииги	39
Чиқиши келишииги	42
Акуатик формаси	44
Отларнинг ясалishi	46
СИФАТ	
Сифатларнинг ясалими	53
ОЛМОШ	
Кишилик олмошлари	58
Кўрсатни олмошлари	58
Узлик олмоши	61
Сўрок олмоши	62
Биргалик олмоши	65
Белгилаш олмоши	67
СОН	
ФЕЪЛ	
Истак майди	78
Буйруқ майди	80
Шарт майди	81
Фезлининг аниқ майди	82
Хозирги-келсан замон	86
Утган замон феъллари	86
Сифатдоши	94
Равишдоши	105
Феъы даражалари	117
Бош даражা	123
Бош даража	123

Ўзлик даража	123
Мажхул даража	124
Ортирима даража	126
Биргалик даража	127
Фезлининг ясалими	128
РАВИШ	
ҚУМАКЧИЛАР	131
БОҒЛОВЧИЛАР	134
УНДОВЧИЛАР	145
ЮКЛАМАЛАР	149
МОДАЛ СҮЗЛАР	150
Трамматик формалар кўрсаткичи	151
Адабёт	
	155
	161

На узбекском языке

Эргаш Фазылов

ИСТОРИЧЕСКАЯ МОРФОЛОГИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

*Издательство „Наука“ УзССР
Ташкент. 1965*

Мухаррир Д. Мюнинов
Рассом Б. С. Тий
Техмухаррир Х. Карабаев
Корректор А. Сабдуллаев, А. Холиков

P12269. Теришга берилди 27/VIII-64 й. Босишига рухсат этилди 23 XI-64 й.
Формат 60×90^{1/16}=5,375 Қоғоз. л. — 10,75 босма л. Ҳисоб нашриёт л. 9,5.
Нашриёт № 1020. Тиражи 1200. Баҳоси 57 т. Муқаваси 20 т.

УзССР „Фан“ нашриётининг босмажонаси, 2-чи Високовольтная, 21
Заказ 1060.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.